

|||||

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«Харківський політехнічний інститут»

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Навчальний посібник
для студентів економічних спеціальностей

**За редакцією професора С. І. Архієреєва,
доцента Н. Б. Решетняк**

Затверджено редакційно-
видавничою радою НТУ «ХПІ»,
протокол № 3 від 28.12.2009 р.

Харків НТУ «ХПІ» 2010

УДК 930.33 + 330.8(075.8)

ББК 65г.

I–89

Рецензенти:

- Є. М. Воробйов, доктор економічних наук, професор, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна;
О. С. Марченко, доктор економічних наук, професор, Харківська національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого
В. П. Решетило, доктор економічних наук, професор, Харківська національна академія міського господарства

Автори: С. І Архієреєв, В. М. Лісовицький, І. А Давидова та ін.; за ред. С. І. Архієреєва, Н. Б Решетняк

Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. / за ред. проф. К93 С. І. Архієреєва, доц. Н. Б Решетняк – Х.: НТУ «ХПІ», 2010. – 336 с.

ISBN

У навчальному посібнику розкривається історія економіки й економічної думки світу й України із древніх часів до наших днів, що викладається в тісному зв'язку з характеристикою епох, типів економіки й економічних ідей і концепцій. Показано внесок українських учених у скарбницю світової економічної науки. До кожної теми додається методичне забезпечення: цитати з першоджерел, питання для самоконтролю, план семінару, теми рефератів і усних повідомлень, тести. У завершення додаються питання до іспиту і термінологічний словник. Посібник підготовлений у відповідності в нормативною програмою «Історія економіки й економічної думки» для студентів економічних спеціальностей.

Призначено для студентів економічних спеціальностей усіх напрямків.

Іл. 2. Табл 8. Бібліогр. 129 назв.

ББК 65.г.

ISBN

© Колектив авторів, 2010

ВСТУП

«Історія економіки й економічної думки» (ІЕЕД) є інтегральною навчальною дисципліною. Вона вивчає історію становлення й розвитку господарства й економічної думки на певних етапах розвитку людства. Навчальний курс побудований на основі двох фундаментальних наук – «Економічної історії» та «Історії економічних вчень». Довгий час ці дисципліни викладалися окремо. З 2007/2008 навчального року їх об'єднали в одну навчальну дисципліну. Даний навчальний посібник – одна з перших спроб застосувати системний підхід у викладі матеріалу: дослідити зв'язки характеристики епохи, типів економіки й економічних ідей, концепцій. Це має свої переваги, тому що дозволяє зрозуміти, як світ економіки й досягнутий рівень продуктивних сил, світ науки, ідеологія й особистий фактор об'єктивно сприяли виникненню тієї або іншої економічної думки(теорії) на певному етапі розвитку суспільства. Така системообразуюча структура знань, що враховує переплетіння економічної історії й економічного мислення, збагачує студентів досвідом людства в рішенні господарських проблем, озброює знанням теорій і методами аналізу, дозволяє краще зрозуміти сучасні економічні проблеми й прогнозувати їхнє наукове рішення.

Початок досліджень з ІЕЕД відносять до XVII–XVIII ст. Вважається, що першими публікаціями з історії економічної думки були статті французького фізіократа Дюпона де Немюра в журналі «Ефемериди» (1767, 1768). Серйозний аналіз ранніх економічних концепцій належав А. Сміту «Багатство народів» (1776). Першим відомим істориком економічної думки став англійський учений Дж. Р. Мак-Куллох: «Історичний нарис виникнення науки політичної економії» (1826). Формування історії економічної науки завершилося наприкінці XIX – початку XX ст., коли наукову дисципліну стали викладати в університетах.

Найбільш часто цитовані роботи з історії економічної науки, що з'яви-

лися в XX столітті:

- «Теорія доданої вартості» К. Маркса в редакції К. Каутського (1905–1910);
- «Історія економічних доктрин» (1909) Ш. Жіда й Ш. Ріста;
- «Історія економічного аналізу» (1954) Й. Шумпетера;
- «Економічна думка в ретроспективі» (1962). М. Блауга.

Першим українським істориком економічної думки вважається М. Балудянський (1769–1847), що аналізував вчення меркантилістів, фізіократів та А. Смита. Найважливіші наукові дослідження з історії економічних вчень здійснювали українські вчені другої половини XIX–початку XX ст.: І. Вернадський, Г. Цехановецький, М. Зібер, М. Бунге, М. Туган-Барановський.

Історія економіки як наука зародилася на стику історичних і економічних наук. Вважається, що це відбулося в рамках класичної політичної економії з моменту написання А. Смітом «Дослідження про природу та причини багатства народів», де робляться екскурси в історію економіки для обґрунтування ряду теоретичних положень. Однак вже в роботах античних авторів – Аристотеля, Варрона й інших – з'являються історико-економічні фрагменти, а в часи середньовіччя з'являються цілі трактати з історії галузевої економіки. До середини XIX ст. економічна історія вважається наукою, що сформувалася, а на рубежі XIX–XX ст. вона стала викладатися як самостійна дисципліна в європейських університетах з наступним відкриттям кафедр історії господарства. Виникають спеціальні історико-економічні видання. Першим з них було німецьке – «Квартальник з соціальної та економічної історії» (1903). В Україні короткий курс економічної історії був уперше прочитаний у Харківському університеті в 1858/59 навч. році. Великий внесок у розвиток історії економіки в другій половині XIX–початку XX ст. внесли А. Тойнбі, Дж. Ешлі (Великобританія), К. Бюхер, М. Вебер, В. Зомбарт, К. Маркс (Німеччина), Ф. Бродель (Франція), М. Ковалевський, П. Віноградов, І. Кулішер (Росія), В. Левитський, Д. Багалий, М. Туган-Барановський (Україна).

Сучасна економічна історія представлена в XX столітті двома основними школами.

1. В 20–40 рр. у Європі панувала французька школа «Анналів». Її творці М. Блок і Л. Февр висунули новий принцип дослідження: «історія–проблема», що прийшла на зміну хронологічному опису історії. Історик шукає в минулому ті проблеми, які актуальні й важливі сьогодні.

2. У другій половині XX ст. у США й Великобританії сформувалася так

звана «нова економічна історія» (засновники школи А. Конрад, Дж. Майер, Р. Фогель). Вона тісно пов'язана з економічною теорією (один з напрямків сучасного інституціоналізму) і застосуванням економіко-математичних і кількісних методів, досліджує проблеми економічного росту й довгострокові тенденції розвитку економіки.

Починаючи з 1960 р. регулярно проводяться міжнародні конгреси з економічної історії. З 1962 р. працює Міжнародна асоціація економічної історії. Визнанням зросту авторитету науки стало присудження Нобелівської премії з економіки американським вченим Р. Фогелю й Д. Норту за розробку економічних методів вивчення історії.

Навчальний посібник з ІЕЕД написано колективом авторів відповідно до нормативної програми курсу. Композиційно він складений так, що історія економіки й економічної думки України викладається в тісному зв'язку зі світовою економічною історією й економічною думкою. Такий підхід виправданий, тому що Україна – частина європейської й світової цивілізації. Так логічніше проводити історичні паралелі, виводити загальні риси цивілізаційного розвитку на кожному етапі історії.

Навчальний посібник знайомить із основними темами курсу й супроводжує відповідними методичними матеріалами. У посібнику даються питання для самоконтролю, плани семінарів, тематика рефератів і усних повідомлень, тести, словник основних термінів, питання для підготовки до іспиту (заліку).

Авторський колектив: доц. Решетняк Н. Б. – вступ, словник термінів; ст. викл. Двінських В. М. – тт. 1, 2, 3, 8; проф. Лісовицький В. М. – тт. 4, 5, 6, 12; доц. Давидова І. А. – т. 5; проф. Архієреєв С.І., ст. викл. Дем'яніна О. О. – т. 7; ас. Абрамов Ф. В. – т. 8; к.е.н. Волоснікова Н. М. – т. 9; ст. викл. Попадинець О. В. – т. 10, ас. Дяченко Т. А., Шипілова М. В. – т. 11; доц. Рябова Т. В. – т. 13.

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОД ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

1. Історія економіки та економічної думки як наукова та учбова дисципліна.
2. Предмет навчальної дисципліни.
3. Взаємозв'язок історії господарства та історії економічної думки.
4. Періодизація історії господарського розвитку суспільства та історії економічної думки.

1. Історія економіки та економічної думки як наукова та учбова дисципліна

Трансформаційні процеси в Україні, що пов'язані з переходом до ринкової економіки та її глобалізацією, вимагають підготовки фахівців нового покоління, здатних органічно по'єднувати в собі теоретичні знання із практичними навичками господарювання, ініціативу й творчість у складних ринкових умовах. Рішенню такого завдання сприяє вивчення нової інтегральної навчальної дисципліни «Історія економіки й економічної думки» (ІЕЕД).

ІЕЕД **вивчає** історію економічної діяльності народів і господарської думки на різних етапах існування людства. Історичний досвід показує, що економічні погляди й концепції не тільки пасивно відображають економічну практику, але й активно впливають на неї. Саме тому по'єднання «Історії економіки» й «Історії економічних вчень» в одному курсі «ІЕЕД» сприяє діалектичному пізнанню студентами функціонування економічних систем, загальної спрямованості еволюції економічної науки, її взаємозв'язку з політикою держави, – формує економічний світогляд майбутнього фахівця.

ІЕЕД представляє історичний аспект економіки суспільств тому, що будь-яка наука історична. «Зміст будь-якої науки включає історію й не може бути задовільно викладена поза її» (Й. Шумпетер). Перефразовуючи Шумпетера, можемо сказати, що будь-яка економічна дисципліна не може бути добре зрозуміла, якщо не вивчена ІЕЕД. ІЕЕД має статус фундаментальної дисципліни, тому що є джерелом науково вивіrenих фактів і теоретичного матеріалу для всіх економічних наук. Крім того, ІЕЕД є міждисциплінарною наукою, так тісно зв'язана й ураховує у своїх дослідженнях досягнення соціологічних наук, включає в свій аналіз ідеологію, політику, релігію й інші фактори з погляду того, як вони впливають на розвиток економіки й економічної теорії. ІЕЕД ураховує все: гносеологічні корні явища, реальні тенденції його розвитку й може з достатнім ступенем вірогідності пророчити майбутнє.

Творче оволодіння новим курсом дозволить студентам, опираючись на

фактичний і теоретичний матеріал, прийти до деяких висновків.

1. Кожний народ живе так, як хоче жити. Якщо він не хоче жити так як живе, то змінює систему !

2. Жодному народу не вдалося повторити досвід інших країн. Можна лише перейняти елементи цього досвіду. Неприпустимо переносити економічні теорії породжені в одній країні без усяких виправлень в інші країни [5, с. 11].

3. При всіх розходженнях всі народи рухаються в одному напрямку – глобалізації, тобто єднання політики, економіки, культури. Але, як відзначає Дж. Стігліц, «опозиція глобалізації – це не опозиція глобалізації як такової (новим джерелом фінансових коштів для забезпечення економічного росту або новим експортним ринкам), але опозиція певному пакету доктрин, нав'язаними світу фінансовими інститутами» [12, с. 62].

4. В економічних теоріях не може бути правди (істини) на всі часи. А. Сміт описав гармонічну й компромісну модель ринкової економіки, а К. Маркс показав у ній протиріччя і конфлікти. Причому, сам характер особистості, її пристрасті так чи інакше впливають на характер теорії.

5. Життя змінюється, змінюються й уявлення про нього; виникає необхідність у нових концепціях, підходах, парадигмі.

6. Світова криза в 2008/2009 року, яка вразила світ, свідчить про необхідність, щоб державне регулювання на планетарному рівні відповідало інтересам всіх країн.

Функції й завдання ІЕЕД. Функції, мета й завдання історико-економічної науки впливають із сутності й специфіки її предмета. Їх можна представити в такий спосіб.

1. Пізнавальна функція – збір, вивчення, узагальнення й засвоєння господарського досвіду й економічних ідей.

2. Пропедевтична (підготовча) – на основі конкретних прикладів, фактів, теоретичних узагальнень освоюється зміст базових економічних категорій (форми господарювання, кредит, цінність, багатство й т.д.)

3. Світоглядна – формування наукової картини світового процесу господарської еволюції й економічної думки, що дозволяє сформулювати «об'ємний» економічний тип мислення, що надає йому історизм, масштабність, вільнодумство, реалізм, розуміння багатоваріантності економічного розвитку.

4. Ціннісна – моральна оцінка засобів і результатів політичних і соціально-економічних перетворень (зокрема, господарських реформ) і їхніх теоретичних обґрунтувань.

5. Методологічна – пов'язана з фундаментальністю ІЕЕД стосовно інших економічних дисциплін (наукова інтерпретація історико-економічної інформації й економічних теорій), що дозволяє формувати нові підходи до економі-

чних досліджень.

6. Прогностична – заснована на розробці суджень про головні тенденції розвитку економічних систем і економічної науки в майбутньому.

Метою вивчення дисципліни є формування економічного світогляду й мислення студентів на методологічних засадах цивілізаційної парадигми розвитку суспільства, засвоєння ними знань курсу й методів історико-економічного аналізу.

Основні завдання курсу:

1. Вивчення генезису господарської сфери суспільств певних світових цивілізацій і господарства України як невід’ємної складової частини загальноєвропейської цивілізації.

2. Пізнання основних напрямків і теорій економічної думки, розуміння їхніх теоретичних джерел, методологічних особливостей, внеску вітчизняних учених у скарбницю економічної думки.

3. Пізнання взаємозв’язку економічної теорії з господарською практикою й перспектив економічного розвитку суспільства в цілому.

Знання ІЕЕД дозволяє фахівцям у практичній діяльності врахувати досвід минулих епох, оцінити їхнього досягнення, побачити їхні омани, скористатися їхніми відкриттями. Володіння історичними знаннями й методами аналізу завжди підвищує якість професійних знань, дає потужний стимул для кар’єрного росту.

2. Предмет навчальної дисципліни

Справжня наука повинна мати такі сутнісні ознаки наукового знання: об’єкт і предмет дослідження; джерела й методи пізнання; своя мова; представлені певні наукові поняття й категорії, найважливіші функції, які вона виконує і які визначають її необхідність; ідеї, теорії, школи. Всіма цими ознаками володіє ІЕЕД. **Об’єктом ІЕЕД**, як і всіх інших економічних наук, є економіка в цілому, що є несучою конструкцією суспільства. Головним критерієм, за яким визначається статус тієї або іншої економічної науки як самостійної дисципліни, є виділення й обґрунтування її предмета – певної сторони, грані, зрізу економіки. Із приводу предмета ІЕЕД можна сказати, що він, з одного боку, визначений, обґрунтований, розкритий, з іншого – відсутня єдність поглядів у його позначенні. Поясненням цього є наступні положення:

– ІЕЕД – міждисциплінарна наука, що перебуває на стику історії й економіки, і тому не може бути чіткої окресленості предмета дослідження, неминучі «забігання» в історичну або економічну сторону;

– учені переслідують різні цілі дослідження, обумовлені як особистою

пристрастю вченого, так і ступенем затребуваності суспільства й правлячої еліти, і тому акцентують увагу на різних сторонах предмета;

– учені користуються різною методологією – сукупністю світоглядних позицій, що визначають свої підходи, принципи, методи, способи дослідження.

У літературі предмет ІЕЕД як цільної навчальної дисципліни дається у вузькому й розширеному трактуванні. Так, А. І. Сурин визначає предмет ІЕЕД як історію становлення й розвитку суспільного виробництва, а також історичного процесу виникнення, розвитку, боротьби й зміни економічних концепцій на певних етапах розвитку людства [10, с. 5]. Автори В. М. Ковальчук і ін. у визначенні предмета роблять акценти на взаємозв'язку історії економіки й економічній думці й місці України в цьому процесі: ІЕЕД «вивчає господарську діяльність людства в історичному розвитку і її наукове відображення в економічних поглядах і вченнях починаючи з первісного суспільства до сучасності; основні явища й процеси матеріального виробництва; діяльність економічних організацій і установ, економічну політику провідних держав світу та України, досліджує загальні закономірності економічного життя, а також її особливості в окремих країнах» [7, с. 13].

Між предметом і науковим методом існують глибокі взаємозв'язки. Метод (від лат. шлях до чого-небудь) – шлях пізнання, спосіб і інструмент дослідження, наукова й пізнавальна цінність якого має здатність збагачувати науку новими знаннями. У науковій літературі розрізняють метод у широкому сенсі як складну конструкцію, як сукупність підходів, інструментів дослідження й метод у вузькому сенсі як конкретний прийом, спосіб наукового аналізу (індукції, дедукції). Системність предмета вимагає й системного методу, тому що складна економічна освіта не може бути досліджена за допомогою одного-двох методів. Оскільки предмет ІЕЕД – комплексне утворення, що вміщає в собі дві самостійні наукові дисципліни, то й принципи, підходи, методи аналізу носять поряд з філософським і загальнонауковими ще й специфічний характер – з урахуванням особливостей як економічної історії, так і історії економічної думки.

Методологічні положення сучасної філософії пов'язані з новим баченням картини світу. На відміну від класичної картини з її чіткою детермінацією (причинно-наслідковими залежностями), упорядкованістю, лінійністю в розвитку приходить розуміння того, що:

а) у світі панує не порядок, а хаос; пануючих лінійнологічних процесів не існує, це лише обмежені варіанти розгалужених процесів;

б) зміна в системах здійснюється на основі законів імовірності; чітко простежується нова форма детермінації – статистична закономірність;

в) випадкові зміни в системі можуть сформулювати глобальні наслідки;

г) майбутнє в кожний момент часу не однозначно й може розвиватися за одним з декількох імовірних сценаріїв.

Збагатившись новим філософським підходом у вивченні економічної історії, нам доцільно частіше задаватися питанням: «Що було б, якщо трапиться не те, а інше?» В історії для кращого з'ясування можливих альтернативних шляхів розвитку, виявлення невикористаних можливостей, плюсів і мінусів реального процесу, такі питання доцільно задавати. Цей підхід – формування контрфактичних моделей економічного розвитку – запропонував американський учений Р. Фогель.

Наступною фундаментальною складовою методу ІЕЕД є методологічні установки загальної економічної теорії, які дають теоретичну базу для розуміння історії економіки, дозволяючи перейти від загальної описовості господарських систем до глибокого історико-економічного аналізу, усвідомлення логіки господарського процесу. Це стосується й історії економічної думки. Досягнення науки дозволяють із погляду сучасного економічного знання дати наукову ретроспективну оцінку економічних теорій, шкіл, напрямків, їх сильних й слабких сторін, причин змін економічних парадигм у ході виникнення й розвитку економічної науки.

До структури методу ІЕЕД входять також загальнонаукові методи: індукції, дедукції, наукової абстракції, функціонального, системного, статистичного, математичного моделювання й ін.

До специфічних методів історії економіки, які в більшості випадків є модифікацією загальнонаукових методів, можна віднести: збір, класифікацію, інтерпретацію й аналіз фактів; історичні, системні, історико-порівняльний методи; методи соціальної психології й інші.

Необхідно відзначити, що своєму народженню історія економіки зобов'язана в першу чергу розробці й обґрунтуванню в економічних дослідженнях історичного методу – німецькій економічній школі. Історичний метод пропонує розглядати економічні явища і процеси у хронологічному порядку. Суть його обґрунтував В. Рошер у книзі «Нарис політекономії з погляду історичного методу» (1843). Основні положення методу за В. Рошером:

- показувати, як і про що думали народи з економічних питань, чого вони бажали й чого вони домоглися в економічній сфері;
- не обмежуватися спостереженням лише сучасних економічних відносин, тому що нація є не тільки масою індивідів;
- досліджувати й порівнювати економічні явища й процеси у всіх народів;
- не лаяти й не хвалити економічні установи – з них лише нечислені є корисними для всіх народів однаково;
- прагнути з'ясувати, яким чином доцільне перетворюється в безглузде,

а благодіяння обертаються нещастями.

До сутнісних ознак науки як самостійної дисципліни відносять виявлення закономірностей. Так в історії економіки виявлений ряд емпірично встановлених закономірностей, що характеризують типологію економік. Приведемо деякі:

- на формування того або іншого типу економіки впливає природньо-географічне середовище, менталітет народу (напрямок думок і дій), геополітика (відносини із сусідніми народами);

- хоча командна (центральноуправляюча) економіка здатна на прорив на окремих напрямках економічного розвитку, однак у змаганні економічних систем на тривалих дистанціях поєднання саморегульованого ринку з державним регулюванням економіки виявилось більше ефективним;

- у будь-яких типах економіки за всіх часів військова техніка розвивалась більше високими темпами, ніж цивільна;

- у результаті соціальних катастроф, – програних воєн, революцій, глибоких криз, економіка тієї або іншої країни перебудовується;

- прогнозування економічних ситуацій – рідкий дарунок, лише деякі рішення досвідчених керівників попадали в точку. Запорукою такого провидіння, передбачення, крім інтуїції, повинна бути єдність теорії, історії, практики.

ІЕЕД у теоретико-методологічному плані можна представити як суперечливу єдність двох сторін – економічної реальності і її відбиття в економічній науці в ході поступального розвитку суспільства. У зв'язку із цим історія економічної думки, закономірності її руху в економічній літературі представлені рядом моделей:

- **кумулятивна модель** фр. ученого П. Дюгема: розвиток науки як поступовий, послідовний процес нагромадження наукових досягнень, продовження й розвиток ідей попередників;

- **фальсифікаційна модель** англ. філософа К. Поппера: розвиток науки як безперервний процес висування гіпотез і їхнього спростування в процесі емпіричних перевірок;

- **модель «наукових революцій»** амер. історика, філософа Т. Куна, відповідно до якої розвиток науки здійснюється шляхом зміни періодів «нормальної науки» науковими революціями, які заміняють одну парадигму іншою;

- **модель конкуруючих програм досліджень** англ. математика, філософа І. Лакотоса: розвиток науки в кожному певний період визначається існуванням і конкурентною боротьбою декількох науково-дослідних програм, кожна з яких включає: а) «жорстке ядро» – концептуально певні теоретичні й методологічні принципи, які вважаються несуперечливими в межах цієї дослідницької парадигми; б) «захисний пояс» – теоретичні положення, які беруть

на себе основний удар перевірок, постійно розвиваються, удосконалюються й обновляються під впливом наукової критики.

Таким чином, закономірністю розвитку економічної думки є те, що вона перебуває в постійному, вічному оновленні від однієї теорії до іншої і перебуває в тісному взаємозв'язку з економічною реальністю. Сучасна методологія відмовилася від одномірного розуміння історії економічної думки й пошуку єдино правильної, універсальної економічної теорії; визнається різноспрямованість векторів економічних досліджень, одночасність співіснування прихильників і опонентів тих або інших теорій, розмаїтість і багатоваріантність підходів, способів і прийомів наукового аналізу. Так ряд учених тяжіють до абсолютистського підходу, вважаючи, що минулі теорії – ряд помилок попередників, виправлених в останній теорії. Інші (релятивісти) – розглядають теорії як відносно правдиве відбиття минулих економічних реальностей, тому не коректно їх вважати гіршими. При обставинах, що змінилися, деякі минулі теорії можуть краще пояснювати економічну реальність і пропонувати кращі шляхи рішення, чим сьогоднішні.

Своєрідність предмета історії економічної думки (процес виникнення, боротьби й зміни економічних ідей і концепцій) формує й специфічні методи пізнання.

1. Історико-генетичний метод аналізу дозволяє виявити історичні умови виникнення економічних концепцій, їх спадкоємність, загальні закономірності в змісті й пізнавальних пріоритетах економічної теорії, що дає можливість поєднувати їх у ті або інші напрямки економічної думки, дозволяє розкрити взаємозв'язок теорій з політикою й господарською практикою. Аналізуючи концепцію, необхідно представити реалії часу, у якому вона виникла, рівень розвитку сучасної їй економіки й наукової думки. Не можна підходити до спадщини минулого з мірками сьогоднішнього дня, оцінювати його значення з позицій нинішнього рівня розвитку економіки.

2. Метод зіставлення й порівняльного аналізу (компаративний метод) пов'язаний із зіставленням економічних теорій, їхніх методологічних основ і трактувань ними найважливіших категорій. Це дозволяє побачити досягнення тієї або іншої теорії або її специфічність. Дослідники історії економічної думки порівнюють практичні рекомендації, що також містяться в різних концепціях, і їхнє використання в економічній політиці держави.

3. Логічний метод полягає у фіксації розвитку внутрішньої логіки економічних теорій, системи категорій, проблемної побудови аналізу (теорії фірми, державного регулювання економіки, економічного росту й т.д.). Така побудова аналізу дає можливість представити історію економічної думки як об'єктивно обумовлену історію постановки й рішення теоретичних і практи-

чних проблем.

4. Мотиваційний (класовий) метод припускає визначення того, інтересам яких класів, груп відповідає та або інша концепція. Нейтральної економічної теорії не буває, оскільки головною її складовою є сама «політика», що є концентрованим вираженням інтересів пануючої еліти. Такий підхід активно використовував К. Маркс, вважаючи свою теорію каменем, кинутим в обличчя буржуазії. Завдання – не умовчувати, не затушовувати протиріччя, а знаходити теоретичні й практичні рішення на шляхах суспільного прогресу.

5. Метод економіко-математичного моделювання використовується для аналізу робіт, написаних вербальним способом, його активно застосовує М. Блауг у своєму підручнику. Так «невидима рука» А. Сміта знаходить свою інтерпретацію в дії ринкового механізму саморегулювання (попит, ціна, пропозиція, конкуренція).

6. Еклектичний метод – спроби синтезу різних теорій, їхнього несуперечливого тлумачення (наприклад, теорія ціни А. Маршалла або «Великий неокласичний синтез» П. Самуельсона).

7. Монографічний метод аналізу пов'язаний з описом поглядів ученого або його окремої роботи. Суть методу – у досягненні максимальної автентичності, вірогідності у викладі ідей автора.

8. Територіальний метод – припускає дослідження економічної думки в окремих країнах, регіонах (наприклад, економічна думка древнього Сходу, Чиказька школа монетаризму).

9. Системний підхід до аналізу: викладаючи історію економічної думки, автори використовують багато методів, створюючи по можливості системне бачення формування й розвитку економічної думки (наприклад, угруповання теорій по школах і напрямкам).

Що стосується **науково-організаційного оформлення історико-економічних досліджень**, виражених у ряді понять, то можна назвати ті, що найчастіше зустрічаються:

1) **економічна думка** – «сукупність всіх поглядів і бажань по економічних питаннях, які присутні в суспільній свідомості в певний час і в певному місці» (Й. Шумпетер);

2) **школа економічної думки** – група вчених, об'єднаних загальними теоретичними представленнями й методологією дослідження;

3) **напрямок економічної думки** – найбільш масштабне, тривале й еволюційне утворення в історії економічної думки, яке охоплює сукупність поглядів і допускає достатню свободу в трактуванні окремих положень, але мають деякі загальні принципові положення.

Належність великих вчених-економістів до тієї або іншої школи – річ

досить умовна, оскільки кожний відрізняється оригінальним світоглядом (наприклад, українського вченого зі світовим ім'ям М. Туган-Барановського не зараховують ні до однієї зі шкіл, тому що він працював в «різних жанрах»). Тому для зручності аналізу вчених поєднують у досить формальні союзи й суспільства.

3. Взаємозв'язок історії економіки та економічної думки

Економічна думка розвивається на базі досягнутого рівня продуктивних сил. Прийнято вважати, що економічна реальність практично в одnobічному порядку впливає на економічну науку. На підтвердження цієї закономірності можна привести масу прикладів. Поява в XIX в. національних і світових економічних криз призвела до виникнення теорій циклічного розвитку (С. Сисмонді, К. Маркс, М. Туган-Барановський, Н. Кондратьєв та ін.). Зміна економічних систем, найглибші кризи призводять до зміни наукових парадигм. Світова криза, що почалася в 2008 р. «волає» до перегляду устояних концепцій і формування нового економічного порядку.

Існує (хоча й менш часто) зворотний вплив економічних концепцій на економічну політику й економіку. Так вплив концепцій меркантилізму на економічну політику Англії призвів до зросту її економічної й військової могутності в XVII–XVIII ст. Узяття на «озброєння» правлячими елітами держав Заходу альтернативних теорій державного регулювання економіки (кейнсіанство, неолібералізм) сприяли стабілізації й зростанню економіки в післявоєнний період.

Разом з тим економічна думка розвивається автономно поза прямою залежністю від стану економіки. Вона рухається за своїми власними законами у боротьбі різних концепцій, що розділяються й по'єднуються в різних варіантах від однієї теорії до її альтернативи під впливом різнорідних факторів (наприклад, філософської «моди» або самих неабияких особистостей – носіїв економічних поглядів, що зуміли перебороти пануючі погляди, або ідеологічне замовлення правлячої еліти).

І все-таки економічна думка обмежена станом продуктивних сил. Не можна говорити всерйоз про створення «галактичної економічної теорії». Поки галактика поза сферою людської діяльності – немає об'єкта для економічної науки.

Не обов'язково економічні концепції народжуються в кожній країні. Так теорія марксизму народилася в Німеччині, а спроби її застосування спостерігалися в багатьох країнах. У сучасних умовах автори теорій економічного лібералізму («Вашингтонський консенсус») намагаються застосувати їх не до своїх країн («сімка» провідних держав), а до країн «третього» світу.

Поза залежністю від мети носіїв економічних теорій, втілення в життя останніх може мати як творчий, так і руйнівний характер. Як відзначає нобелівський лауреат Дж. Стигліц, країни, які сліпо додержуються курсу «Вашингтонського консенсусу», здійснюваного міжнародними фінансовими інститутами (МВФ, МБРР), опиняються в скрутному економічному становищі [12, с. 60].

Цими обставинами диктуються вимоги до викладання навчальної дисципліни ІЕЕД.

1. Виклад курсу припускає безліч версій, трактувань тих або інших історичних подій, явищ економічного життя, а також і теорій. Але головне при цьому повинне бути те, щоб вся ця множинність інтерпретацій подій і теорій сприяли прогресу суспільства, відповідали принципам гуманізму.

2. Погано, якщо ігнорується багатоваріантність підходів до аналізу й спостерігаються спроби втиснути теорії й трактування тих або інших фактів у прокрустово ложе монізму, єдиної їхньої версії. Однак корисно знайти якесь загальне ядро в подіях, фактах, теоріях при всіх різноманітні поглядів.

3. Методика викладу ІЕЕД по кожній темі курсу повинна відповідати одночасному аналізу реального економічного процесу певного періоду історії й процесу його осмислення. Якщо спробувати дати глибоке наукове тлумачення фактам, явищам економічної історії, то цілком природно науково розкриваються й усвідомлюються економічні концепції.

4. Періодизація історії господарського розвитку суспільства та історії економічної думки

Періодизація – встановлення певних хронологічних послідовних етапів в економічному розвитку суспільства; форма систематизації історичного знання. Вона не зводиться до простого, волюнтаристичного розмежування економічного процесу. Необхідна наукова періодизація, яка б відповідала на наступні питання:

1. Що представляє історико-економічний розвиток – єдиний безперервний або дискретний процес?

2. Який механізм причинно-наслідкових залежностей і кількісно-якісних змін, що визначає особливості окремих етапів?

3. Які галузі, сфери, фактори сприяли поступальному розвитку суспільства?

Керуючись цими положеннями, ще давньоримські вчені **Лукрецій Кар і Витрувій** дали наукову періодизацію, маючи певні уявлення про прогресивний рух господарського життя. Витрувій, наприклад, визначав етапи: первісний стан людини, етап оволодіння нею вогнем як крок до осілості, етап переходу до будівництва житла, етап пом'якшення звичаїв під впливом праці, етап

нагромадження знань, винаходів й удосконалення знарядь праці для виробництва необхідних благ. Ці ідеї лінійно-поступального підходу поступово збагачувалися ідеєю вдосконалення ремесел як джерела прогресу. У практичному плані ідею прогресивної ролі промисловості і її підтримку на певному (хлібо-робсько-мануфактурному) етапі історичного розвитку суспільства висунув німецький вчений-економіст **Фр. Лист** в 1841 р. у роботі «Національна система політекономії». В основу періодизації Лист поклав домінуючий тип господарської діяльності.

У модифікованому виді цю думку сприйняв **К. Маркс**, що заклав основи **формаційного підходу** до періодизації історії суспільства – ідея зміни суспільно-економічної формації в результаті розвитку протиріч між продуктивними силами й виробничими (економічними) відносинами. Згідно із цим підходом історія суспільства й економіки ділиться на ряд суспільно-економічних формацій і економік (первісне, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне, комуністичне суспільства). **Критеріями** кожної з формацій є особливості соціально-економічного ладу суспільства, що характеризується відносинами власності, класовими протиріччями.

Періодизація Маркса мала ряд переваг порівняно з попередниками: уперше суспільство розглядалося як динамічна система; пояснювався механізм переходу від одного способу виробництва до іншого, від однієї суспільно-економічної формації до іншої в результаті порушення відповідності виробничих сил.

Сучасники Маркса висунули свою схему періодизації, підкреслюючи, що розвиток визначається не способом виробництва, а способом обміну. Так, **Б. Гильдебранд** як критерій періодизації взяв розвиненість грошового обміну, виділяючи три стадії в історії господарства:

- натуральне (з найдавніших часів до XIII ст. н. е.), де відсутній грошовий обмін, а обмінюється продукт на продукт;
- грошове (XIII–XVIII ст. н. е.), що характеризується більш розвиненим рівнем обміну;
- кредитне (з XIX ст.), у якому обмін здійснюється переважно за допомогою кредитних грошей, безготівкових розрахунків.

Формаційний підхід до періодизації домінував у вітчизняній літературі до кінця 80-х років XX ст. На Заході найбільшого впливу набув **цивілізаційний підхід** до періодизації історії. Уперше його розробив шотландський філософ **А. Фергюсон** (1723–1816). Взявши за основу періодизації розвиток форм господарської діяльності й відносин власності, він виділив 3 етапи:

- дикість – розвиток мисливського господарства й відсутність приватної власності;

- варварство – розвиток скотарства й поява приватної власності;
- цивілізація – розвиток землеробства й приватної власності.

Ще в XVIII ст. починають формуватися різні теорії цивілізації, серед яких можна виділити 2 основні різновиди: теорії **стадіального** розвитку, що розглядають світові цивілізації (співтовариства в певному просторі–часі) з тривалими циклами розвитку; теорії **локальних** цивілізацій, що розглядають цивілізацію з більш короткими історичними циклами, що включають одну або кілька країн із загальною специфікою.

У рамках теорії локальних цивілізацій українські вчені **Б. Ф. Заблоцький, М. Ф. Кокошко** в основу періодизації історії України поклали комплексний критерій – державні й економічні перетворення. Вони вважають, що такий критерій періодизації є найбільш об'єктивним і дає можливість оцінити, якою була економіка України, якою могла бути, якою і чому вона є сьогодні. Відповідно до цього критерію економічна історія України ділиться на 3 періоди:

- економіка раннефеодальної держави та Київської Русі;
- економіка періоду політичної й економічної залежності від інших держав;
- економіка незалежної України – період, що почався із другої половини 1991 р.

Кожний період ділиться на ряд етапів, які відображають зміни у відносинах власності на засоби виробництва, формі організації виробництва, розвитку продуктивних сил, структурі господарства [5, с. 83–85].

Стадіальні теорії вивчають цивілізацію як єдиний процес прогресивного розвитку людства, у яких виділяються певні стадії (етапи). Цей процес почався з розпаду первісного суспільства й переходу його частини в стан цивілізованості. Із часом у житті людства відбулися зміни в соціально-економічних відносинах, духовній і матеріальній культурі. Тому цивілізаційний підхід передбачає використання в якості критерій періодизації більш широку (ніж при формаційному підході) ознаку – сукупність матеріальних і духовних факторів. Найчастіше закордонна економічна наука (**Дж. Гелбрейт, А. Арон, Д. Белл** і ін.) наголошують на технологічному способі виробництва, використовуючи як критерій ступінь індустріального розвитку суспільства, прогрес у техніці й технології виробництва. Виділяють три основні стадії в цивілізаційному процесі: доіндустріальна, індустріальна, постіндустріальна. **Технологічний принцип** як критерій періодизації дозволяє чітко визначити структуру світу за ступенем економічного розвитку й розробити програму подолання надмірного розриву в його рівнях. Применшення теорії постіндустріального суспільства дорого обходиться Україні, оскільки ринкові перетворення обмежилися лише реформуванням виробни-

чих відносин (роздержавлення, приватизація), а науково-технічні перетворення залишилися осторонь, хоча без них неможливий розвиток країни. На рубежі ХХ–ХХІ ст. людство вступило в новий етап розвитку, що характеризується посиленням інтеграційних процесів, які переросли в глобалізацію. В Україні є великий природний, матеріальний, людський (у т.ч. науковий) потенціал, достатній, щоб із іншими народами стати творцями єдиної Світової цивілізації.

Цивілізаційний і формаційний підходи доповнюють один одний. Елементи формаційного підходу, принаймні, можна включити в цивілізаційний аналіз, тому що розвиток соціально-економічних відносин – важлива частина цивілізаційного процесу. Критично оцінюючи різні підходи до періодизації історії, можна зробити висновки:

- масштабність, суперечливість, багатогранність глобального історико-економічного розвитку суспільства істотно ускладнює його пізнання, зокрема, формування загальної теорії періодизації;

- більшість концепцій відображає лише окремі сторони дослідження, тому що використовують різні критерії періодизації;

- у цих умовах історики-економісти воліють користуватися **загальноісторичною періодизацією**: давня історія (приблизно 100 тис. років до н. е.–V ст. н. е.); середні віки (V–XV ст.); нові часи (XVI–поч. ХХ ст.) і новітні часи (з 1914 р. до наших днів).

Що стосується **періодизації історії економічної думки**, то можна відзначити, що в більшості підручників з історії економічної науки матеріал викладається в **хронологічному порядку**; організується його виклад згідно наукових шкіл і напрямків відповідно історичних епох. Однак при цьому використовуються свої, додаткові критерії (підходи) у періодизації:

- а) раніше розглянутий формаційний підхід, за якого розвиток суспільних протиріч і класової боротьби відображається в економічній думці;

- б) парадигмальний підхід – коли пануюча система поглядів, що вичерпала свій науковий і евристичний потенціал, замінюється іншою.

Існують і більш приватні критерії в періодизації економічної думки: підхід до визначення цінності в обміні (корисність або витрати); основний метод аналізу; поява великих мислителів і так далі, аж до «екзотичного»: засновники, песимісти, ліберали, дисиденти, гедоністи в економічній науці (Ш. Жід і Ш. Піст).

З позицій історико-хронологічного підходу написані вітчизняні підручники за редакцією В. Д. Базилевича (в 2-х томах), Л. Я. Корнійчука; навчальні посібники за авторством В. М. Ковальчука, М. В. Лазоровича, М. І. Сарая, В. М. Лісовицького. Аналогічних позицій дотримуються й російські вчені, але всі вносять до періодизації щось своє. Так В. С. Автономов наголошує на самій логіці розвитку економічної науки, виділяючи чотири великих етапи: фо-

рмування економічних знань (до другої половини XVIII ст.); виникнення економічної науки (до 1870 р.), затвердження науки (до 1940 р.), сучасний розвиток економічної науки. Я. С. Ядгаров виділяє три етапи: економічні вчення епохи дориночної економіки; економічні вчення нерегульованої ринкової економіки; економічні вчення регульованої (соціально орієнтованої) ринкової економіки.

Така «різноголосиця» у підходах до періодизації не погіршує розуміння еволюції економічної науки, а, навпаки, дозволяє найбільш повно відображати особливості економічних ідей у кожний конкретний період їхнього розвитку, спадкоємність економічних знань; формує розуміння динаміки економічної думки не як прямолінійного переходу від незнання до знання, а як хворобливого, інтелектуально-драматичного переосмислення минулої спадщини й зміни пануючих парадигм.

Інтегральний **навчальний курс ІЕЕД** також **викладається в хронологічному порядку**. Автори посібника дотримуються загальноісторичної періодизації, оскільки сам курс покликаний показати взаємозв'язок історії економіки й економічної думки, рубежі виникнення й змісту теоретичних концепцій у контексті історико-економічних умов. Інтеграція критеріїв періодизації історії економіки й економічної думки дозволяє зробити висновок: загальні періоди розвитку економічної думки відповідають циклічному розвитку, зміні цивілізацій, великим якісним змінам у духовній сфері, соціумі, економіці. У найбільш узагальненому виді періодизацію навчального курсу ІЕЕД можна представити наступною таблицею:

Таблиця 1.1 – Періодизація навчального курсу ІЕЕД

Еволюція соціально-економічних систем	Еволюція економічної думки
1. Доіндустріальна (аграрна) цивілізація: східно-рабовласницька й антична цивілізація; раннєфеодальна й предіндустріальна цивілізація	1. Пам'ятники економічної думки древнього Сходу, економічна думка Древньої Греції й Древнього Рима, економічна думка середньовіччя. Меркантилізм
2. Предіндустріальна цивілізація, промисловий переворот і ранній індустріальний період. Становлення індустріальної цивілізації	2. Класична школа політекономії й критичні напрямки в економічній науці: економічний романтизм, утопічний соціалізм, історична школа
3. Індустріальна цивілізація	3. Неокласичний напрямок, кейнсіанство, марксизм, неокласичний синтез, інституціоналізм
4. Перехід до постіндустріальної цивілізації (з 60-х рр. XX ст.)	4. Неолібералізм, нова класична економічна теорія, сучасний інституціоналізм, неомарксизм

Цитати та документи

Т. В. Копнін [8]

Науки виникають не шляхом декларацій, а в результаті відкриття фундаментальних закономірностей, на основі яких створюється метод для вивчення сукупності явищ, що мають життєво важливе значення.

Ф. Бродель [2]

В економічній історії дослідник-історик зіштовхується з усіма проблемами, які впливають із суті його науки: перед ним глобальна історія людей. Це історія тих, кого прийнято вважати найбільшими історичними фігурами; у той же час це історія великих подій, історія кон'юнктури й криз, нарешті, це історія суспільних мас і структур, що перетерплюють повільну еволюцію в лоні тривалої тимчасової довжини.

Д. Мак-Клоскі [9]

У чому складається практична цінність економічної історії? Практичні відповіді прямолінійні – перша й найочевидніша... історія дає економістові більше інформації, за допомогою якої він може перевіряти свої твердження.

Для економістів якість історичних фактів нерідко перевершує якість фактів сьогоднішніх: перші більш докладні, об'ємні й точні...

Навіть самий зневажаючий історію економіст децю з історії використовує: свій власний досвід, досвід свого покоління або деякі історичні узагальнення, якими повен фольклор. Внесок історії в теорію не тільки в тому, що вона ллє воду фактів на млин теоретиків. Використані теорії в економічній історії прикрашають теорію...

Розуміння справжньої історії, як і виправлення історії помилкової, важливо для державної політики... Усі найбільш загальні проблеми, які стоять перед економікою, мають історичний характер. Якщо історія корисна економісту в роботі, то ще корисніше вона для його освіти. Економіст, що стрибає на економічній нозі, піджавши історичну, відрізняється вузьким поглядом на сьогоднішню подію, прихильністю до поточних, дрібних ідей, не здатним оцінювати сильні й слабкі сторони економічних даних і відсутністю вміння додавати економічний аналіз до великих проблем.

Історія корисна, це комора економічних фактів, перевірених скептицизмом; це низка експериментів, що випробовують економічну науку у всіх напрямках; це джерело економічних ідей, це наставник у політиці, це школа для вчених-суспільствознавців. Чи корисно минуле для економічної науки? Звичайно, так.

М. Блауг [1]

Історія економічної думки – не що інше, як історія наших спроб зрозу-

міти дію економіки, заснованої на ринкових операціях. Історія економічної думки - це випробна площадка для відповідей на питання. Що знають економісти? Як багато пояснює економічна наука? Які характерні риси стійких економічних ідей? Яке практичне використання економічних знань?

Питання для самоконтролю

1. Що вивчає ІЕЕД?
2. Чому ІЕЕД є фундаментальною дисципліною щодо всіх економічних наук?
3. Перелічіть основні методи й функції ІЕЕД.
4. Проаналізуйте взаємозв'язок історії економіки й історії економічної думки.
5. Роз'ясніть суть основних підходів до періодизації ІЕЕД.

План семінарського заняття

1. Предмет і метод ІЕЕД.
2. Функції, цілі й завдання курсу.
3. Взаємозв'язок історії економіки й історії економічної думки.
4. Варіанти періодизації історії економіки та історії економічної думки.

Теми повідомлень

1. Предмет і завдання ІЕЕД.
2. Творчі функції ІЕЕД у системі економічних наук.
3. Етапи розвитку історико-економічної науки.
4. Роль ІЕЕД в економічній освіті.

Тести

Виберіть правильну відповідь.

1. Перелічіть елементи, складові логічної структури історико-економічної науки:

а) закономірності;	д) джерела інформації;
б) об'єкт і предмет дослідження;	е) школи, теорії, ідеї;
в) категорії;	ж) всі перераховані пункти вірні.
г) функції;	

2. Ф. Лист поділяв історію економічного розвитку на п'ять стадій – ди-кості, пастушачу, землеробську, землеробсько-мануфактурну, землеробсько-мануфактурно-комерційну. Який критерій узятий за основу періодизації?

- а) пануюча форма господарської діяльності;
- б) інтенсивність обміну;
- в) тип власності;
- г) рівень розвитку виробництва, галузевий і професійний поділ праці.

3. Який вислів найбільш точно відображає маршрут історії людства?

а) історія – це кілька циклів, які постійно змінюють один одний (Д. Вико);

б) історія – це рух нагору спіраллю, що звужується (Г. Гегель);

в) історія – це вибухи пасіонарності (пламенарності, підйому), що чергуються (Л. Гумільов);

г) історія – це хаос.

4. Історичний метод аналізу обґрунтували?

а) В. Рошер б) Ф. Лист; в) К. Маркс; г) В. Ленін.

5. До числа фундаментальних економічних наук відноситься:

а) історія економіки й економічної думки; в) маркетинг;

б) економіка промисловості; г) менеджмент.

6. Основне значення вивчення історії економіки полягає в:

а) ухваленні вірного рішення;

б) забезпеченні гарантованого виключення кризових явищ;

в) формуванні економічного мислення;

г) можливості передбачати еволюцію суспільних явищ.

7. Автором перших публікацій, присвячених історії економічної думки, є:

а) М. Блауг;

в) Дюпон де Немур;

б) М. Балудянський;

г) А. Смит.

8. Кому належать слова про історичність будь-якої науки: «Зміст будь-якої науки включає історію й не може бути задовільно викладена поза її»?

а) Дж. М. Кейнс;

в) К. Маркс;

б) Й. Шумпетер;

г) Ф. Лист;

9. Чи можна стверджувати, що глибокі економічні кризи є могутнім імпульсом розвитку економічної теорії?

a) вірно;

в) не завжди;

б) не вірно;

г) вірні б), в).

10. Зміна економічної системи, як правило, веде до:

а) економічного зросту;

б) збереження теоретичної парадигми;

в) зменшення об'ємів виробництва;

г) зміни економічної парадигми.

11. Автором контрфактичних моделей економічного розвитку є:

а) А. Тойнбі;

б) Р. Фогель;

в) К. Маркс.

12. Корінна проблема геополітики сьогодні – це:

а) оволодіння торговельними шляхами;

б) захоплення чужих територій;

в) боротьба за природні ресурси.

Список літератури

1. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе ; пер. с англ. – 4-е изд. – М. : Дело Лтд, 1994. Введение.
2. Бродель Ф. Время мира. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. – М., 1992.
3. Економічна історія: навч. посібник / за ред. С. І. Архієреєва, Н. Б. Решетняк. – Х. : НТУ «ХПІ», 2005.
5. Заблоцький Б. Ф. Економіка України / Б. Ф. Заблоцький, М. Ф. Кокошко, Т. С. Смовженко. – Львів, 1977. – Розд. 2.
6. Історія економічних учень : у 2-х частинах. Ч. 1 : підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – 2-е вид., випр. – К. : Знання, 2005. – С. 15–20.
7. Ковальчук В. М. Історія економіки та економічної думки : навч. посібник / В. М. Ковальчук, М. В. Лазарович, М. І. Сарай. – К. : Знання, 2008. Вступ.
8. Копнин А. В. Гносеологические и логические основы науки. – М., 1974.
9. Мак-Клоски Д. Полезно ли прошлое для экономических наук? Thesis, 1993. – Т. 1. – Вып. 1.
10. Сурин А. И. История экономики и экономических учений. – М. : Финансы и статистика, 1998.
11. Уперенко М. О. Економічна історія України : навч. посібник / М. О. Уперенко, Е. А. Кузнєцов, Парієнко та ін. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2004. – Розд. 1
12. Худокормов А. Г. Дж. Стиглиц – лидер информационной экономики и нового кейнсианства // Российский экономический журнал. – 2008. – № 3–4. С. 59–65.
13. Экономическая история. История экономических учений : учебник / Р. М. Гусейнов, В. А. Семенихина. – М. : Омега-Л, 2006. Предисловие.

ТЕМА 2. ГОСПОДАРСТВО ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА І ЙОГО ЕВОЛЮЦІЯ НА ЕТАПІ РАННІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

1. Формування первісного ладу у світі й на території сучасної України.
2. Господарство країн Давнього Сходу.
3. Економічна думка Давнього Сходу.

1. Формування первісного ладу у світі й на території сучасної України

Первісна епоха була найбільш тривалою в історії людства. Якщо уявити історію людства у вигляді доби, то виявиться, що держави з міс-

тами, писемністю, складно організованим суспільством з'явилися за три хвилини до закінчення доби. Первісному епосу передував ще більш тривалий етап виділення людини із тваринного миру. Людина на Землі з'явилася приблизно 3 млн років тому. Почалася епоха людської ери – перехід із зоологічного стану (стада) до первісної громади, від пралюдей (пітекантропів, синантропів, неандертальців) до людини розумної – *Homo sapiens* (кроманьйонца, рештки якого знайшли у Франції біля села Кроманьйон), тобто до людини сучасного типу, що з'явилася приблизно 40–50 тис. років тому.

Існує багато гіпотез щодо походження людини. За однією з них у Південно-Східній Африці тектонічні процеси (переміщення шарів земної кори) призвели до викиду на поверхню землі радіоактивних шарів породи. Почалося стихійне «бомбардування» місцевості, у результаті чого у рослин і тварин відбувалися різного роду мутації (зміна властивостей організму на генному рівні). Багато мутантів виявилися нежиттєздатними й вимерли. У число опромінених потрапили й мавпи. Порушення генетичного коду спричинило безліч змін: перехід до прямоходіння, що викликав сповільнення руху; зникнення іклів, що призвело до втрати здатності полювати на відповідних тварин. У результаті попередники людини опинилися перед драматичним вибором – загинути або компенсувати загублене за допомогою праці – штучної активності, не закладеної природою, що іншим тваринам просто не була потрібна. Приміром, восени птахи до температурних змін адаптуються природно, переміщаючись у просторі. У людей все інакше, до зими ми не перелітаємо в жаркі країни, а готуємо теплий одяг, утеплюємо будинки. Таким чином, історія людини є історією реалізації людських потреб за допомогою праці.

Людство пройшло шлях від первісного людського стада до родової й сусідської громади, до створення племен і їхніх союзів. А в ході етнополітичної революції (від грецького: *етнос* – народ, *поліс* – держава) – до зародження державності із появою буквенного листа – до виникнення на рубежі IV–III тисячоріч до н. е. древніх цивілізацій, які ще називають первинними, тому що вони вирости безпосередньо з первісності й там не була сформована цивілізаційна традиція. Цей процес можна пояснити схемою, що розкриває формування фізичного й соціального вигляду людини й виникнення людського суспільств (див. рис. 2.1).

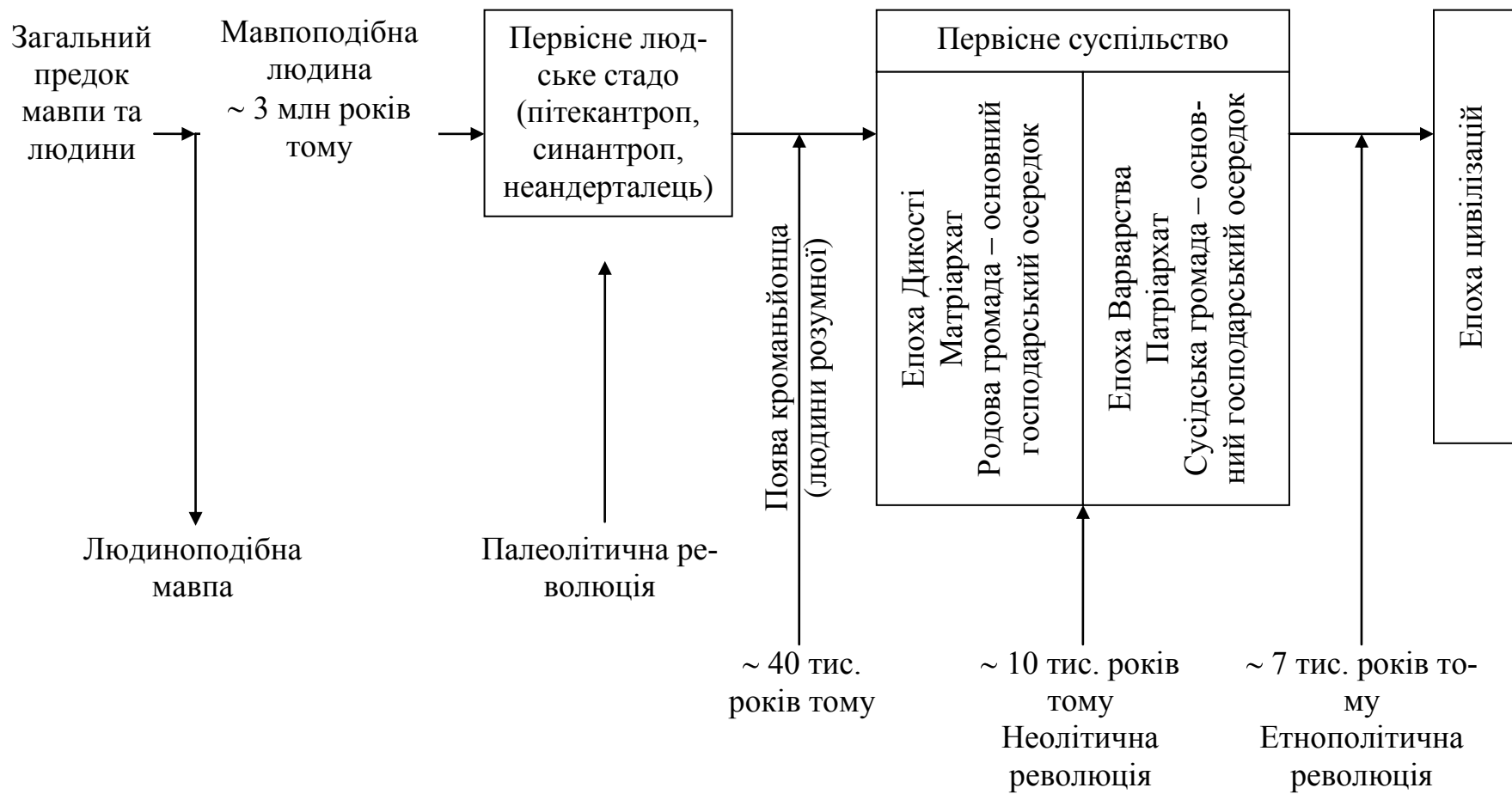

Рисунок 2.1 – Виникнення людського суспільства

Періодизація історії людства на стадії його зародження звичайно здійснюється відповідно археологічної періодизації, заснованої на розходженнях у матеріалі й техніці виготовлення знарядь праці. Відповідно до неї історію людства ділять на кам'яний, бронзовий і залізний віки.

Хронологічне первісне суспільство більше збігається з кам'яним віком, у якому виділяють три періоди:

- палеоліт (давній кам'яний вік від лат. *палео* – древній, *літ* – камінь): 3 млн років – 12 тис. років до н. е.;
- мезоліт (середній кам'яний вік): 12–8 тис. років до н. е.;
- неоліт (новий кам'яний вік): 8–10 тис. років до н. е.

Багатий матеріал, крім археологічних розкопок, літературних джерел античних часів, для вивчення первісної епохи дають експедиції, проведені вченими-етнографами, серед яких значне місце посідають американець Л. Г. Морган, росіяни С. П. Крашенінніков, М. М. Міклухо-Маклай та інші.

В епоху **палеоліту** давня людина перейшла від полювання на дрібних тваринах до полювання на великих – мамонтів, слонів, оленів, зубрів; відбулася так звана **палеолітична революція**. Першими галузями **привласнюючого господарства** стали **збирання, колективне полювання й рибальство**. Головним надбанням людини стала спочатку підтримка, а потім і добування вогню. Перші знаряддя з'явилися приблизно 2,5 млн років тому. Це були необроблені камені й відщепи від них, палки-копалки, списи, кості. Такими знаряддями можна було зрізати гілку, розколоти кістку, викопати корінь. Людина, що виготовляє такі знаряддя праці, одержала назву «людина уміла». В епоху палеоліту відбувається формування фізичного типу людини – від самого давнього до сучасного. У пізньому палеоліті склався первіснообщинний лад. Люди жили материнськими громадами (споріднення за материнською лінією, матриархат). Тип господарства в цей період – просте привласнююче господарство збирачів, мисливців, рибалок. Праця була простою кооперацією, тобто співробітництвом людей без розвинутих форм суспільного поділу праці. Хоча поділ за статевіковою ознакою був: чоловіки полювали, жінки займалися збиранням злаків і коріння, готували їжу, старі виготовляли знаряддя праці.

Територія, на якій жила громада, перебувала в колективній власності. У колективній власності також були: житло, вогонь, здобич, знаряддя праці; побутове начиння, прикраси – у нестрогій особистій власності.

Період **мезоліту** збігся із закінченням льодовикового періоду, який почався 100 тис. років тому й закінчився 35 тис. років тому. У цей період зм'якшується клімат, змінюються флора й фауна, поліпшуються умови існування людей. Але в результаті перепромислу зникають великі тварини. Людина по-

чинає полювати на середніх і дрібних тварин. Цьому сприяє винахід лука – знаряддя дальнього бою на звірів і птахів. Удосконалюються кам'яні знаряддя праці, вони стають невеликими, різноманітної форми й призначення (мікроліти): наконечники стріл, дротиків, тонкі відколи (пластини) із кременя й таке інше. Громади тепер ведуть сезонно-осілий спосіб життя на період дозрівання плодів або появи тварин. У родах починається відокремлення родин – поява парних шлюбів, оскільки створюються умови для індивідуальної праці. Виникає міфологія й культ, про що свідчать наскальні малюнки давніх людей.

Приблизно 10–8 тис. років тому почалося нове революційне зрушення, яке англійський археолог В. Г. Чайлд назвав «**неолітичною революцією**», що викликала кардинальну зміну сутності соціально-економічного життя. Люди в сприятливих для життя регіонах стали переходити до осілості у зв'язку з виникненням землеробства, культивуванням рослин і вдосконаленням знарядь праці. Тепер люди не просто привласнювали предмети споживання, а цілеспрямовано, свідомо їх виробляли. Землеробство, початок якому поклала жінка, виникло зі збирання. Найдавнішим землеробським знаряддям була палка-копавка, яку застосовували при збиранні. Люди вирощували ті корисні рослини, які в дикому виді виростали в місцях перебування. Полювання призвело до появи скотарства. З пасивних «пастухів», що супроводжували масові переходи тварин до водопою або при їх сезонній міграції, люди поступово перетворюються в активних – починають приручати тварин. Убивши дорослих тварин, мисливці залишали молодий виводок дітям для ігор, а потім і для догляду. Першою свійською твариною був собака, тому що її легко приручити. Собак використовували на полюванні, для пересування й охорони житла. Вживали їхнє м'ясо в їжу. Пізніше приручили свиню, дрібну рогату худобу, ще пізніше – велику рогату худобу. Кінь відноситься до числа останніх одомашнених тварин.

З появою скотарства й землеробства привласнюючи форми господарства – збирання, полювання, рибальство, поступове відходять на задній план, пануючими стають форми **відтворюючого господарства: землеробство, скотарство, ремесло** – кераміка, прядіння, ткацтво й таке інше. Найбільш ранніми ремеслами були обробка дерева, деревної кори, шкір, плетиво кошиків, гончарство. Глиняний посуд – винахід жінок. Вживання глиняного посуду дозволило вдосконалити способи готування й зберігання їжі. Передумовою для масового використання глиняного посуду в побуті стала осідлість, оскільки посудини важко переносити під час кочівель. Згодом з'явився наземний транспорт – віз, сани. Худоба використовується як тяглова сила. Найбільш бурхливий перехід до відтворюючого господарства здійснюється в 6–4 тися-

чоріччях до н. е. в ареалах: Палестина (7 тис. років до н. е.), долина ріки Нил (6 тис. років до н. е.), Дворіччя, Північно-Західна Індія, Туркменістан (5 тис. років до н. е.), Західна Європа (4 тис. років до н. е.), Північний Китай, Британські острови (3 тис. років до н. е.). В епоху неоліту відбувся **перший поділ праці** на землеробську і скотарську, що сприяло зросту продуктивних сил, одержанню не тільки **необхідного** (життєзабезпечуючого), але й **надлишкового продукту**. Життєзабезпечуючий – це той продукт, що абсолютно необхідний для підтримки біологічного існування людини, без якого вона просто б померла. Продукт, що перевищує цей рівень, називають надлишковим, але не тому, що людина не могла спожити його, а тому що без нього вона могла вижити. Наявність надлишкового продукту призвела до появи обміну, що почався з найпростіших форм – подарунків і обдарування.

Другий суспільний поділ праці – виділення ремесла із сільського господарства, сприяв індивідуалізації праці, виникненню приватної власності, переходу до патріархату (від грец. *патр* – батько, *архе* – влада), для якого характерна переважаюча роль чоловіків у господарстві, родині, суспільстві. Йде процес **заміни родової матріархальної громади** (заснованої на кровно-родинних зв'язках) на **сусідню (територіальну) громаду**, що поєднує дещо різні за кров'ю патріархальні родини. Громада нараховувала від 30 до 100 родин. У громаді йшов процес поступового розкладання общинного виробництва й колективної власності, зміцнювалась приватна власність, що згодом зосереджувалась в руках патріархальної знаті. Війни між громадами й племенами (союзи громад) призводили до захоплення територій і полонених, які ставали рабами. Поява рабів, майнове розшарування неминуче вели до появи класів і держави.

На території сучасної **України** людина з'явилася приблизно 1 млн років тому в епоху раннього палеоліту. Давнє різноетнічне населення первісного суспільства на території нинішньої України пройшло у своєму розвитку всі основні етапи: кам'яний, міднокам'яний, бронзовий й ранній залізний вік. В Україні є численна кількість пам'яток цих періодів – археологічних розкопок давніх стійбищ і поселень. Цікавим прикладом високого господарського й культурного розвитку міднокам'яного віку (IV–II тисячоріччя до н. е.) на території України була так звана **трипільська культура** (за іменем села Трипілля на Київщині, де були знайдені перші пам'ятки того періоду). Трипільці у своєму розвитку пройшли епохи Дикості й Варварства. Господарство трипільців носило комплексний характер. Найбільш розвинене було землеробство. Врожаї зернових збирали серпом, що мав гострий кремнієвий вкладиш. Борошно одержували за допомогою кам'яних зернотерок. Важливою галуззю було тва-

ринництво – розведення робочої худоби, свиней, кіз. Допоміжними галузями залишалися полювання, рибальство, збирання. Розвивалася спеціалізація ремесел: виготовлялися більш досконалі знаряддя – сокири, серпи, голки. У гончарній справі застосовувався гончарний круг. Поширювалося прядіння й ткацтво, основою яких були овеча вовна й переробка льону. Трипільці жили в дерев'яних або глинобитних будинках, дах покривали соломною або очеретом.

Деякі вчені вважають, що трипільці стали праосновою українського народу і освоїли територію від Дніпра до Дністра. Інші навпаки, вважають, що трипільці не є прямими предками українського народу. Під тиском народів північноєвропейського походження (прагерманці, прибалти, праслов'яни) і степових (скіфи, сармати), що прийшли на цю землю, трипільці поступово зникають. Частина цього народу увійшла до складу **прадавньої спільності**, що при всіх численних вторгненнях залишалася ядром етносу аж до праслов'янської пори.

Початком залізного віку на території України вважають XII–VIII століття до нашої ери, пов'язані з кіммерійською, скіфською, сарматською й ранньою слов'янською культурами. Для історичного прогресу на землях України велике значення мала епоха античної цивілізації Південного Причорномор'я. Давньогрецькі держави (Ольвія, Херсонес, Пантікапей і інші) дуже вплинули на економічний, політичний і культурний розвиток не тільки сусідніх з ними скіфів, сарматів, кіммерійців, а й більш віддалених праслов'янських племен. Одним із провідних напрямків економічної активності греків була торгівля, особливо із слов'янами (склавіни, анти). Останні продавали грекам зерно, мед, віск, хутро, шкіри, рибу, сіль, будівельний ліс, рабів. Греки в обмін пропонували зброю, тканини, вино, шкіряні і ювелірні вироби, предмети домашнього побуту. Особливо активною була торгівля хлібом. Античні міста Причорномор'я закуповували його для себе й для експорту в Грецію.

Праслов'яни і їхні послідовники перейняли в греків ряд городніх і садкових культур: капусту, огірки, виноград. Певний вплив на них спричинили й сусідні народи (наприклад, деякі навички, звичаї, мовні запозичення простежуються від скіфів). Таким чином, **праслов'яни** довгий час перебували під впливом двох протилежних за своїм соціально-економічним змістом сил – напівдикого скіфсько-сарматського степу й цивілізованого периферійного грецького світу. Слід зазначити, що в екстремальних умовах безперервних вторгнень, війн, розрухи **слов'янські племена** антив, склавінов все-таки зберегли свою територію для проживання й консолідували слов'янські народи.

У другій половині першого тисячоріччя нашої ери на території України створюється група слов'янських племінних союзів – провісників державності

(поляни, деревляни, радимичі, сіверяни й інші), які вважаються предками українського народу.

Первинним осередком суспільства була велика **патріархальна родина** – співіснування декількох поколінь, житла яких виходили на загальний двір. Тут розташовувалися їхні господарські будівлі. Патріархальна родина була основною господарською ланкою, що поєднувала, виховувала й забезпечувала виживання всіх її членів. Кілька таких родин становили рід, а роди поєднувалися у плем'я на чолі із князем. Виживання етносу й поступальний розвиток його продуктивних сил стали можливі внаслідок максимальних зусиль патріархальної родини, з її кооперацією й поділом праці, колективісткою психологією й трудовою мораллю, суть якої – в обов'язковості праці. Таким чином, з давніх часів населення, що проживає на території сучасної України, було складовою частиною еволюції людства. Через первіснообщинний спосіб виробництва пройшов кожний народ.

Основним мотивом матеріальної діяльності первісної людини було виживання в екстремальних природних і соціальних умовах. Із проблемою виживання безпосередньо зв'язані всі винаходи в сфері знарядь праці. Їх людина не одержала в готовому виді, як і не одержала інформації про спосіб їх виготовлення. Досвід досягався незліченною кількістю проб і помилок. От чому первісне господарство розвивалося повільно. Однак первісна епоха має величезне значення в історії господарства. У цей період були створені найважливіші галузі економіки: сільське господарство й ремісниче виробництво; виникли основні типи економічних структур – привласнююче й відтворююче господарство, натуральне із зародками товарного обміну. Створюються основні соціальні інститути: рід, громада, родина, власність, релігія.

Характерними рисами первісного господарства є: примітивні знаряддя праці, загальна (общинна) власність на основні засоби виробництва, колективна праця, зрівнювальний розподіл благ. Створення життєвих благ на основі колективної праці й зрівнювальний розподіл цих благ виступає основним законом первісного способу виробництва. Джерелом розвитку є виробництво матеріальних благ і розвиток родини.

2. Господарство країн Давнього Сходу

Історія давньої цивілізації охоплює період із середини IV тисячоріччя до н. е. до падіння Західної Римської імперії в V ст. н. е. Приблизно із середини IV–II тисячоріччя частина людства зробила гігантський прорив – перейшла від первісності до цивілізації (від лат. *civis* – міський, державний, що протистояло

поняттю *silvaticus* – лісовий, дикий, грубий). У середині IV–III тисячоріччя перші осередки цивілізації виникають у Месопотамії (Межиріччя), у Єгипті; в III і II тисячоріччях в Індії й Китаю – відповідно в долинах рік Тигр і Євфрат, Ніл, Інд і Ганг, Хуанхе і Янцзи. Давній Схід не випадково став батьківщиною людської цивілізації (у той час Європу майже суцільно покривали густі ліси й тільки подекуди були стоянки давніх мисливців). Ці регіони відрізнялися м'яким помірним кліматом, родючими легкооброблюваними ґрунтами, що вимагають поливу водою. Але використовувати сприятливі умови були не просто – низов'я рік заболочувалися, а трохи далі від ріки від спеки земля висихала, перетворюючись у напівпустелю. Була потрібна праця багатьох поколінь, щоб осушити болота, прорити канали для рівномірного постачання води, побудувати греблі для регулювання стоку води. Спочатку зрошувальні роботи велися громадами в межах зайнятої ними території. Зі збільшенням числа населення й розширенням оброблюваної землі виникла необхідність створення єдиної іригаційної системи, що діє на всій заселеній частині річкової долини. Це вимагало об'єднання громад і посилення їхніх господарських зв'язків. Тому на два-три тисячоріччя раніше за Європу для виконання, у першу чергу, творчих функцій виникають держави, розташовані уздовж великих рік. Найбільшою з них був Єгипет, і сьогодні територіально існуючий у тих же межах. Оскільки перші цивілізації з'явилися в долинах рік, які відігравали величезну роль у житті людей, то ці цивілізації одержали назву річкових. Люди регулювали ріки, але їхнє життя також регулювалося ріками. «Ріки – це вихователі людства», – відзначав російський історик XX ст. Л. І. Мечников. Англійський історик XX ст. А. Тойнбі формулює в цьому зв'язку **теорію «виклику й відповіді»**: природне середовище самим фактом свого існування посиляє виклик людям, які повинні створювати штучне середовище, борючись із природою й пристосовуючись до неї.

Зусилля людей з регулювання рік в остаточному підсумку дали свої плоди: урожайність підвищилася так стрімко, що вчені називають перехід до іригаційного господарства (поливного землеробства) «аграрною революцією». Створення іригаційних систем вимагало жорсткої організації колективної праці великої кількості людей, зусиль всієї країни. Для цього необхідна була сильна централізована влада на чолі із правителем, що мав всю повноту влади. Він стояв на чолі війська, був вищою інстанцією в суді, до нього стікалися податки, він організовував іригаційні роботи, юридично був верховним власником всієї землі. Такий тип влади (деспотія) реалізовувався за рахунок розгалуженої адміністративної системи – апарата чиновників, що охоплював всю країну. Оскільки грабарство (осушення боліт, будівництво дамб, каналів, гребель) було винятково трудомісткою справою, а матеріальні стимули в умовах

панування натурального господарства практично не діяли, то керування цими роботами було не тільки жорстко централізоване, але й обожнено. Обожнювалися канали, греблі, а сам правитель країни також вважався Богом або намісником Бога на Землі. Так гігантські піраміди в Єгипті будувалися не тільки для того, щоб зайняти населення під час відсутності сільськогосподарських робіт, але головне – щоб облаштувати нове «житло» фараона якнайкраще. Згідно віруванням єгиптян після смерті фараона («великого Бога») від його загробного блаженства залежало благополуччя всієї країни.

Важливою особливістю Давнього Сходу була експлуатація значної частини вільного населення шляхом організації колективних сезонних сільськогосподарських робіт, будівництва гребель, культурних і світських установ. Зобов'язання юридично вільних общинників стосовно громади – колективна праця й колективна взаємодопомога – поступово перетворюються у форму їхньої експлуатації державою.

У всіх державах Давнього Сходу з незначними особливостями існували два сектори економіки:

- общинний сектор, у якому власність на землю належала територіальним громадам, а рухоме майно було приватною власністю общинників, які обробляли виділені їм наділи;

- державний сектор, куди входили землі, що належали державі в особі царя, а також землі, подаровані храмам. Працювали тут формально вільні, але безправні, так звані царські люди. Частина царських і храмових земель роздавалась на період служби царським вельможам і воїнам, храмовій адміністрації.

У державному й общинному секторі в якості допоміжної використовувалася праця рабів. Рабство носило патріархальний характер: раб міг мати родину й навіть вести своє господарство, а згодом і викупитися. Чисельність і питома вага рабів були незначні. Використовувалися раби в основному в престижних цілях у домашньому господарстві: при храмах, у господарстві царів. Економічної необхідності в експлуатації рабів у жорстких формах не було в силу сприятливих умов виробництва – високої врожайності й панування натурального господарства. Так у кодексі вавилонського царя Хаммурапі захищалися інтереси не тільки рабовласника, але й раба. Головними джерелами рабства були війни, піратство, заборгованість селян, ремісників. Крім того, існували невільничі ринки, де купували й продавали рабів.

Основною продуктивною силою були вільні селяни й ремісники – члени сільських общин. Поливна система землеробства сприяла високоврожайному рільництву, городництву, садівництву. Розводилися оливи й фінікові пальми. Гідротехніка була вище за середній рівень. Так у Єгипті за до-

помогою винайденого ними шадуфа (подібно нашому колодязю «журавлеві») можна було підняти протягом години на висоту 6 метрів до двох тонн води. Однак технологія рільництва довгий час залишалася на первісному рівні: мотична оранка, ручна сівба, після чого худоба копитами втоптувала насіння в землю. І все-таки, зрошувальна система землеробства перетворила ці країни у квітучі оазиси. І донині Єгипет – це суцільна зелена смуга насаджень шириною 20–25 км уздовж ріки Ніл. Це все те, що годує сучасний Єгипет, інша територія – «місячний» ландшафт (камені, пісок), караванні тропи й безхмарне небо із сезонними піщаними бурями.

Зростання землеробства й розвинуте тваринництво стимулювали розвиток ремесел і торгівлі. Добре була розвинута металургія: спочатку було освоєне виробництво міді, потім бронзи й заліза. Високої якості досягли ювеліри. У Єгипті був винайдений пергамент (робився зі шкіри) для письма. У порівнянні з іншими ремеслами добре було розвинуте військове виробництво. Так в 3000 р. до н. е. у Месопотамії з'явилися бойові колісники, в I тисячоріччі до н. е. були створені облогові механізми – тарани для пробивання фортечних стін і воріт.

Для Єгипту й особливо Вавилону (держава в Межиріччі) був характерний значний розвиток торгівлі як усередині країни, так і із закордонними державами (при домінуванні натурального господарства). Держави Месопотамії були сполучною ланкою транзитної торгівлі Сходу (Індія, Китай) із Західною Азією. Зернова спеціалізація у Верхньому Єгипті на півдні й стійлове тваринництво в Нижньому на півночі країни сприяли зростанню торгівлі. У Вавилоні було також розвинуте лихварство: кредит давався в натуральній і грошовій формі.

Господарські потреби сприяли розвитку наук: математики, астрономії, медицини. Так у Вавилоні видалення катаракти було операцією (її робили навіть рабу), а в давньому Єгипті знали секрети лікування ракових хвороб.

В епоху розквіту давніх держав (кінець II – кінець I тисячоріччя до н. е.) виникають так звані світові держави (імперії), які на відміну від держав ранньої стародавності представляли більш міцні об'єднання із централізованим керуванням (деспотії). В імперіях сільська територія поступово опинялася в складі державного сектора. Общинний сектор економіки зберігається в містах, де поряд із центральною владою існують органи самоврядування. У містах, у ремісничому виробництві починає переважати рабська праця. Але в сільському господарстві, що становить основу економіки, як і раніше в основному зайняті селяни – общинники. Общини платили скарбниці так звану «ренту-податок». Це поняття в історико-економічній науці нероздільне, тому що держава й власник землі була одна особа. У цих умовах неможливо ві-

докремити ренту (плату за землю) від податку (обов'язкові платежі державі від її підданих).

На другому етапі стародавності у виробництві почало активно використовуватися залізо, сталь, що значно підвищило продуктивність праці в ремеслі й сільському господарстві, внаслідок чого зростає товарність виробництва, з'являються гроші в монетній формі. У світову торгівлю включаються Індія, Китай, Середня Азія. Найважливішим наслідком розвитку товарно-грошових відносин стала, поряд з пануванням державної й общинної власності, поява приватної (у формах великих приватних господарств). Однак приватна власність на землю була під жорстким контролем держави й скоріше була виключенням, оскільки давалася у випадку приналежності особи до влади, за особливі заслуги й беззаперечне служіння владі. У результаті в східних суспільствах сформувалися не класи (великі групи людей щодо засобів виробництва), а станово-кастова система, структурована залежно від виконання державних або господарських завдань їхніх членів. Всі верстви населення від аристократії до сільських общинників були підлеглі царю, деспотові й тільки в цьому сенсі можна говорити про «поголовне рабство» у східних деспотіях.

3. Економічна думка Давнього Сходу

Економічна наука з'являється зі становленням ринкової економіки, але коріння її йдуть у давню давнину. Аналіз окремих сторін економічної діяльності існував ще в країнах Древнього Сходу. Як відзначалося, народи цих країн у силу сприятливих природних і географічних умов раніше інших досягли економічного й культурного розвитку. Ускладнилася структура суспільства не тільки за професійною, але й соціальною (станово-кастовою) ознакою. В IV тисячоріччі до нашої ери на Давньому Сході виникають держави, основними рисами господарського укладу яких були натуральне господарство й рабовладство, азійський спосіб виробництва із провідною роллю державної власності й держави в господарських процесах, общинному землеволодінні, де в якості головної продуктивної сили виступали общинники при обмеженому використанні праці рабів. Світ господарства не міг не стати предметом міркування древніх проповідників, філософів, правителів. Завдяки винаходу писемності стало можливим передавати нащадкам релігійні погляди, донаучні ідеї, закони. Спочатку предметом економічного аналізу було домоведення – управління храмовим господарством і царським двором.

Характерними рисами економічної думки Давнього Сходу були:

– прагнення зберегти натуральне господарство та засудити з позицій моралі того часу розвиток товарно-грошових відносин;

– донаучний характер економічних поглядів, які ще не виділилися в окрему систему знань із суспільної думки й найчастіше проявлялися в економічній частині законодавства, дидактичних трактатах, і релігійних канонічних текстах.

У Давньому Єгипті в IV тисячоріччі була створена теократична держава з розгалуженою системою державно-бюрократичного управління. В адміністративно-господарських документах і різному роді трактатах ми не знайдемо наукових, абстрактних міркувань про сутність економічних явищ і процесів, їх можна віднести до нормативної економіки (як повинно бути), до звичайної господарської практики. Так в **«Повчанні гераклеопольського царя своєму синові Мерікару»** (XXII ст. до н. е.) розповідається про політичні й економічні функції фараона, його діяльність з підвищення ефективності управління апаратом чиновників, забезпечення процвітання держави. В **«Повчанні Ахтоя»** (XX ст. до н. е.) йдеться про переваги кар'єри переписувача-чиновника в строго регламентованій господарсько-бюрократичній системі в порівнянні з іншими професіями. У **«Прореченні Іпусера»** описується соціально-політичний переворот у Єгипті XXIII–XXI ст. до н. е. Автор докоряє фараону в нездатності управляти державою, дає поради з відродження сильної централізованої влади, недопущення громадянської війни, відновлення могутності Єгипту.

Найвідомішим з ранніх пам'ятників економічної думки є зведення законів Давньовавилонської держави **«Закони Хаммурапі»** (XVIII ст. до н. е.) [8, с. 6–36], назване ім'ям пануючого в той час царя в 1792–1750 р. до н. е. У 1902 р. при розкопках на території сучасного Іраку французькі вчені знайшли кам'яну стіну із клинописними записами 282 законів. Закони свідчили про високий рівень культури того часу. Основна тема Законів – створення умов «щоб сильний не пригноблював слабого». Одночасно визнавалося природним і вічним майновий і соціальний розподіл на вільних общинників, царських людей і рабів. Закони були спрямовані на збереження традиційних соціальних інститутів, общинної власності на землю, обмеження товарно-грошових відносин і введення їх у рамки, що не підривають натуральне господарство. Упорядковувалися відносини оренди землі й найму; обмежувалося лихварство й боргове рабство в інтересах держави. Підкреслювалася необхідність обліку надходжень і витрат (праобраз бухобліку). За порушення законів передбачалася система покарань – штрафи, компенсація потерпілим і навіть страта.

Стародавнім пам'ятником суспільної думки **Індії** є **«Закони манну»** («Дхармашастра Ману») – збірник релігійних і морально-правових норм, обов'язків (дхарма), що визначають поведінку людини (XI ст. до н. е.). Закони

приписуються міфологічному родоначальникові людей Ману. У них обґрунтовується божественний, а значить і вічний розподіл суспільства на касти, де кожна має свої обов'язки; розглядаються відносини власності, правила торгівлі, контролю за цінами, найму на роботу, оплати праці, накладення штрафів [8, с. 37–56].

Приблизно в XIII ст. до н. е. у Давньому Ізраїлі створюється **Старий Завіт**. Ці п'ять книг одержали назву П'ятикнижжя Мойсея, або Тори («Вчення») [1, с. 29]. Ідеологічною основою правових норм у Старому Завіті було поняття «правди» і «справедливості». Поняття справедливості, сформульоване три тисячі років тому, складалося у визнанні недоторканності шести основних прав людини: на життя («не вбий»), власність, одяг, житло, працю, відпочинок. Ідеї Тори, особливо господарсько-економічні, сприйняті християнством, вплинули на розвиток західної цивілізації, а в переломленні через Коран і на мусульманський світ.

Цитати та документи

С. П. Крашенінніков [7]

Кресала їх були дощечки, на яких по краях накручені дірочки, кругленькі із сухого дерева палички, вертячи які, у ямочках вогонь діставали. Вони використовували м'яку траву, у якій роздмухували саджу, що розгорілася від вертіння. Всі ці приналежності кожний камчадал носив із собою...

По Сибіру промишляють ведмедів ямами, у які забивають гостру обпалену й гладко вискоблену палю... він (ведмідь) примушений бігти скоріше й, побігши на яму, провалитися й черевом упасти на палю.

М. М. Міклухо-Маклай [7]

До м'ясної їжі папуасів варто додати личинки метеликів, жуків, павуків і т. п. Двоє [папуасів] були зайняті біля гнилого пня, який вони старанно рубали кам'яними сокирами. Порубавши, вони з великим апетитом жували й ковтали товсті личинки...

Відправляючись у гості, тубільці завжди із собою беруть подарунки й речі для обміну, користуючись при цьому тим, у чому вони мають надлишок. Слід зауважити, що в цьому обміні не можна бачити купівлю-продаж, а обмін подарунками: те, чого в кого багато, він дарує, не очікуючи неодмінної винагороди.

Л. Г. Морган [7]

Індійський лук мав від 3,5 до 4 футів довжини (1,2 м) і був настільки пружний, що недосвідчена людина ледь могла зігнути його так, щоб натягнути тятиву. Відтягнути тятиву назад можна було тільки завдяки практиці й величезній мускульній силі. Пущена в такий спосіб стріла блискавично вра-

жсала об'єкт.

Посадова інструкція візиру (Древній Єгипет) [8]

Він [візир] буде посилати для покупки смоківниць, відповідно до сказаного в домі царя..., для повсюдного устрою каналів... Це він буде посилати князів і правителів поселень для літніх сільськогосподарських робіт. Йому будуть доповідати всі справи. Це він буде встановлювати податі, границі всіх округів, всіх пасовищ, всіх володінь. Це він разом з начальником скарбниці буде відкривати скарбницю.

Закони Хаммурапі [8]

Коли Мардук [Бог] направив мене, щоб справедливо керувати людьми й дати щастя, тоді я вклав у вуста країни істину й справедливість і поліпшив становище людей. Відтепер:

22. Якщо людина вчинила пограбування й була піймана, то ця людина повинна бути вбита.

42. Якщо людина орендувала поле для обробки й не виростила на полі зерна, [то] її варто викрити в невиконанні [необхідної] роботи на полі, а потім вона повинна буде віддати хазяїну поля зерно відповідно [до урожаю] його сусідів.

48. Якщо людина має на собі процентний борг, а Адат побив поле, або повіддя віднесло врожай, або через безвіддя зерно не з'явилося на полі, [то] цього року вона не зобов'язана повернути зерно [своєму] позикодавцеві; вона може відсотки за цей рік не платити.

117. Якщо борг здолав чоловіка й він продав за срібло його дружину, його сина і його дочку або віддав їх у кабалу, [то] три роки він повинен обслуговувати будинок їхнього покупця або їх закабалителя, у четвертому році їм повинна бути надана воля.

Закон Ману (Дхармашастра Ману) [8]

31. Заради процвітання світів він створив зі своїх вуст, рук, стегон і ступенів [відповідно] брахмана, кшантрія, вайшия й шудру.

87. Для збереження Всесвіту він, пресвітлий, для породжених від вуст, рук, стегон й ступенів установив особливі заняття.

88. Навчання, вивчення, жертвоприношення, роздачу й одержання [милостині] він установив для брахманів.

89. Охорону підданих, роздачу [милостині], жертвоприношення, вивчення й неприхильність до мирських утіх – для кшантрія.

90. Пасіння худоби..., роздачу, жертвоприношення, вивчення (веди), торгівлю, лихварство, землеробство для вайшия.

91. Але тільки одне заняття Владика вказав для шудри – служіння цим варнам зі смиренністю.

203. Не повинне продавати [товару], змішаного з іншим, ні поганої якості, ні недостатньої [за вагою]...

262. При рішенні щодо межових знаків для границь полів, колодязів, ставків, саду й будинку повинна бути врахована думка сусідів.

288. Хто псує майно кого-небудь навмисно або навіть ненавмисно, тому покладається відшкодувати [збиток] – внести цареві [штраф], що дорівнює збитку.

115. Існує сім законних способів придбання майна: спадкування, одержання (милостині) від добродішних, покупка, завоювання, лихварство, виконання роботи, одержання.

Питання для самоконтролю

1. Дайте характеристику господарській діяльності людей на різних етапах первісного суспільства за наступними параметрами:

- а) форми власності;
- б) основні види господарської діяльності привласнюючого та відтворюючого господарств;
- в) основні форми суспільно-господарської організації.

2. Які причини розкладання первісного суспільства?

3. Чому в країнах Давнього Сходу сформувалася централізована державна система господарства, азійський спосіб виробництва?

4. Які особливості економічної думки країн Давнього Сходу.

5. Які основні економічні ідеї, проблеми висвітлюються в письмових джерелах держав Давнього Сходу?

План семінарського заняття

1. Основні етапи господарської еволюції первісного суспільства, їх характеристика.

2. Особливості господарства країн Давнього Сходу.

3. Економічна думка Давнього Сходу.

Теми повідомлень

1. Господарське життя на території сучасної України в первісну епоху.

2. Розвиток соціально-економічних відносин в державах Давнього Сходу.

3. Техніко-економічні досягнення перших цивілізацій.

4. Господарський розвиток Єгипту.

5. Економічні чинники появи давньосхідних держав.

6. Пам'ятки економічної думки в країнах Давнього Сходу.

Тести

Виберіть правильну відповідь.

1. Вік економіки сучасного суспільства:
 - а) 500 тис. років;
 - б) 320 тис. років;
 - в) 40–50 тис. років.
2. Первісній економіці властиві наступні характеристики:
 - а) самий тривалий етап в історії людського суспільства;
 - б) наявність майнової нерівності й експлуатація людини людиною;
 - в) поступовий перехід від привласнюючого типу господарства до відтворюючого типу.
3. Основні види (форми) привласнюючого господарства:
 - а) збирання;
 - б) ремесло;
 - в) рибальство;
 - г) полювання.
4. Основні види (форми) відтворюючого господарства:
 - а) землеробство;
 - б) скотарство;
 - в) ремесло;
 - г) полювання.
5. Пануюча форма власності в річкових цивілізаціях:
 - а) общинна;
 - б) державна;
 - в) храмова;
 - г) селянська.
6. Представники економічної думки дориночної епохи ідеалізували:
 - а) ринкові економічні відносини;
 - б) натурально-господарські відносини;
 - в) велику торгівлю й лихварство.
7. Закони Хаммурапі регламентували боргове рабство з метою:
 - а) якнайшвидшого переходу до ринкової економіки;
 - б) забезпечення податкових надходжень у скарбницю;
 - в) не допустити руйнування основ натурального господарства.
8. У яких цитатах письмових джерел найбільше рельєфно простежується ідеологія централізованого господарства:
 - а) Закони Ману;
 - б) Посадова інструкція візиру;
 - в) Закони Хаммурапі.
9. Яка каста в Індії займалася найбільш почесною економічною діяльністю:
 - а) брахмани;
 - б) кшантрії;
 - в) вайші;
 - г) шудру.
10. Яка основна тема в Законах Хаммурапі:
 - а) сильний не повинен пригноблювати слабого;
 - б) обмеження торгово-лихварських операцій;
 - в) урегулювання відносини між рабами й рабовласниками.

Список літератури

1. Березин И. С. Краткая история экономической мысли : учебн. пособие. – М. : Изд. РДЛ. – 2000. – Гл. 1.

2. Економічна історія : навч. посібник / за ред. С. І. Архієреєва, Н. Б. Решетняк. – Х. : НТУ «ХП», 2005. – Тема 2.
3. Гусейнов Р. М. Экономическая история. История экономических учений : учебник / Р. М. Гусейнов, В. А. Семенихина. – М. : Омега-Л, 2006. – Ч. I. – Розд. 1. – Гл. 1.
4. История мировой экономики : учебник для вузов / под ред. Г. Б. Поляка, А. Н. Марковой. – М. : ЮНТИ, 1999. – Гл. 4, 5, 6.
5. Ковальчук В. М. Історія економіки та економічної думки : навч. посібник / В. М. Ковальчук, М. В. Лазарович, М. І. Сарай. – К. : Знання, 2008. – Ч. II – Розд. 6.
6. Хачатурян В. М. История мировых цивилизаций с древнейших времен до конца XX века : пособие / под ред. В. И. Уколовой. – М. : Дрофа, 2008. – Гл. 1.
7. Хрестоматия по истории древнего мира : пособие для учителя / сост. Е. А. Черкасова. – М. : Просвещение, 1991. – Розд. 1.
8. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран (Древности и Средние века) / сост. д. ю. н., проф. В. А. Томсинов. – М. : Изд. Зерцало, 1999. – Розд. 1.

ТЕМА 3. ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ПЕРІОДУ ФОРМУВАННЯ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ (VIII СТ. ДО Н. Е. – V СТ. Н. Е.)

1. «Осьовий час» і його роль у формуванні Західної й Східної цивілізацій.
2. Східна цивілізація і її характеристика в осьовий час.
3. Західна цивілізація й господарський розвиток античних держав.

1. «Осьовий час» і його роль у формуванні Східної й Західної цивілізацій

У період становлення людського суспільства й ранніх цивілізацій панувало міфологічне мислення, де людина ще не виділяла себе із природного світу. Це час німецький філософ К. Ясперс назвав доісторичним. По мірі подальшого розвитку суспільства міфологічна свідомість змінюється новою системою уявлень про світ. Цей період деякі вчені назвали революційним, а **К. Ясперс** – «осьовим часом» для опису фундаментальних історичних зрушень, що відбулися в I тисячоріччі до н. е. у Давньому Китаї, Давній Індії й Середземномор'ї. «Цю вісь варто шукати там, де виникли передумови, що дозволили людині стати такою, якою вона є, де з разючою плодотворністю йшло

формування людського буття, що... могло стати... деякою емпіричною основою для Заходу, для Азії, для всіх людей взагалі, – що тим самим були б знайдені загальні рамки їхньої історичної значимості. Цю вісь світової історії варто віднести, очевидно, до часу близько 500 років до н. е., до того духовного процесу, що йшов між 800 і 200 рр. Тоді відбувся самий різкий поворот в історії. З'явилася людина нового типу, яка збереглася й донині» [13, с. 32]. До числа найважливіших подій і процесів «осьового часу» К. Ясперс відніс формування філософських напрямків у Китаї й Індії, пов'язаних з осмисленням дійсності, вчення Заратустри в Ірані про світ, у якому йде боротьба добра зі злом, виступи пророків у Палестині, що викривали народ і царів і відкрили шлях до морального очищення, час Гомера, філософії Параменіди, Геракліта, Платона. К. Ясперс відзначає, що всі ці події й імена пройшли протягом декількох сторіч майже одночасно, незалежно друг від друга. Які були причини одночасності процесів у давньогрецькій, китайській і індійській цивілізаціях, які практично не контактували один з одним? До числа факторів, що зробили можливим революційні зрушення в «осьовий час», можна віднести наступні:

1. Кліматичні зміни – «похолодання залізного віку» – спричинили істотний вплив на розвиток цих цивілізацій. Виникли й розвивалися соціально-економічні кризи, що призвели до значних змін у господарському й культурному житті. «Скорочення обсягу суспільного продукту, зменшення частки надлишкового й, можливо, недовироблення необхідного викликали соціальну напруженість, поставили під сумнів попередню соціальну організацію суспільства, систему розподілу й нерозподілу благ і її ідеологічне обґрунтування. Пануючі верстви для збереження свого положення в суспільстві були поставлені перед необхідністю очолити пошук шляхів підвищення продуктивності праці, маючи спокусу найлегшим шляхом компенсувати втрати за рахунок пограбування сусідів. Соціальна напруженість, великі й малі війни характерні для Греції й Китаю з IX–VIII до II століття до н. е. Одночасно йшов пошук нових форм соціально-політичної організації суспільства й нових технологій, що підвищують продуктивність праці, насамперед у землеробстві» [7, с. 158].

2. Доповнюючою причиною, що сприяла революційним зрушенням, за версією філософа В. Пантіна, був **поліцентризм**, що панував в осьовий час у політичному, соціально-економічному і культурному житті. Це було пов'язане з одночасним існуванням безлічі політичних утворень: царств у Китаю, держав і князівств в Індії, міст-полісів у Давній Греції [7, с. 159].

Політичний і соціальний поліцентризм сприяв багатолінійної культурної еволюції, результатом якої став пошук нових рішень у всіх сферах громадського життя. У зв'язку із цим Ясперс зробив висновок, що «у цю епоху були

розроблені основні категорії, якими ми мислимо донині, закладені основи світових релігій, які і сьогодні визначають життя людей» [13, с. 33]. Руйнування міфологічного сприйняття світу, з його стабільністю й споконвічною повторюваністю природи й життя людини, змусило її шукати нові питання й відповіді на них. Людина побачила дисгармонію життя й спробувала зрозуміти її закони, виробити до неї своє ставлення.

І головне, почав складатися образ ідеального світу, у якому людство прагнуло усвідомити, яким має бути світ, люди й відносини між ними. Тепер смерть не сприймається як просте продовження земного існування. У потойбічний світ переноситься ідеал справедливого й гармонійно влаштованого життя. Формуються релігії «порятунку» (конфуціанство, буддизм, іудаїзм), засновані на детально розробленій етиці, за допомогою якої можна звільнитися від гріхів, перебудувати себе та життя так, щоб воно відповідало ідеалам божественної справедливості. Бог тепер персоніфікує не таємничі сили природи, а справедливість, вищий ідеал добра. Щоб одержати його благословення, потрібно не займатися шаманством, а вдосконалювати себе й навколишній світ. Релігії порятунку «омолодили» східні цивілізації, оскільки були визначальними в житті людей: «...відбулося об'єднання людей для здійснення світової історії, духовне й технічне оснащення перед початком шляху» [13, с. 52]. Таким чином, в «осьовий час» були розглянуті всі можливості філософського осмислення світу, випробувані різні варіанти політичного устрою – від демократії до тиранії, виявлена релігійна творчість (різноманітні культу й вірування, політеїзм і монотеїзм), у мистецтві сформувалися різні напрямки й стилі (у зодстві, скульптурі, поезії...).

Поліцентрична соціально-політична організація в «осьовий час» виявилася більше пристосованою до пошуку «відповідей» на різні «виклики», ніж соціально-політична організація централізованих східних деспотій (Єгипту, Вавилону). «Осьовий час» замість деспотії сформував нову політичну організацію суспільства – полісную адміністративно-територіальну структуру в Давній Греції, що припускає приватну власність при подальшому розширенні громадянських прав. Широкомасштабна реалізація ідеї приватної власності на європейському континенті починається із часів Римської імперії. Це призводить до становлення Європейської, а з моменту відкриття Америки, в цілому Західної цивілізації, де йшов подальший процес відділення приватної власності від влади.

Чим же в основному відрізнялися Східні й Західні цивілізації? Приведемо в цьому зв'язку розгорнуту цитату із книги Е. Гайдара «Держава й еволюція»: «У чому ж головний зміст «західної мутації»? ...Відсутність на Сході та-

кого ключового елементу західної системи, як розроблене поняття вільної від держави приватної власності, насамперед земельної. Виходить, головне... що відокремлювало її від східної прародительки, – зміна відносин власності, легітимної юридично й психологічно, усе більше незалежної від держави. Приватна власність дійсно як приватна, а не як один з атрибутів влади» [5, с. 92]. Уперше приватновласницькі відносини проявилися в античній Греції на початку VI ст. до н. е. (у ході реформ Солона), які поєднувалися з товарним виробництвом, орієнтованим на ринок, з експлуатацією приватних рабів, праця яких здобувала все більше господарське значення при слабкій централізованій владі й при сильному самоврядуванні громади, міста-держави (поліса). У результаті склалася система суспільних відносин, де держава не володар, а інструмент у руках поліса. «Поступово затвердилася аксіома: головне – права громадянина, вони не підлягають сумніву й священні, включаючи право на приватну власність [4, с. 93].

Державна, общинна (суспільна) і приватна власність строго розділені й закріплені правом. Влада (на відміну від східних деспотій) відділена від власності. Святенність приватної власності й вторинність державної власності – головна особливість Західних цивілізацій. Ці обставини сприяли соціально-економічному прогресу й гарантії прав громадян. От як цей феномен пояснює Є. Гайдар: «На Сході держава «захищала» суспільство, перетворивши його у свою частину, а точніше не давши йому розвинути. У Європі, де питання про фізичне виживання все-таки не стояло, склалася унікальна ситуація – розвиток суспільства став випереджати розвиток держави. Виникла еліта, що відчувала свою незалежність від держави, ... не шестірнею державної машини. Так, сильна, жорстка держава теоретично дає гарантію захисту прав власності, захисту від інших держав. Але платити за це доводиться непомірну ціну, адже держава занадто великий захисник. І воно не захищає власника від найстрашнішого ворога, найбільш могутнього, всепроникаючого, від самої держави» [5, с. 95]. І хоча держава покликана захищати громадян, фактично до межі знижує «коридор свободи» індивіда, збагачує суспільство набряклим державним апаратом чиновників, що не зважають на думку народу.

Кінець епохи «осьового часу», – епохи духовних і соціальних пошуків пов'язаний з утворенням централізованих імперій у Середземномор'ї, Китаї, Індії в III ст. до н. е. «Цей час можна розглядати як проміжну фазу між епохами великих імперій, як перепочинок, відданий свободі, як полегшений подих у сфері найбільш ясної свідомості» [13, с. 76]. «Осьовий час» сприяв виникненню й розвитку Західних цивілізацій. Багато чого він дав й для розвитку Сходу. Але надалі консервування стабільності, пріоритет влади над власністю

призвели до застою в економіці й інших областях громадського життя, до відставання Сходу від посилюючої темпи розвитку Європи, що стала наступницею досягнень Східної цивілізації. Однак несправедливо було б обійти стороною роль Сходу. «Азія виступає в порівнянні з малюсінькою Європою у всій величї свого величезного простору. Хронологічно вона представляється всеохоплюючою основою, звідки вийшли всі люди» [13, с. 91]. Досягнення давньосхідних держав у цілому стали основою розвитку країн Сходу, вплинули на розвиток Давньої Греції й Давнього Рима.

2. Східна цивілізація і її характеристика в осьовий час

Серед цивілізацій, що виникли на планеті, величезне значення для розвитку економіки й культури Південно-Східної Азії мала індійська цивілізація. Найбільшого розквіту давньоіндійська держава досягла в середині III ст. до н. е. У цей період поширюється буддизм, що повинен був стати ідеологічною основою державного об'єднання різнорідних областей країни. Однак цементуючою силою була не державна влада, а сільська (територіальна) община. Її замкнутість і самодостатність робили її фактично незалежною від центральної влади, що часто змінювалася. Общини традиційно платили центральній владі натуральний податок – $\frac{1}{6}$ частину врожаю, несли ряд трудових повинностей на користь царя: один день на місяць працювали на будівництві доріг, каналів, інших будівельних роботах. Ця відносна автономність довгий час гальмувала розвиток феодальних відносин – появу приватного землеробства, сприяла стабільності, консервації суспільства. В 327 р. до н. е. А. Македонський захопив Північно-Західну Індію, але після його смерті (323 р.) у результаті національно-визвольного руху створюється Індійська держава на чолі із царем Чандрагуптою, радник якого **Каутилья** написав об'ємну роботу з 15 книг: «**Артхашастра**», присвячену різним питанням діяльності держави. «Артхашастра» у дослівному перекладі (від *артха* – користь, *шастра* – наука) означає – «Наука про користь, вигоду, дохід» або «Трактат про мистецтво політики й досягнення корисного» [10, с. 69–83]. У роботі містяться відомості про суспільні відносини, економіку, політичні інститути.

У трактаті пояснюється правомірність соціальної нерівності (розподілу на касты) і рабовласництва. Каутилья піклується про місцевих жителів – аріїв, вважаючи, що вони не повинні бути рабами. Рабство – природний стан, що забезпечує нагромадження багатства й досягнення суспільної користі. Працею населення створюється багатство держави, що йде на загальні потреби: будівництво й охорона іригаційних споруд, пільгове землеволодіння (надання по-

селенцям землі в особисте користування для господарського освоєння окраїн країни), будівництво доріг, розвиток ремесел і торгівлі. Трактат регламентує патріархальне рабовласництво аж до викупу рабом себе з рабства. Автор висловлює ідеї про необхідність втручання держави в економіку, регламентацію суспільних відносин. Цар (раджа) покликаний забезпечити правильний напрям діяльності людей. Для цього він має добре знати політику про створення, заощадження, збільшення й розподіл багатства. Від того, яку політику буде проводити цар, залежить розвиток або занепад країни. Кінцева мета політики – збагачення скарбниці держави за рахунок податків з населення, митних зборів, штрафів, прибутків державних підприємств. Оцінювати діяльність державних чиновників Каутилья пропонує залежно від того, як вони поповнюють скарбницю. Податки розглядалися як винагорода царю за охорону від зовнішніх погроз і внутрішньої смуги.

У роботі вперше в історії економічної думки знаходимо питання про вартість товару як зачаток трудової теорії вартості. Розрізнялися «дійсна» вартість як кількість днів праці, необхідних для виробництва товару, і «ринкова» вартість, формована при купівлі-продажу під впливом конкуренції. Державі надавався нагляд за торгівлею: продавати можна було тільки перевіреними вагами; торговці повинні були платити в скарбницю мито; надмірна гонитва за прибутком повинна припинятися законом аж до конфіскації; «ринкова» вартість не могла перевищувати «дійсну» більш ніж на 5–10 %; регулювання цін мало здійснюватися за рахунок створення державних запасів. Каутилья висловив ідею створення активного державного бюджету за рахунок зростання доходів і зменшення видатків.

З трактату ми також довідаємося про основні заняття населення, серед яких головним вважалося **землеробство**. Общинники вирощували пшеницю, ячмінь, овочі, бавовну, цукровий очерет, рис, що саме з Індії поширився всім світом. Зі зростанням майнового розшарування усе більше землі зосереджувалося в руках багатіїв, а бідні брали землю в оренду. Розширенню приватного землеробства сприяла роздача землі брахманам, чиновникам, військовим. Земельні ділянки стали продавати, дарувати, здавати в оренду. Високого рівня досягло **ремесло**: гончарне, ювелірне, роботи з металів, зодчество, ткацтво (вироби з бавовни, льону, шовку). Ремісники об'єднувалися в професійні союзи, подібно середньовічним цехам у Європі.

Розквіту економіки в IV–III ст. до н. е. сприяв розвиток **науки** – астрономії, математики, медицини. Були створені системи писемності, що стали основою писемності в Південно-Східній Азії. Ще в II тисячоріччі астрономи створили календар, де рік ділився на 12 місяців. Медики систематизували

знання з анатомії людини, вивчали лікувальні властивості рослин і виготовляли ліки. З'явилися спеціалізовані лікарі: терапевти й хірурги. Хірурги разом з ремісниками розробили безліч хірургічних інструментів – скальпелі, зонди, шприци, голки. Лікарі робили пластичні операції, операції на , зашивали кишки. Знання індійських учених перейшли до арабів, а потім у Європу.

Давньокитайська цивілізація в «осьовий час»

У середині I тисячоріччя, в «осьовий час» у Китаї відбуваються важливі зміни у всіх сферах громадського життя. У політичній сфері це була епоха роздробленості, поліцентризму. От як пише про це китаїст Л. Васильєв: «На авансцені політичного життя йшла енергійна боротьба за гегемонію між найбільш впливовими царствами. У цю боротьбу зі змінним успіхом час від часу втручався ван (імператор) зі своїм ще збереженим сакральним авторитетом у роді великих чжоуських правителів, а також правителі порівняно дрібних царств і князівств... На іншому, більше низькому рівні, тобто в рамках кожного із царств йшла своя гостра політична боротьба між ворогуючими аристократичними кланами й новими уділами, що виникли в рамках царств...» [7, с. 159].

Найважливіші зміни відбуваються в сфері економіки. Як і в інших давньосхідних державах основним організаційно-економічним осередком була сільська громада. Між вільними общинниками й родовою й племінною знаттю точилася постійна боротьба за захоплення общинних земель. Частина общинників, що втратила земельні наділи, опинялися в борговому рабстві, рабами ставали й полонені. Приватні особи усе більш активно використовують працю рабів (у сільському господарстві, ремеслі), але основним споживачем рабської робочої сили залишається держава.

Ван (цар, імператор) не тільки був світським верховним правителем, але й обожнювався («син неба»), тому вважалось, що вся земля належить йому. Для утримування держави з населення збиралися податки, головні з яких: з орної землі – $\frac{1}{10}$ урожаю, з гір і озер – $\frac{1}{4}$ доходу, торговельний збір за місце на ринку й при укладанні торговельних контрактів. Пізніше з метою збільшення доходів держава ввела монополію на сіль і залізо. В «осьовий час» (на 500 років пізніше інших давньосхідних країн) освоюється плавка заліза, що створює умови для розвитку землеробства й ремесла. Провідною галуззю в економіці було сільське господарство. У західному Китаї було розвинене скотарство, у східному – землеробство. Вирощувалися просо, ячмінь, пшениця, рис; знаряддями праці були мотика, пізніше – плуг. У зв'язку з активним ство-

ренням іригаційних споруд у басейнах рік Янцзи й Хуанхе відбувається розширення оброблюваних земель і їх все більш ефективне використання. Китайці використали трипілля; першими стали застосовувати органічні добрива й вести боротьбу зі шкідниками сільськогосподарських рослин; першими стали займатися шовківництвом. Праця хлібороба користувався загальною повагою. Навесні ван відкривав початок польових робіт – проводив першу орну борозну, восени урочисто куштував хліб із зерна нового врожаю.

Давній Китай славився своїми ремеслами. Правителі надавали їм велике значення: утримували державні майстерні, де працювали наймані робітники й раби. Тому не випадково було широко розвинене винахідництво й майстерність, що дуже вплинуло на розвиток науки, техніки, економіки. Добре було розвинене гончарне ремесло: висота глиняних глечиків досягала одного метра. Китайці першими винайшли порцеляну; на основі водяного колеса створили ткацький верстат, що одночасно міг ткати 32 тонких шовкових ниток. У результаті Китай став монополістом у виробництві шовку. Для розвитку ремесел було потрібно добувати не тільки руди металів, але й вугілля, тому широко були розвинені шахтна й гірничорудна справи. Китайці першими стали застосовувати природний газ для випарювання солі, а в наступні сторіччя й для побутового опалення, використовуючи бамбукові трубопроводи.

Зріст обсягу надлишкового продукту (у зв'язку з гарними врожаєми 2–3 рази на рік та з розвиненим ремеслом), а також відокремлення скотарських і землеробських районів призвели до розвитку торгівлі. Розвинені товарно-грошові відносини сприяли появі монетної форми грошей, а пізніше через багато сторіч (800 р. н. е.) вони першими у світі винайдуть паперові гроші. У Європі перші паперові гроші з'явилися лише в 1601 р. у Швеції. Держава регулювала торгівлю, встановлювала своїми актами якість і ціну товару. Будучи країною з високим рівнем розвитку ремесла й світовим монополістом у продажі шовку й порцеляни, Китай вів активну зовнішню торгівлю із Середньою Азією, Римською імперією.

У Китаї добре було розвинено дорожнє будівництво (в III ст. до н. е. загальна довжина державних доріг становила 6500 км); в V ст. до н. е. ріки Хуанхе і Янцзи були з'єднані каналом довжиною 400 км; Велика Китайська стіна (II ст. до н. е.), призначена для захисту від північних кочівників, представляла спорудження (з відгалуженнями) загальною довжиною 6100 км, шириною стін – 5 м, висотою – 12 м. У стіні розташовувалося 25 тисяч веж.

Перший університет у Китаї був створений в II ст. до н. е.; в III ст. до н. е. китайці склали географічні карти Давнього Сходу; в II ст. до н. е. ство-

рений перший сейсмограф, що фіксує землетруси за 500 км. Китайці винайшли компас, без якого були б неможливі Великі географічні відкриття. Відомі досягнення китайської медицини: з IV ст. до н. е. використовувався оригінальний метод лікування – голковколювання; в III ст. до н. е. застосовувалася анестезія (знеболювання) при операціях; в III ст. до н. е. китайцям була відома система кровообігу.

Своєрідність економічної думки Давнього Китаю невід’ємна від самобутності китайської цивілізації, географічно віддаленої від інших країн. Основні економічні ідеї формувалися в руслі двох основних напрямків суспільної й релігійної думки – **конфуціанства** («традиційне»), представлене Конфуцієм і його послідовниками, і **легізма** («тоталітарне»), представлене Шан Яном і іншими легістами («законниками»). Ці напрямки склалися в IV–III ст. до н. е. як офіційна державна ідеологія й вели між собою гостру полеміку з багатьох філософських, соціальних і господарських питань. Основні постулати **Конфуція** (551–479) викладені в збірнику «Бесіди й міркування» («Лунь юй»), записані його учнями, де обґрунтовується ідея «громадського порядку», відповідно до якої Бог створив світ, але потім усунувся від втручання в розвиток життя на землі. Тому людське суспільство розвивається за власними законами, пізнається розумом, охороняється й регулюється державним правом. Конфуцій створив прецедент для розуміння об’єктивності законів господарського життя.

Економічні погляди Конфуція ґрунтувалися на морально-етичних принципах гуманізму й вченні про ідеал. Ідеальним вважав патріархальне суспільство, основою якого є родина. Ідеально досконалою людиною вважав таку, яка поважає батьків, людей, старших за віком і вищих за соціальним станом, є невибагливою до побуту та їжі, не суперечить старшим і владі. Гуманна людина знає тільки свої обов’язки, а негуманна й аморальна – лише вигоду. На основі «розуму», тобто розуміння кожним свого місця в суспільстві, філософ обґрунтував класове суспільство: виправдав рабство, соціальну ієрархію, вважаючи її незмінною, оскільки вона була створена Богом.

З метою стабілізації соціально-економічного ладу Китаю Конфуцій запропонував програму морального вдосконалювання людини: «Піднімайте праведних, ставте над неправедними, – і люди будуть слухняні». Повагу до старших Конфуцій вважав характерною рисою «шляхетного чоловіка». Він розглядав державу як велику родину, а правителя як «батька народу», тому він повинен бути досконалою особистістю: «Секрет мудрого правління в тому, щоб відбирати на службу чесних людей». Перш ніж виховувати народ, правитель повинен зробити його багатим і щасливим. Багатство повинне розподілятися рівномірно між всіма, але відповідно до соціального становища

людини необхідно полегшити тягар податків; залучати народ до виконання трудових повинностей, не порушуючи циклу землеробських робіт.

Інтереси сформованої в IV–III ст. до н. е. тоталітарно-бюрократичної системи в Древньому Китаї захищали легісти. Найбільш відомий серед них – **Шан Ян** (390–338 рр.), правитель області Шан, що відкидав державне керування на основі гуманності й був прихильником твердої централізованої влади. Легісти виступали за сильну державу й нагромадження багатства в скарбниці, за розвиток, головним чином, землеробства й військової справи, за максимальне обмеження торгівлі й контроль за цінами; за примус до суспільних робіт «ледарів, гульвіс, нахлібників». Цікаво, що дискусії між прихильниками цих напрямків зберігають актуальність і для сучасного Китаю.

3. Західна цивілізація й господарський розвиток античних держав

Античність – особливий період в історії й культурі Давньої Греції й Давнього Риму. Саме в цих країнах рабовласницький спосіб виробництва, що тривав там із середини I тисячоріччя до н. е. і до середини I тисячоріччя н. е. придбав найбільш розвинені, класичні форми, де головною продуктивною силою стає раб.

Давня Греція в класичний період (V–IV ст. до н. е.) була в авангарді суспільного прогресу. Маючи вигідне географічне положення, стояла на шляхах у Малу Азію, Європу, Північну Африку. Але родючих земель було мало, клімат посушливий, великих рік не було, створювати зрошувальні системи, подібні до річкових цивілізацій Сходу, виявилось неможливим.

В VIII–V ст. до н. е. у зв'язку з аграрним перенаселенням, необхідністю нових джерел сировини, ринків збуту сільськогосподарської й ремісничої продукції, у зв'язку з політичною боротьбою, що змушували переможених шукати долю на нових землях, здійснювалася Велика грецька колонізація Середземномор'я й Чорного моря. У цей час у самій Греції йшло формування міст-полісів. Громада-поліс включала не тільки сільське населення (як на Сході), але й міське. Членом громади міг бути тільки грек і якщо він володів землею. Держава (поліс) існувала не над громадою (як це було на Сході), а громада сама перетворювалася в маленьку державу зі своїми законами й органами влади. Поліс (колектив громадян) мав право верховної власності на землю.

Існувало 2 типи полісів:

– аграрний, з абсолютною перевагою сільського господарства, слабким розвитком ремесел і торгівлі, більшою питомою вагою залежних працівників,

олігархічним правлінням (влада меншості). Найбільш відомий серед таких полісів – Спарта;

– торгово-ремісничий, з більшою питомою вагою ремесел і торгівлі, товарно-грошових відносин, впровадженням рабської праці у виробництво, демократичним правлінням (Афіни й ін.)

В V ст. до н. е. Афіни були найбільшим економічним центром Греції. Тут раніше всього розклалися родові відносини, відбувалося роздріблене панування родовой аристократії в ході гострої боротьби й революційних виступів низів. У результаті проведених в 594 р. афінським правителем Солоном реформ було скасовано боргове рабство одноплемінників; рабами ставали тільки військовополонені; всі позики під заставу землі були прощені й селяни відновили статус власника на землю. Якщо до реформ Солон переважала експлуатація закабалених селян, то після реформ – експлуатація рабів-іноземців і відробіткова рента боржників-греків. Був розчищений шлях до приватної рабовласницької власності на землю. Дрібне селянське господарство (велике землеробство заборонялося) і ремісниче виробництво стало економічною основою суспільства. Кожний громадянин поліса мав право володіти невеликою ділянкою землі, що могла обробити родина, і одним-двома рабами. Господарства спеціалізувалися на виноградарстві й садівництві.

В Афінах раби, чисельність яких до римського завоювання не перевищувала 35 % населення, працювали в основному в ремісничих майстернях (ергастеріях) від десятка до тисячі рабів. Оскільки праця рабів обходилася дешевше праці вільних ремісників, то й продукція, створена рабами, була дешевшою за продукцію вільних ремісників, які розорявалися. Тому праця рабів застосовувалася переважно не в сільському господарстві, а в ремеслі й в копальнях, де вони стали головною продуктивною силою в створенні матеріальних благ. В V ст. до н. е. підвищується товарність сільського господарства, хоча його натуральна основа зберігалася. Стимулами торгівлі були: постійна потреба в хлібі й поповненні рабів, надлишки продукції, збільшення населення, колонізація. Жителі грецьких колоній вели торгівлю з місцевим населенням, продаючи привезені із Греції ремісничі вироби, оливкове масло, вино в обмін на сільськогосподарську продукцію й сировину місцевого населення.

На території сучасної України такими колоніями (полісами) були Ольвія (біля Одеси), Херсонес (на місці Севастополя), Керкінітід (у Євпаторії), Пантікапей (у районі Керчі) та ін. Із причорноморських міст-полісів греки везли в метрополію (з грецької – мати-місто) зерно, худобу, мед, віск, шкіри. Афіни вели активну торгівлю із країнами Сходу. Жвава торгівля сприяла розвитку грошового обігу й кредиту. З'явилися міняли-трапезити (з грецької – стіл), які

обмінювали монети міст-полісів за визначеним курсом. Поступово трапезити ставали великими банкірами, посередниками в торгівлі. Так в економіці Давньої Греції з'являються зачатки торговельного й фінансового капіталізму.

В цілому успіх грецьких полісів був зобов'язаний класичному рабовласництву. Однак поступово продуктивність рабської праці падає, з'являються покоління рабів, народжені в умовах рабства, які не хотіли ефективно працювати. В IV ст. до н. е. грецькі поліси опиняються у стані кризи. Полісні структури руйнуються, у першу чергу общинна власність громадян на землю. Якщо раніше поняття громадянин, землевласник, воїн були нероздільні, то поступово негромадянам – заможним іноземцям – все частіше земля надається в оренду й навіть на продаж, а громадяни все частіше займаються прибутковими видами діяльності, що раніше вважалися негідними громадянина: морською торгівлею, процентними позиками, копальнями. Мірилом цінності людини стають гроші. Все частіше, як більш прибутковим для господарств стає відпуск рабів на оброк або на волю. Підсилюється боротьба рабів з рабовласниками, а демосу (вільних громадян) з аристократією. Полісні принципи автаркії (самозабезпеченості) і автономії перешкоджають злиттю внутрішньо ослаблених полісів у єдину державу. Постійно відбувається суперництво й кровопролитні війни між ними (особливо між Афінами й Спартою). Нескінченний приплив рабів припиняється. Ослаблені поліси підкорила Македонія в 338 р. до н. е., а в II сторіччі до н. е. Грецію підкорив Рим.

Історію Рима прийнято ділити на три періоди: VIII–VI ст. до н. е. – царський, 510–27 р. до н. е. – республіканський, 27 р. до н. е. – 476 р. н. е. – період Римської імперії. Чому рабовласництво й продуктивне застосування праці рабів стало звичайним явищем у греко-римському світі? Одні вчені пояснюють це успішними бойовими діями римлян, що призвели до напливу рабів в Італію й проникненню рабства в різні сфери життя – економіку, науку, культуру (тобто зовнішньою причиною). Інші вчені вважають, що основна причина внутрішня й криється в характері соціально-економічних і культурних змін у суспільстві.

Справа в тому, що в IV–III ст. до н. е. концентрація земель, поширення приватної власності, розвиток ремесел, торгівлі вимагали дешевої робочої сили. Раніше такою робочою силою були плебеї (вільне населення, що не входило в родову громаду й не мало права на землю). Але в ході боротьби з патриціями вони домоглися заборони боргової кабали й одержали земельні наділи. Змусити тепер дрібного власника землі (тим більше озброєного) працювати на патриція було складно. Такою робочою силою, позбавленою прав і майна, міг бути тільки раб, добутий ззовні – через работоргівлю або у війнах. Тому Рим

постійно вів агресивні війни.

Починаючи з II ст. до н. е. рабовласницькі відносини досягли найвищого розквіту, проникнувши в усі галузі економіки. Патріархальне рабство перетворилося в класичне; раби стали головною продуктивною силою. Різко понизився їх соціальний статус: з «молодших» членів патріархальних родин вони перетворюються в «розмовляючі знаряддя» праці. Стрімко зросла їх чисельність (тільки в одній Італії налічувалося 10–12 млн рабів). В особливо великих масштабах застосовувалася праця рабів у сільському господарстві – головній галузі економіки. Але поступово складається парадоксальна ситуація – розквіт могутності Рима одночасно означав початок його занепаду. Дрібні селянські господарства не витримували конкуренції з великими господарствами (вілли, латифундії), які мали багато рабів, кращу організацію й кооперацію праці, використовували різноманітні знаряддя праці й передові агрономічні методи. До того ж безперервні війни відривали селян від праці, вони розорялися й поповнювали в містах ряди люмпенів-пролетарів, яких підготовувала держава. Спроба реформаторів братів Гракхів (134 р. до н. е.) відновити принцип рівності в користуванні землею, воскресити старе римське селянство не дали результатів: «паразитизм вільних з'їдав римську економіку» [2, с. 37].

Звернемо увагу, що задовго до падіння Римської імперії наприкінці I ст. н. е. учений і агроном **Варрон** у книзі «Сільське господарство» попереджав правителів, що зубожіння народу і їхнє ледарство призведуть до кризи рабовласницької системи, а також про те, що необхідно поліпшити ставлення до раба, дозволити йому створювати родину, власність, але, як звичайно, це не було почуто правителями. В II ст. н. е. закінчуються переможні війни, що призвело до остаточного руйнування дрібних і середніх селянських господарств – головної опори держави у веденні війн. Позначилася недостача рабів, що змусило землевласників здавати громадянам в оренду невеликі ділянки землі (парцели). Орендарів називали **колонами**, які не тільки платили орендну плату, але й обробляли ділянки землевласника.

Поступово колони стають частиною маєтків, хоча юридично були вільними. У латифундіях стала поширюватися практика виділення рабам невеликої ділянки землі, наділення їх знаряддями праці; їм дозволяється вже мати родину. Таке господарство називалося пекулієм і спонукало рабів працювати більш продуктивно. Римляни не бачили великої різниці між рабом і колоном, тому що обидва перебували під владою пана. Так поступово складається перехідна соціально-економічна система, **протофеодальні відносини**, де колони й раби наближалися до положення феодально залежних селян. У 332 р. н. е., відповідно закону імператора Костянтина відбувається за-

кріпачення колонів (заборона на відхід з маєтків). Спроби пристосуватися до нового способу виробництва, жорсткість законів, посилення тиску держави на суспільство (збільшення оподатковування, закріпачення селян і т. д.), зубожіння людей призводять до прискорення внутрішньої формаційної кризи, оскільки знедолені громадяни перебігають на бік ворогів Риму. В 476 р. Західна Римська імперія впала.

У такий спосіб рабовласницьке суспільство античного світу було першою в історії формою класового суспільства, заснованого на позаекономічній (під погрозою смерті) експлуатації рабів. Типи рабовласницького господарства в давньосхідних і античних країнах істотно розрізнялися:

- рабство на Сході мало в основному домашній характер, в античних країнах – виробничий;
- раби на Сході не були головною продуктивною силою, їхня питома вага в суспільстві була невеликою (7–10 %); в античному господарстві в період розквіту раби – головна продуктивна сила;
- основним продуктивним осередком на Сході була громада, а селяни й ремісники громади – головною продуктивною силою; в античній громаді праця общинників відігравала другорядну роль, а антична громада була скоріше колективом рабовласників, об'єднаних військовою службою для захоплення рабів;
- форма виробничих відносин на Сході – патріархальне (м'яке) рабство; в античних державах – класичне (найжорстокіша форма експлуатації).

Говорити про рабовласницький спосіб виробництва на Сході можна досить умовно, тому в літературі його часто називають азійським способом виробництва.

Античну економічну думку умовно можна розділити на три напрямки:

1. Діяльність законодавців і реформаторів (Лікурґ, Драконт, Солон, брати Гракхи й ін.).
2. «Політико-економічний напрямок» (Ксенофонт, Платон, Аристотель), що висвітлювали проблеми «макрорівня»: ідеальну державу, соціальний устрій, «справедливу ціну», суспільний поділ праці, природу й функцію грошей.
3. «Агрономічний напрямок», представлений працями суспільних і державних діячів Давнього Риму: Катона, Варрона, Колумели, Цицерона, які займалися переважно проблемами організації й функціонування великого (латифундії) і середнього (вілли) господарства (мікрорівень).

Перший напрямок у розвитку античної економічної думки було відбито в діяльності царя Спарти **Лікурґа** (VIII–VII ст. до н. е.). Йому приписується встановлення суворих законів, згідно яким земля була колективною власністю

спартіатів. Вона оброблялася скореним населенням – ілотами, які виплачували власникам (спартіатам) натуральний оброк. Гроші виготовлялися із заліза важкими, щоб ускладнити торгівлю й уникнути іноземного впливу.

Правитель Афін **Дракон** в 621 р. до н. е. на противагу Спарті провів закони, що захищають приватну власність на землю й сімейне майно, і встановив сувору «дракон(т)овську» систему покарань за зазіхання на неї.

Закони правителя Афін **Солона** в 594 р. до н. е. забороняли боргове рабство, скасовували накопичені борги, вводили вільне розпорядження майном, встановлювали єдину грошову й вагову системи, заохочували розвиток ремесел (чужоземним умільцям могли надати афінське громадянство). Батько-ремісник, що не навчив сина ремеслу, втрачав право вимагати від нього підтримки в старості.

Перші спроби теоретично осмислити економічний устрій суспільства були зроблені представниками другого напрямку в розвитку античної економічної думки – давньогрецькими мислителями V–IV ст. до н. е. Ксенофонтом, Платоном, Аристотелем.

Ксенофонт (430–353 р. до н. е.) – філософ, воєначальник і державний діяч, автор першої спеціальної роботи з економіки «Домогосподарство» («Економікос») уперше застосував термін «економія», під якою розумів науку про ведення домашнього господарства. Домогосподарство включало керування рабами, різноманітні сільськогосподарські й ремісничі роботи. Джерелом збагачення Ксенофонт вважав землеробство – «матір й годувальницю всіх містечств». До ремесла ставився негативно, вважаючи, що воно руйнує тіло працюючого, змушеного вести сидячий спосіб життя, і залишає мало часу для піклування про друзів і рідне місто. Поділ праці розглядав у тісному зв'язку з рабством, суспільство ділив на рабів, які повинні займатися фізичною працею, і рабовласників – представників розумової й управлінської праці. Ксенофонт першим висунув положення про матеріальне і моральне стимулювання рабів (подарунок, дозвіл одружуватися, похвала). Ксенофонт близько підійшов до ідеї про переваги подетального поділу праці, що виявилася затребуваною лише через двадцять століть, у мануфактурний період. Ксенофонт висунув наступне положення: «чим більше ринок, тим більше спеціалізованим може бути праця» [1, с. 36]. Інакше кажучи, був сформульований економічний закон: розвиток поділу праці веде до зросту ринку.

Незважаючи на те, що Ксенофонт був ідеологом натурального рабовласницького господарства, він вважав корисним для суспільства розвиток торгівлі, грошового обігу, визнавав гроші як засіб обігу й рекомендував накопичувати їх як скарби: «Грошей ніхто не має стільки, щоб не бажати мати

їх ще більше» [1, с. 37]. У нього намітилося двояке розуміння речі: як споживчої вартості з одного боку, і як мінової вартості, з іншої. Цінність речі ставилася в залежність від корисності, а ціна пояснювалася взаємодією попиту та пропозиції.

Платон (427–347 р. до н. е.) – найвидатніший філософ, засновник академії вищої школи філософії, політики й права, у своїх роботах розглядав і економічні проблеми. У творі «Закони» Платон виступає за розподіл земель, заборону продажів земельних наділів, розвиток дрібного селянського господарства, колонізацію, що повинна звільнити державу від надлишку населення й бідності, пом'якшити класові протиріччя.

Економічною основою суспільства Платон вважав землеробство й натуральне господарство, а нагромадження грошей, торгівлю, лихварство – негідним заняттям для вільних греків, оскільки призводить до майнової нерівності й соціальної несправедливості. Платон одним з перших порушив питання про підставу й фактори, що впливають на рівень цін: за основу повинна братися ціна, що забезпечує компенсацію витрат і одержання «помірного прибутку», рівень якого (як і ціна) повинен встановлюватися державою. Платон не розумів товарної природи грошей і вважав їх «штучним винаходом людей».

У роботі «Держава» Платон розробив програму виходу античного суспільства із кризи шляхом створення моделі «ідеальної держави», побудованої на основі поділу праці й майнової рівності у відповідності до природних здібностей людей, що й забезпечить соціальну справедливість. У ній (державі) буде знищена приватна власність для правителів і воїнів. Філософи (правителі) не повинні мати не тільки приватної власності або будинку, але навіть родини й дітей, оскільки власність – джерело заздрості й конкуренції між правителями. Вони ні про що не повинні піклуватися, окрім як про «суспільну користь». Не маючи власних дітей – спадкоємців, вони будуть думати про передачу влади гідним наступникам із числа «спільних дітей». Що стосується селян і ремісників, то вони можуть бути приватними власниками, оскільки для них приватна власність – стимул до трудової діяльності. Рабів і вільновідпущених Платон не відносив до громадянського суспільства.

Аристотель (384–322 р. до н. е.) по праву вважається найвидатнішим філософом стародавності. Широко відомі «Никомахова етика» і «Політика». Економічне вчення Аристотель засновував на передумові, що рабство – явище природне й завжди має бути основою виробництва. На відміну від Платона, він був прихильником приватної власності. Міркуючи про шляхи накопичення багатства, Аристотель розділяв економічну діяльність на економіку й хрематистику.

Ціль економіки – створення споживчих вартостей, необхідних для життя й ведення господарства, а хрематистика – надлишкове нагромадження багатства у вигляді грошей. Тому Аристотель засуджує велику торгівлю й особливо лихварство – заняття, що суперечить природі людини, оскільки «гроші не можуть приносити грошей», а виступають у ролі співвимірника (міри вартості) при обміні. Аристотель трактував сутність грошей як «річ цілком умовну», тобто договірну, і виділяв такі функції грошей як міра вартості й засіб обігу, а використання грошей як засіб нагромадження відносив до хрематистики. Аристотель сформулював поняття «справедлива ціна» – це ціна, що устанавлюється по взаємній згоді учасників обміну, які не є монополістами. Цікаво, що це трактування близьке до сучасного. Аристотель порушив питання про обґрунтування ціни. Що лежить в основі обміну різних споживчих вартостей? Аристотель вважав, що це «потреба в тому, чого немає в кожного з учасників торгу».

Однією з заслуг Аристотеля є виведена з таких філософських узагальнень, як «краще – міра» і «істина – посередині», концепція подолання соціальних антагонізмів шляхом створення якогось «середнього класу», що становить фундамент ідеальної держави [1, с. 44]. Інша заслуга Аристотеля – у розвитку теорій споживчої і мінової вартостей і аналізу розвитку форм торгівлі. Він показав, як від мінової торгівлі за схемою Товар–Товар (Т–Т) здійснюється перехід до товарного обігу Товар–Гроші–Товар (Т–Г–Т), а потім і до обігу капіталу Гроші–Товар–Гроші (Г–Т–Г). Праці Аристотеля – вершина економічної думки епохи античності.

Третій «агрономічний» напрямок економічної думки Древнього Рима представлено роботами **Катона Старшого** (234–149 р. до н. е.), **Варрона** (116–27 р. до н. е.), **Цицерона** (104–44 р. до н. е.), **Колумели** (I ст. н. е.), братів **Граких** (II ст. до н. е.), які багато уваги приділяли проблемам ефективного управління сільськогосподарськими маєтками й питанням земельної власності.

Цитати та документи

Артхашастра [10]

Хай цар висловлює свою прихильність тим, хто будує корисні для місцевості зрошувальні споруди, мости на дорогах і споруди, що прикрашають села і захищають їх. Законний місячний відсоток – $\frac{11}{4}$ пани з 100; торговельний відсоток – 5 пан; для доставлених через ліси товарів – 10 пан, морем – 20 пан.

Не є гріхом, якщо варвар продає або закладає потомство, але арій не має бути рабом. Той, хто продав себе... виплативши ціну, отримує свободу.

Штраф 12 пан з того, хто не відпускає раба на свободу (після отримання викупу). Лихо – це переешкода з боку властей, грабіжників, пожежі або повені. Товар вважається поганої якості, якщо він є позбавленим багатьох позитивних якостей або ж виготовлений людьми хворими. Хай працівник отримує плату відповідно до часу, витраченого на роботу.

Конфуцій [12]

Не робіть іншим того, чого собі не побажаєте. Тоді ні в державі, ні в родині не буде невдоволення. Коли держава управляється згідно з розумом, ганебні бідність і нестаток; коли держава не управляється згідно з розумом, то ганебне багатство й почесність. Секрет доброго правління: правитель да буде правителем, підданий – підданим, батько – батьком, а син – сином. Керуйте народом з достоїнством і люди будуть шанобливі. Ставтеся до народу по доброму й люди будуть працювати з ретельністю. Люди хочуть для себе багатства й слави; якщо те й інше не можна отримати чесно, треба їх уникати.

М. Туган-Барановський [8]

В історії людства не було прикладу більше геніального народу, ніж греки. Народ цей був нечисленний і заселяв країну, котра розмірами своїми була не більше якоїсь Полтавщини. А тим часом, людство ніколи не забуде Греції, бо Греція заклала підвалини всього того, з чого ми тепер живемо і чим ми пишаємося. На якому ж ґрунті зростало це? Мусимо відповісти, що ґрунтом цим було рабство. От через що навіть ліпши люди (Платон, Аристотель) з греків не могли собі уявити іншого суспільства, крім збудованого на рабській праці. Вони були упевнені, що рабство – це умова, без якої неможливий розвиток наук та мистецтва, і що відмовитись від рабства – значить вернутися до первісного дикунства.

Аристотель [1]

Природа бажає, щоб і фізична організація вільних людей відрізнялася від фізичної організації рабів: в останніх тіло могутнє, придатне для виконання необхідних фізичних робіт; вільні ж люди тримаються прямо й не здатні до виконання подібного роду робіт, зате вони придатні для політичного життя... Тому корисно й рабові й панові взаємне дружнє ставлення, раз їхні взаємини ґрунтуються на природних засадах; а в тих, у кого це не так, але відносини ґрунтуються на законі й насильстві, відбувається зворотне.

Ясно, що мистецтво наживати статок не тотожно науці про домогосподарство: в одному випадку мова йде про отримання коштів, в іншому – про користування ними.

У кожній державі є три частини: дуже заможні, у край незаможні й треті, що знаходяться посередині між тими й іншими. Так як згідно загальноприйнятій думці, помірність і середина – найкраще, то, мабуть, і середній статок із всіх благ усього краще.

Після землеробської народної маси найкращий народ той, де люди є пастиками й живуть скотарством.

Марко Варрон [9]

Засоби праці діляться на три частини: знаряддя, що розмовляють, що видають нечленороздільні звуки й знаряддя німі; до тих, що розмовляють, відносяться раби, до тих, що видають нечленороздільні звуки, – воли, до німих – вози.

Колумела Луцій [11]

Єдиний чистий і шляхетний спосіб збільшити своє майно – сільське господарство. Мати у своєму володінні треба стільки, щоб стати панами, а не звалювати тягар на себе самих і не виривати в інших можливість користуватися землею.

Потрібно, щоб пан проявляв турботу про все, і особливо про людей. Останні – або колони, або раби. Варто намагатися втримати колонів, якщо нам за допомогою наших рабів обробка землі не вигідна.

Питання для самоконтролю

1. Якими подіями був відзначено «осьовий час» у розвитку людської цивілізації.

2. Назвіть варіанти економічних моделей розвитку, характерних для Древньої Греції.

3. Перелічить основні фактори, що істотно вплинули на розвиток економіки Древнього Рима.

4. Проаналізуйте кризу рабовласницької системи господарства Давнього Рима за наступними параметрами:

а) які причини обумовили різке зниження продуктивності праці рабів у перші сторіччя н.е.;

б) що являла собою рабовласницька латифундія й чому власники змушені були переходити до колонату;

в) що таке система колонату й чому економічні відносини, властиві їй, ми називаємо «протофеодальними»?

5. Які основні економічні ідеї й погляди відбиті в літературних пам'ятках країн Давнього Сходу й античних держав?

6. У чому суть вчення Аристотеля про економіку й хрематистику?

План семінарського заняття

1. «Осьовий час» і його роль у формуванні Східної й Західної цивілізацій, їх корінні розбіжності.
2. Східна цивілізація і її характеристика в «осьовий час». Економічна думка Давньої Індії. Економічна думка Давнього Китаю (конфуціанство, легізм).
3. Зліт і падіння економіки античного світу і їх відбиття в працях античних мислителів.

Теми повідомлень

1. Розвиток соціально-економічних відносин в «осьовий час» у давньосхідних державах – Індії й Китаї.
2. Криза рабовласницької системи господарства і її відбиття в працях античних мислителів.
3. Античні міста-поліси Північного Причорномор'я.
4. Економічні погляди Аристотеля і їхнє наукове значення.

Тести

Виберіть правильну відповідь.

1. Нове в «осьовому часі»:
 - а) людина усвідомлює буття в цілому, самого себе й свої межі; ставить перед собою вищі цілі;
 - б) у цю епоху розроблені основні категорії, які ми використовуємо донині;
 - в) закладені основи світових релігій;
 - г) всі відповіді вірні.
2. Фактори, що обумовили феномен «осьового часу»:
 - а) погіршення кліматичних умов, що сприяли соціально-економічній кризі;
 - б) поліцентризм у політичній, соціальній, культурній сферах життя суспільства;
 - в) наявність централізованих східних Деспотій.
3. Пошуки й зрушення в духовному й соціальному житті суспільства в «осьовий час» яскравіше всього виявилися:
 - а) у країнах з поліцентричною організацією суспільства – Давній Греції, Давній Індії, Давньому Китаї;
 - б) на територіях, зайнятих «варварами»;
 - в) у давніх централізованих державах – Єгипті й Вавилоні.
4. В «осьовий час»:

- а) розглянуті всі можливості філософського збагнення дійсності;
 - б) випробувані різні варіанти політичного устрою суспільства;
 - в) виявилась розмаїтість релігійної творчості (культи, вірування, політеїзм, монотеїзм);
 - г) випробувані різні стилі й напрямки в мистецтві (архітектурі, скульптурі, поезії й ін.);
 - д) всі варіанти вірні.
5. Кому належить висловлення: «Не робіть іншим того, чого собі не побажаєте. Тоді ні в державі, ні в родині не буде невдоволення»?
- а) Конфуцій; б) Будда; в) Заратустра; г) Платон.
6. Хто з античних філософів назвав свій трактат «Економікос»:
- а) Сократ; б) Аристотель; в) Платон; г) Ксенофонт.
7. Аристотель відносив до сфери хрематистики:
- а) землеробство й ремесло;
- б) лихварство й торговельно-посередницькі операції;
- в) дрібну торгівлю.
8. Уперше на важливість поділу праці, його вплив на підвищення продуктивності праці залежно від обсягів ринку звернув увагу:
- а) Аристотель; б) Ксенофонт; в) А. Сміт.
9. Ідею рабства як ту, що випливає із природних особливостей і відмінностей людей, обґрунтовує:
- а) Аристотель; б) Ксенофонт; в) Платон.
10. Головне джерело античного рабства:
- а) неспроможні боржники;
- б) продаж військовополонених і мирних жителів, захоплених під час воєнних дій;
- в) сім'ї рабів;
- г) засуджені злочинці.
11. Головна причина кризи античної економіки:
- а) повстання рабів; б) економічне ослаблення вільного селянства;
- б) вторгнення варварів; г) технічний прогрес.
12. Римські колоні – це:
- а) колишні раби; в) військовополонені;
- б) колишні вільні селяни; г) колоністи.

Список літератури

1. Березин И. С. Краткая история экономической мысли : учебн. пособие. – М. : Изд. РДЛ. – 2000. – Гл. 1.

2. Гусейнов Р. М. Экономическая история. История экономических учений : учебник / Р. М. Гусейнов, В. А. Семенихина. – М. : Омега-Л, 2006. – Розд. 1 – Гл. 1.
3. Економічна історія : навч. пос. / за ред. С. І. Архієреєва, Н. Б. Решетняк. – Х. : НТУ «ХП», 2005. – Тема II.
4. Історія економічних вчень : навч. пос. / за ред. С. І. Архієреєва, Н. Б. Решетняк. – Х. : НТУ «ХП», 2003. – Тема I.
5. Ковалев И. Н. История экономики и экономических учений. – Ростов н/Д.: Феникс, 2000. – Гл. 2.
6. Ковальчук В. М. Історія економіки та економічної думки : навч. пос. / В. М. Ковальчук, М. В. Лазарович, М. І. Сарай. – К. : Знання, 2008. – Ч. II. – Розд.6.
7. Пантин В. И. Глобальная политическая история и современность // Общественные науки и современность. – 2002. – № 5.
8. Туган-Барановський М. І. Політична економія. Ч. I– К. : Наукова думка, 1994. – Ч. I. – Розд. 1.
9. Хачатурян В. М. История цивилизаций с древнейших времен до конца XX в.: пособие для учебн. завед. / под ред. В. И. Уколовой. – М. : Дрофа, 2001. – Гл. 1, 2, 3.
10. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран (Древность и Средние века) / сост. д.ю.н., проф. В. А. Томсинов. – М. : Изд. Зерцало, 1999. – Ч. I. – Розд. 1.
11. Хрестоматия по истории Древнего Рима / под ред. С. Л. Утченко. – М.: 1962. – Ч. I. – Розд. 1.
12. Энциклопедия : Мудрость тысячелетий / сост. В. Балязин. – М. : Олма Медиа Групп, 2007. Книга I.
13. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: 1994.

ТЕМА 4. ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СУСПІЛЬСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

1. Генезис та основні риси феодального господарства. Форми феодального землеволодіння.
2. Середньовічне місто. Розвиток ремесла і торгівлі.
3. Формування феодальних відносин у Київській Русі.
4. Економічна думка епохи середньовіччя.

1. Генезис та основні риси феодального господарства. Форми феодального землеволодіння

Феодальна господарська система була характерна для тривалого періоду людської історії, що одержав назву Середньовіччя. У цю епоху склалася своєрідна система господарських відносин, в основі якої лежала власність феодалів на головний засіб виробництва – землю, і залежне становище робітника-селянина, що базувалося як на економічному, так і на позаекономічному примушенні. Пануючим типом господарства було натуральне, тобто таке, що виробляло усю продукцію для внутрішнього споживання, практично не вступаючи у відносини обміну.

Безпосередні виробники – селяни – наділялися землею у тимчасове або у спадкове користування і обробляли її за допомогою примітивної техніки, яка належала їм особисто. За право користування землею вони сплачували власникові ренту, яка протягом середньовіччя приймала три основні форми: відробіткову, продуктову та грошову. Відробіткова – передбачала обробку протягом певного часу землі, що знаходилася у безпосередньому володінні феодала (панщина). Продуктова рента являла собою частину продукту, що вирощувався у господарстві селянина і віддавався феодалу як плата за користування земельним наділом (оброк). Грошова рента передбачала продаж селянином своєї продукції і виплату феодалу частини одержаної суми.

У Західній Європі становлення системи феодальних відносин проходило на базі двох паралельних процесів. У країнах розвинутого рабовласництва великі рабовласницькі господарства (латифундії) трансформувалися у маєтки з використанням праці напівзалежних робітників – колонів, пекуліарієв. Іншим джерелом виникнення феодалізму став розклад общинних відносин у народів і племен, що оточували Римську імперію і не знали розвинутих форм рабства – франків, кельтів, германців, слов'ян. Родова община у них поступово змінюється сусідською, у якій ділянки землі, що використовувалися окремими сім'ями, а також худоба і інвентар поступово закріплювалися у їхню приватну власність. Така власність вільного селянина-общинника називалася **алод** і ставала джерелом майнової нерівності.

Племінні вожді, особливо воєначальники (у слов'ян – князь, у франків – король), зосереджували у своїх руках владу і право розпорядження землею на усій території, що займав даний народ. Влада утримувалася за допомогою озброєних загонів (дружин), члени яких одержували за свою службу в управлінні землею, заселені селянами-общинниками, де вони збирали данину та різні повинності для себе і для верховного правителя, а також чинили правосуддя. Таке тимчасово-умовне володіння називалося **беніфіцієм**.

Оскільки на службу до короля (князя) треба було з'являтися зі своїм озброєним загоном, бенефіціарій у свою чергу роздавав частки підлеглої йому території своїм прибічникам на тих же умовах. Складалася ієрархічна піраміда, у якій кожен вищестоящий був **сеньйором** нижчестоящого, який ставав його **васалом**.

Поступово тимчасово-умовне володіння закріплювалося у повну приватну власність, тобто їх власники одержували право відчуження (продаж, дарування) і право спадкоємства. Такі володіння одержали назву **феодів**. Паралельно йшов процес прикріплення до землі робітників-селян, які попадали у залежність від великих землевласників. Джерелом залежності було, по-перше, право феодала збирати податки і податі, а також здійснювати правосуддя на підлелій йому території (право імунітету), по-друге, монополія феодалів на послуги млинів, пекарень, давилень і т. ін., за використання яких селяни повинні були платити або відпрацьовувати (право баналітету). Якщо селянин не міг своєчасно розплатитися, він попадав у боргову залежність, що, як правило, закінчувалося втратою права власності на свій наділ. Тепер він одержував його від феодала вже у користування, за що і повинен був сплачувати ренту. Більш того, він не міг залишити цей наділ, будучи якби прикріпленим до нього і економічно, і юридично. Таким чином склалася система економічних відносин, в основі якої лежала приватна власність феодалів на землю («немає землі без сеньйора») та кріпосна залежність селянина-робітника, який не мав юридичного права залишити свого господаря і був зобов'язаний йому низкою повинностей.

Феодальна система у своєму розвитку пройшла ряд етапів. Західноєвропейський феодалізм, який вважається класичним, поділяється на ранній (V–X ст.), розвинутий (XI–XV ст.) і пізній (кінець XV–середина XVII ст.). У других регіонах можна виділити аналогічні етапи, хоча їхні хронологічні рамки можуть бути іншими. Наприклад, у Росії система феодальних відносин проіснувала до середини XIX ст.

Основою господарської організації феодального суспільства було феодальне помістя – **сеньйорія**. Це була замкнута господарча система, що самостійно виробляла все необхідне для задоволення поточних потреб, не тільки сільськогосподарську продукцію, але й ремісничі вироби.

Земля у такому помісті поділялася на дві частини: землі самого феодала (домен) і селянські наділи. Домен включав у себе житло феодала з господарськими спорудами, приміщеннями для слуг і челяді, а також ліси, пустищі, мисливські угіддя. Орних земель у цій частині було не багато, оскільки при низькій продуктивності праці селяни не могли забезпечити і власне відтворення, і панську оранку. Основна частина рілля передавалася у вигляді наділів селянам, які обробляли її, забезпечуючи власне споживання і сплачуючи фео-

дальну ренту. Разом з тим в обов'язки селян входила обробка орних земель домену і виконання ряду повинностей.

Хоча кожна сім'я вела господарство на своєму наділі індивідуально, зберігався інститут общини. У загальному користуванні селянської общини знаходилися деякі угіддя: пасовища, луки, місця рибалки і т. ін. У межах общини регулювався ряд питань господарського і суспільного життя селян: кооперація для виконання деяких сумісних робіт, розподіл повинностей, збирання податків і податей. Феодал був зацікавлений у збереженні общини, оскільки через неї легше було управляти господарством: одержувати ренту, організовувати необхідні роботи, залучати рекрутів для військової служби.

Виробництво, незалежно від розмірів помістя, залишалося дрібним, здійснювалося індивідуальними знаряддями праці. Низька ефективність такого виробництва зумовлювала необхідність позаекономічного примусу (особиста залежність) як умови привласнення феодалного додаткового продукту.

Незважаючи на екстенсивні методи господарювання, прогрес у галузі сільськогосподарського виробництва поступово прокладав собі шлях, що проявлялося у розширенні площі землі, яка оброблялася, за рахунок меліорації, удосконалення знарядь праці, впровадженню трипільного сівообороту. Зростання продуктивності, що мало наслідком створення більш значного надлишкового продукту, вело до розвитку регулярнішого товарного обміну. Його розширенню сприяло також і зростання потреб феодалів, яких вже не задовольняв ні асортимент, ні якість продукції, що вироблялося у їх господарствах. Після хрестових походів західноєвропейські феодали познайомилися зі східними товарами (коштовні тканини, посуд, прянощі), одержати які можна було тільки шляхом обміну. Феодали, що мають гостру потребу у грошах починають переводити своїх селян на грошову ренту. Цей процес отримав назву **комутації**.

Щоб сплатити грошову ренту селянин мав продати свою продукцію, а для цього він повинен був мати відносну свободу переміщення. Кріпосна залежність перешкождала цьому і ставала не вигідною. Поступово селяни одержували особисту свободу, залишаючись тільки у економічній залежності. Виникла нова форма селянського землекористування – **цензова**. Держатель цензи був особисто вільним, міг змінювати місце проживання, передавати наділ у спадщину, продавати його. За право користування землею сплачувався власнику фіксований щорічний грошовий внесок. Феодали, які мали потребу у грошах, а також королівська влада почали примушувати селян звільнитися від особистої залежності за викуп. До XV ст. у більшості країн Західної Європи кріпосна залежність практично зникла.

Але у країнах Східної Європи (частина Німеччини, Польща, Росія) розвиток феодалних відносин пішов іншим шляхом. У силу ряду природно-

географічних і політичних причин формування внутрішнього ринку тут було загальмовано, процес комутації практично не мав місця. Цьому сприяла наявність великих незасвоєних територій і їх колонізація, що вимагало великої кількості робочих рук, які закріплювалися за освоєваними землями. Гальмувала розвиток внутрішнього ринку і політична роздробленість, яка заважала вільному переміщенню товарів, встановленню єдиної грошової системи.

У цих умовах феодали, що потребували грошей, не переводили своїх селян на грошеву ренту, а навпаки, розширяли оранку, посилювали кріпосну залежність, примушували селян виробляти продукцію, кількість якої перевищувала внутрішнє споживання і продавати її на зовнішньому ринку. У цьому випадку включення у товарно-грошові відносини вело не до ліквідації, а до посилення кріпосної залежності. Мало місце, за виразом Ф. Енгельса, «друге видання кріпацтва».

2. Середньовічне місто. Розвиток ремесла і торгівлі

Середньовічне господарство за своєю суттю було аграрним і натуральним. Однак повністю обійтися без обміну воно не могло, і необхідність обміну ставала тим більш явною, чим більше розвивався і поглиблювався поділ праці. Ремісники, які були частиною господарства сеньйорії, по мірі поглиблення спеціалізації не знаходили достатньої кількості споживачів для своїх виробів і йшли туди, де попит на їхню продукцію був більшим. Такими місцями були міста.

Ранній феодалізм обходився без міст і міського господарства, але починаючи з XI ст. спостерігається їх швидке зростання. Насамперед відроджуються ті міста, які були засновані ще у римську епоху (Лондон, Париж, Марсель, Кельн, Неаполь). Виникали і нові міста, як правило там, де перетиналися торгові шляхи, і ставали резиденціями раннь-феодальних держав. Тут селяться ремісники, сюди тікають від гноблення феодалів селяни і міста дають їм притулок і забезпечують свободу (по встановленому у середньовічній Європі правилу, кріпак, який прожив у місті один рік і один день, ставав вільним. «Повітря міста робить вільним» казали тоді). У містах велася активна торгівля, влаштовувалися ярмарки, виділяється окремий прошарок людей, що спеціалізуються на торговельних операціях – купці. Міста стають центрами ремесла і торгівлі. Тут формується принципово новий елемент феодального суспільства: спільнота особисто вільних людей, які своєю працею і заповзятливістю забезпечували власний добробут.

Міста виникали на землях, що належали феодалам або церкві (яка теж була крупним феодалом) і спочатку цілком знаходилися у їхній владі, будучи перспективним джерелом доходів. Їх обкладали податками і митом, як прави-

ло, не фіксованими, часто вони зазнавали прямого пограбування під час феодальних міжусобиць. Тому міста вели довгу і уперту боротьбу за свою свободу і незалежність. Інколи вони викупали незалежність, інколи завойовували. У боротьбі з феодалами вони часто виступали союзниками королівської влади, яка намагалася обмежити свавілля феодалів, і получали за це привілеї та вольності. Одержавши незалежність, вони ставали **комунами**, тобто самоврядними общинами зі своїми органами управління (магістрати, суди), уставами, поліцією. Типовим містом, що одержало самоврядування, був німецький Магдебург, тому сукупність прав самоврядного міста получило назву «магдебурзького права».

Деякі міста у країнах, де королівська влада була слабкою, одержавши незалежність, ставали самостійними державними утвореннями – феодальними республіками зі всіма атрибутами державності: армією, флотом, грошовою одиницею, власним законодавством. Такими були італійські міста-республіки Венеція, Генуя, Флоренція, а в слов'янських землях – Великий Новгород.

Міське господарства було об'єднанням людей, що займалися ремеслом і торгівлею. Корпоративність феодального суспільства проявлялася і у житті міст. Ремісники і торговці об'єднувалися у корпорації – цехи та гільдії.

Цехи – являли собою об'єднання ремісників однієї професії (пекарі, ткачі, чоботарі, зброяри і т. п.). Спеціалізація, що активно розвивалася, призводила до зростання кількості професій. Навіть у невеликих містах було кілька десятків ремісницьких цехів, а у великих містах їх налічувалося кілька сотень. Цехова організація ремісників мала за мету колективний захист своїх інтересів і, головне, обмеження конкуренції всередині цеху. В умовах крайньої вузькості ринку ремісники працювали на замовників, яких було не так вже й багато. Якщо хто-небудь приваблював до себе замовників більш примітними виробами, інші б залишалися без коштів для існування. Тому цех строго стежив за тим, щоб умови виробництва і реалізації у всіх його членів були однакові. Устави цехів жорстко регламентували весь виробничий процес. Кожному майстру дозволялося мати обмежену кількість робітників. Централізовано закуповувалася і розподілялася сировина, обмежувалася кількість продукції, що вироблялася, визначалися одностайні умови збуту (ціни, довжина та ширина прилавків тощо). Структура цеху включала майстрів, підмайстрів та учнів. На чолі цеху стояв магістр, який виконував управлінські функції. Цех мав свій герб, прапор, виступав як єдине ціле при вирішенні загальноміських проблем.

Боротьба з конкуренцією вела до того, що майстри намагалися всіляко перешкоджати збільшенню кількості повноцінних членів цеху. Підмайстру або учню все важче було одержати право стати майстром. Збільшувався грошовий внесок, більш тривалим ставав строк навчання. Претендент на звання

майстра повинен був виготовити і подати на суд майстрів цеху виріб надзвичайної якості – «шедевр» (фр. *chef d'oeuvre* – робота майстра).

Якщо на ранньому етапі цехова організація відігравала позитивну роль, сприяючи розвитку ремесла, підтримці якості продукції, стабільності цін, то з часом вона ставала гальмом на шляху технічних нововведень і підприємницької ініціативи.

Купці, що жили у містах об'єднувалися у **гільдії**, завданнями яких були: регулювання умов збитку (цін, мір ваги і довжини), спорудження складів та торговельних домів (факторій), охорона під час перевозки товарів і на ринках. Торгівля була небезпечною справою: на купців нападали пірати та розбійники, їх грабували феодали, які встановлювали непомірно високі мита та численні побори при проїзді через територію їх володінь. Об'єднавшись у гільдії, купці намагалися якось протистояти цим перешкодам.

Вузькість внутрішнього ринку, численні перешкоди на шляху переміщення товарів територією країни робили більш привабливою зовнішню торгівлю. Вона теж була пов'язана з великими труднощами, проте обіцяла значні прибутки, бо доставлялися товари, яким у даній країні не було замінників.

У середні віки склався ряд стійких напрямків зовнішньої торгівлі, які сполучали сухопутні та морські перевозки. Північний торговий шлях проходив морями, що омивали Європу з півночі, і з'єднував Східну і Західну Європу. З Англії і Німеччини везли тканини, вовну, залізні вироби. У зворотному напрямі з Скандинавії та Росії – рибу, зерно, деревину, хутра. Потім товари по Рейну спрямовувалися на південь Європи, а відтіля везли сукна, вина, прянощі. У Східній Європі той же рух товарів з півночі на південь і навпаки здійснювався торговим шляхом «з варягів у греки», який проходив із Скандинавії через східнослов'янські землі у Візантію.

Торгівля північним шляхом була монополізована торговим союзом міст – **Ганзою**, до якого, у різний час, входило від 60 до 170 європейських міст. Ганза добивалася безмитної торгівлі для своїх купців, мала факторії і торгові дома, утримувала військо, що охороняло переміщення торгових караванів.

Південний торговий шлях проходив Середземномор'єм і зв'язував Західну Європу з країнами Сходу. З Індії та Китаю товари потрапляли у країни Близького Сходу по Великому шовковому шляху, який склався ще у стародавні часи. Звідси арабські купці доставляли їх у Європу через посередництво генуезців та венеціанців, які монополізували морську торгівлю у цьому регіоні. Відгалуженням Великого шовкового шляху був шлях у Середню Азію, Ферганську долину, відкіля товари везлись у Візантію і на Русь. Головним предметом експорту були китайські шовкові тканини, які спеціально виготовляли-

ся для експорту і високо цінувалися у Європі, а також предмети розкоші і прянощі. З Європи везли сукна, залізні вироби, але для європейців торговельний баланс був від'ємним і постійний дефіцит призводив до відтоку золота, якого і так було не багато.

Розвиток торгівлі потребував стабільних засобів грошового обігу. Складність була у тому, що численні держави самі карбували свої монети, що суттєво розрізнялися кількістю дорогоцінного металу. Необхідність їх порівняння породила професію міняйл, які стали попередниками спеціальних установ, що звалися **банками**. Банкіри не тільки обмінювали одні монети на інші, але видавали позички під відсотки. Лихварський відсоток був дуже високим, що пояснювалося, по-перше, перевищенням попиту на кредит над його пропозицією, по-друге, значним ризиком неповертання позики великими феодалами і королями. Позики часто давалися під заставу майна. Крупними лихварями були монастирі, духовно-рицарські ордени.

Потреба у повноцінних засобах обігу призвела до появи грошових одиниць, які отримали широке розповсюдження у всій Європі. З XII ст. в Італії почали карбувати важку срібну монету – **гроссо**, яка ходила у всіх європейських країнах. У XIII ст. з'являються золоті монети вагою у 3,5 грами, які в Голландії називалися **гульденами**, у Флоренції – **флорінами**, у Франції – **екю**, в Англії – **соверенами**, у Венеції – **дукатами**. Правда, монетарного золота у Європі було недостатньо і золотих монет явно бракувало для обслуговування навіть не дуже широкого товарообігу. Тому основними грошовими одиницями були срібні монети. З XV ст. після відкриття у Німеччині біля міста Йохимшталь нового рудника з видобутку срібла почали карбувати німецькі **талери** вагою у 30 грамів. Вони одержали широке поширення у європейських країнах.

Усі монети страждали від звичайного для металевого обігу лиха – вони стиралися, втрачали частину своєї ваги, а інколи свідомо псувалися шляхом зменшення в них кількості дорогоцінного металу, що призводило до їх знецінення.

3. Формування феодальних відносин у Київській Русі

У VIII–IX ст. на землях, де жили східнослов'янські племена полян, древлян, дреговичей та інші, проходив процес перетворення племінних утворень у територіальні – князівства з центрами у укріплених містах. Наприкінці IX ст. найбільш могутні з них – Новгородське і Київське – об'єдналися під могутністю Києва, що поклало початок створенню ранньофеодальної староруської держави – Київської Русі.

У X ст. київські князі об'єднали під своєю владою усі східнослов'янські землі, а також підкорили і деякі неслов'янські народи. Створення держави сприяло початку формування феодальних відносин. Більшість населення були вільні селяни-общинники – **смерди**. Формою залежності їх від князя була данина, а також виконання різних повинностей (прокладання доріг, укріплень, утримання князівського війська, участь в ополченні). Князь часто передавав право збирання данини своїм намісникам, що стало основою формування майбутніх феодалів. Землі, якими вони управляли, поступово перетворювалися у їх спадкове володіння. Феодали, які одержали землю, різними шляхами підпорядковували себе селян-общинників, захоплювали общинні землі. Процес закріпачення проходив поступово через ряд проміжних форм залежності: **закупи** (люди, які опинилися у борговій залежності через неповернення позики – купи); **рядовичі** (ті, хто склав угоду – ряд – про визнання залежності від феодала взамін покровительства); **ізгої** (люди, які втратили зв'язок зі своєю соціальною групою). Повністю залежні селяни звалися **холопами**.

Феодальне землеволодіння поступово оформилося у вигляді **вотчини** – володіння, що знаходилося у повній власності, тобто відчуженого і спадкового. Тимчасово-умовне володіння типу бенефіція у великих розмірах розповсюджено не було. Лише дрібні володіння могли передаватися в управління на засадах тимчасового використання. Центром вотчини був двір, де стояли хори господаря, житло челяді, господарські споруди. До двору примикали рілля, луки, ліси. Землю обробляли селяни, залежність яких полягала в сплачуванні ренти: відробіткової (панщини) або продуктової (оброк).

Головною галуззю господарства було землеробство. Обробляли землю удосконаленими знаряддями праці: ралом з вузьколопатним і широколопатним наконечниками, плугом. Від підсічно-вогневої системи перейшли до двопільної, а подекуди і до трипільної системи землеробства. Скотарство було менш розвинуто. Велика рогата худоба і коні зосереджувалися у маєтках феодалів, а смерди відчували їх постійний брак, що посилювало їхню залежність.

Значного розквіту досягло у Київській Русі ремесло. У XI–XII ст. налічувалося більш ніж 60 ремісничих спеціальностей. Високого технічного рівня досягла металургія, ковальське та ювелірне мистецтво. Ремісничє виробництво зосереджувалося у містах, яких у староруській державі налічувалося біля 200. Іноземці навіть називали Київську Русь «країною міст». Структура міста була типовою для того часу. У центрі був замок, де знаходилося житло князя, і де укривалися мешканці у випадку нападу ворогів. Навколо, у передмістях, жили ремісники, що селилися за професійною ознакою. Обов'язковим елеме-

нтом міста був торг – майдан, де відбувалися торгові операції. У Києві функціонувало 8 ринків, які спеціалізувалися на продажі певних товарів.

Широкого розвитку досягла зовнішня торгівля. Київська Русь мала торгові зв'язки з Персією, Візантією, країнами Західної Європи. Через її територію проходив шлях «із варяг у греки».

Розвиток торгівлі спричинив виникнення грошової системи. Грошовою одиницею Київської Русі були срібні злитки певної форми – гривні. Використовували також золоті монети з Візантії і арабських країн, західноєвропейські срібні монети. Гроші концентрувалися у руках купців і ставали джерелом лихварства.

В умовах натурального господарства кожна феодална вотчина була самостійною економічною одиницею. Коли вони зміцнилися, то втратили потребу у сильній центральній владі. Посилилися відцентрові тенденції, коли феодали намагалися звільнитися від влади київського князя. Влада останнього стала слабнути, чому сприяв і занепад транзитної торгівлі, оскільки в результаті хрестових походів встановилися прямі зв'язки Західної Європи з країнами Сходу через Середземне море. У XII ст. Київська держава, яка роздиралася міжусобицями, розпалася на ряд окремих держав-князівств.

4. Економічна думка епохи Середньовіччя

Формування і розвиток економічної думки раннього західноєвропейського середньовіччя визначалося створенням нових господарських відносин, виникненням нових політико-етнічних спільнот. Економічний світогляд населення раннє-феодальних державних утворень знайшов відображення у правових документах, що являли собою кодекси законів, які регламентували економічні, соціальні і політичні відносини у цих суспільствах. Типовими у цьому відношенні були складений у V ст. кодекс законів королівства франків «Салічна правда» і збірка законів Київської Русі – «Руська Правда». У них знайшло відображення формування феодальних відносин: закріплення землі у приватне володіння, майнове розшарування суспільства, захист прав власності.

В епоху середньовіччя християнство в Європі, а іслам на Сході стають ідеологічним обґрунтуванням закріплення феодальних відносин. Особливістю прояву економічної думки стає її неодмінне релігійне оформлення, чому сприяє також і монополія церкви на освіту. Інша особливість – корпоративність мислення, яка відбивала корпоративну структуру усього феодального суспільства. Індивід у ньому виступає не як особистість, а як член якої-небудь корпорації, що означало підпорядкованість і вірність загальній системі цінностей. У рамках цієї системи формується уявлення про предмет не

як точка зору певного вченого, а як позиція групи осіб, які дотримуються однорідних поглядів, тобто школи. Приналежність до школи визначала тему досліджень, ідейну спрямованість, методи доказу. У ньому основне місце посідають традиційні основи і запозичення, потіснивши оригінальні авторські розробки й ідеї. Посилання на авторитети і цитати учителів, серед яких, крім Священного Писання і праць отців церкви, фігурують Платон і Аристотель, є головними аргументами в суперечках. Дослідження являють собою митецькі компіляції традиційних істин, систематизацію накопиченого багажу, коментарі. Усе це – характерні риси методу, який отримав назву «схоластика» (від лат. *shola* – школа), широко розповсюдженого в середньовічному інтелектуальному середовищі.

Про економічні погляди схоластів можна судити з висловів одного з найвидатніших представників цього методу – **Фоми Аквінського** (1225–1274 рр.), великого богослова, який написав за завданням Римського Папи роботу «**Сума теології**», що узагальнює принципи католицького віровчення.

Суспільний устрій, у тому числі його економічна складова, є результатом божественного приречення, тому існуючі господарські форми – власність, організація праці, навіть торгівля – необхідні і морально виправдані. Феодальна форма власності, система поділу праці природні і виправдовують ієрархічну структуру і станову організацію феодального суспільства, як і право кожного стану на свою частку винагороди. Цьому ж завданню присвячене і вчення про «справедливу ціну». Така ціна має, по-перше, покривати витрати, а по-друге, забезпечувати продавцеві можливість жити у відповідності зі своїм положенням у суспільстві. Таким чином, у ціні повинний був знайти відображення соціальний статус учасників обміну, що, зрозуміло, несумісне з поняттям ціни як чисто ринкової категорії.

У період пізнього середньовіччя серед проблем, які обговорювалися схоластами, усе більш помітне місце посідають питання обміну, торгівлі, грошей. Активно дискутується ситуація, викликана «революцією цін» і її наслідками, що свідчило про перехід до нових форм економічних відносин.

Цитати та документи

Салічна правда

Титул XXXV

1. Якщо який-небудь раб позбавить життя раба, нехай господа розділять між собою вбивцю.

2. Якщо хто лишить життя римлянина, зобов'язаного платити податки, присуджується до уплати 63 солідів.

Титул LIV

1. Якщо хто лишить життя графа, присуджується до уплати 6000 солідів.

Кодекс законів Київської Русі – «Руська Правда»

18. Правда установлена руської землі...

3. Аже кто убиет князя мужа в розбои, а головника [убийцу] не ищють, то виревную платити, в чьей верви [общине] голова [убитый] лежит, то 80 гривен...

26. А за [убийство] смерди и холоп – 5 гривен.

12. Аще кто поедет на чюжем коне, не прошав кто, то положите 3 гривне.

34. А иже межу переоретъ [перепашет] любо перетес [перенесет], то за обиду 3 гривны.

50. О резе [проценте]... 55. О долзе [долге]...

90. Аже умрет смерд, то задницю [имущество] князю, аже будет дщери [дочери] у него дома, дояти часть на не, аже будут за мужемъ, то не дояти части им.

91. О заднице [имуществе] боярьстеи [боярина] и о дружънеи [дружинника]. Аже в боярах [боярин] любо дружине, то за князя задниця [имущество] не идет, но оже не будет сынов, а дщери возмутъ.

107. А се уроци судебини...

112. Аже холоп бежить, а заповестъ господин, аже слышав кто или зная и ведая, оже есть холоп, а дастъ ему хлеба или указу ему путь, то платити ему за холоп 5 гривен, а за робу 6 гривен.

Грамота 1194 року

Я, Раймонд, милістю Божій граф Тулузький, даю в феоде тебе, Гільому синьйору Монпельє, сину покійної герцогині Матильди, і спадкоємцям твоїм навіки замок Фонтен'ян цілком, зі всім майном. А за цей феоде ти і спадкоємці твої зобов'язуєтесь допомагати мені проти всіх людей, але тільки зазначеним замком і людьми замку, і воїнами.

Я же, Гільом, синьйор Монпельє, названий замок Фонтен'ян, від тебе, синьйора мого Раймонда, зі всіма переліченими умовами приймаю і приношу тебе клятву вірності про життя твоє і члени. І зазначений замок у разі війни я і спадкоємці мої усякий раз, як ви побажаєте, за вимогами вашими, надаватимемо у ваше розпорядження.

Статут паризьких ткачів вовни

Кожен паризький ткач вовни може мати у своєму домі два широкі станки і один вузький, а поза домом він не може мати жодного, якщо він не хоче мати його на тих же правах, на яких міг би мати його чужак.

Кожен ткач вовни у своєму домі може мати не більше одного учня, але не може мати його менше, ніж на 4 роки служби і за 4 паризьких ліври, або 5 років служби за 60 паризьких су, або 6 років за 20 паризьких су, або на 7 років служби без грошей.

Майстер-ткач вовни не може мати іншого учня, поки тривають чотири роки, протягом яких йому може слугувати перший учень, якщо цей учень не помер або не відмовився від ремесла назавжди.

Старишина і двоє або троє, або четверо присяжних повинні наглядати чи має майстер достатньо майна і знань, щоб брати учня.

Жоден ткач не може ткати у Парижі повного сукна, якщо не однаково міцні основа і уток, якщо в повній ширині тканини менш ніж 1600 ниток і 7 карт'є ширини і 5 карт'є в основі під загрозою штрафу.

Ніхто з вищезгаданого цеху не повинен починати роботу раніше сходу сонця під загрозою штрафу у 12 даньє майстру і 6 даньє підмайстру.

Із статуту любекських золотих діл майстрів

Той, хто хоче зайняти положення самотійного майстра у цеху, повинен окрім багатьох інших вимог, зробити наступні речі: золоту каблучку ажурної роботи, англійське зап'ястє, зап'ястє, що дарують при зарученні, гравіроване і чернене, та кільце для рукояті кинджалу. Ці речі він повинен представити старійшинам та найстарішим членам цеху.

Фома Аквінський. Сума теології

«Як у бджіл, одні збирають мед, інші будують з воску чашечки, а королева зовсім не приймає участі у матеріальних справах, так і у людей одні повинні обробляти землю, інші будувати дома, а частина людей, які вільні від мирських турбот, повинна присвятити себе духовній праці в ім'я спасіння інших».

Питання для самоконтролю

1. Вкажіть основні ознаки та етапи розвитку феодального господарства. Які існували форми феодального землеволодіння?
2. Чим відрізнявся феодал від бенефіція?
3. Назвіть основні види феодальної ренти і розкрийте їх зміст.
4. В чому полягає сутність процесу комутації?
5. У яких організаційних формах існували середньовічне ремесло і торгівля?
6. Назвіть основні торгові шляхи епохи Середньовіччя.
7. Як проходив процес феодалізації у Київській Русі?
8. Назвіть характерні ознаки методології середньовічних схоластів.
9. У чому сутність вчення Фоми Аквінського про «справедливу ціну»?

План семінарського заняття

1. Генезис феодальних відносин і його особливості в різних регіонах.
2. Форми і характер феодального землеволодіння.
3. Середньовічні міста. Розвиток ремесла і торгівлі.
4. Економічний розвиток Київської Русі.
5. Економічні ідеї середньовічних схоластів.

Теми повідомлень

1. Розвиток феодальної економіки Західної Європи в XI–XV ст.
2. Господарчий устрій Візантії у IV–XV ст.
3. Організація середньовічного ремесла і торгівлі.
4. Процес феодалізації Київської Русі: порівняльний аналіз із країнами Західної Європи.
5. Економічні погляди Фоми Аквінського.

Тести

Виберіть правильну відповідь.

1. Укажіть поняття, внутрішньо не властиві феодалізму:
 - а) раби;
 - б) селяни;
 - в) наймані робітники;
 - г) купці;
 - д) капіталісти;
 - е) феодали;
 - є) фабрика;
 - ж) натуральне господарство
 - з) економічна свобода.
2. Процес заміни відробіткової та продуктової ренти грошовою у Західній Європі називався ?
 - а) трансформація;
 - б) модифікація;
 - в) комутація;
3. Детальна регламентація цехового виробництва пояснювалася:
 - а) турботою про споживача;
 - б) вимогами церкви;
 - в) престижем професії;
 - г) вузькістю ринку
4. У Ганзейський союз не входили:
 - а) Німеччина;
 - б) Голландія;
 - в) США;
 - г) Росія;
 - д) Італія.
5. Особливості вчення, що полягало у запозиченні ідей, підкоренні авторитетам притаманні:
 - а) Платону;
 - б) Аристотелю;
 - в) схоластам.
6. Аргументи, які виправдовували існування позичкового відсотку вперше були висунуті:
 - а) Платоном;
 - б) Аристотелем;
 - в) пізніми схоластами.

Список літератури

1. Березин И. С. Краткая история экономической мысли : учебн. пособие. – М. : Изд. РДЛ. – 2000. – Гл. 3
2. Історія економічних учень : підручник / Л. Я. Корнійчук, Татаренко Н.О., Поручник А. М. та ін. / за ред. Корнійчук Л. Я., Татаренко Н.О. – К.: КНЕУ, 1999. – Розд. 2.
3. Ковальчук В. М. Історія економіки та економічної думки : навч. пос. / В. М. Ковальчук, М. В. Лазарович, М. І. Сарай. – К. : Знання, 2008. – Ч. I. - Розд.2. – Ч. II. – Розд. 4.
4. Конотопов Н. В., Сметанин С. И. История экономики : учебник для вузов. – М : Изд. Научно образовательской литературы ЭРА, 1999. – Розд. 2 – Гл.1, 2.
5. Лісовицький В. М. Історія економічних вчень. – К., 2009. – Гл. 1.
6. Лановік Б.Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу : підруч. / за ред. Лановік Б.Д. – К. : Вікар, 2004 – Книга 1 – Розд. 1. – Книга 2 – Розд. 1.

ТЕМА 5. ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (XVI – перша половина XVII ст.)

1. Економічні передумови та наслідки Великих географічних відкриттів.
2. Первісне нагромадження капіталу.
3. Еволюція аграрних відносин в Україні у козацько-гетьманський період.
4. Меркантилізм – економічна ідеологія періоду первісного нагромадження капіталу.

1. Економічні передумови та наслідки великих географічних відкриттів

У кінці XV ст. у надрах феодальної економічної системи у країнах Західної Європи все активніше розвиваються ринкові зв'язки і відносини. Феодали масово переходять на грошову ренту, що примушує селян виробляти продукцію на ринок як товари. Праця на ринок, у свою чергу, передбачає більш різноманітну спеціалізацію, що сприяє формуванню і розширенню внутрішнього ринку. Активно включається у цей процес і промисловість, де починає розкладатися цехова організація ремесла, ширше використовується наймана праця, з'являються перші великі підприємства – мануфактури.

Важливу роль в становленні ринкових відносин зіграла зовнішня торгівля, яка постачала на ринок різноманітні товари з інших країн, стимулюючи тим самим перетворення продукти внутрішнього виробництва у товари. Прагнення до збагачення змушувало розвивати торгівлю між країнами, використовуючи традиційні торгові шляхи. Однак, після завоювання турками Константинополя у 1453 році, ці шляхи були заблоковані для західноєвропейців. Турки встановили контроль над Чорним та Середземним морями, витіснивши з торгових шляхів венеціанців і генуезців. Торгові шляхи на Схід через північну Африку були монополізовані арабами, а сухопутний Великий шовковий шлях став важко прохідним через розпад Монгольської імперії.

Все це змушувало шукати нові торгові шляхи на Схід, відкіля поступали вже звичні для європейців предмети розкошу і прянощі. У цих пошуках конкуренцію ослабили італійським містам-республікам створювали Іспанія і Португалія, які мали добрі флоти.

Додатковим стимулом до пошуку нових земель стала нестача монетарного золота і срібла, що виникла як внаслідок розширення торгових операцій, так і внаслідок виснаження рудників. «Спрага золота» перетворилася у гостру економічну проблему, яка штовхала на пошуки нових земель і торгових шляхів. Особливо приваблювала європейців Індія, яка розглядалася як невичерпне джерело золота і коштовностей. Все це стало передумовами серії експедицій, організованих європейцями з метою оволодіння новими територіями, одержавши назву Великих географічних відкриттів. Вони стали можливими ще й тому, що у ряді країн Західної Європи склалися сильні централізовані монархії, що були спроможними протегувати та фінансувати великі морські експедиції.

Успіхи європейської науки і техніки, особливо у галузі кораблебудування і навігації, дозволили технічно здійснити ці заходи. Парусні та веслові судна середземноморського басейну не були придатними для довгого океанського плавання. У XV ст. було створено судно нового типу – каравелла, яка мала три робочі щогли і кілька ярусів парусів. Це робило корабель більш стійким до штормів, підвищувало бистрохідність, дозволяло йти потрібним курсом при будь-якому напрямку вітру. Вдосконалення компасу дало можливість створити більш точні морські карти. Нарешті, у XV ст. відродилася антична ідея про круглу форму Землі, з чого виникла ідея досягти Індії, плывучи як у східному, так і у західному напрямі.

У 1486 році португальська експедиція на чолі з Барталамео Діасом обійшла південний край Африки у мису Доброї Надії. У 1498 році експедиція Васко да Гама пройшла цим шляхом у Індійський океан і досягла берегів Індії.

В Іспанії була організована експедиція Христофора Колумба, яка, руха-

ючись у західному напрямку, відкрила у 1492 році новий континент. Він став об'єктом багатьох експедицій, зокрема флорентійця Америго Веспуччі, ім'ям якого (згідно однієї з версій) був названий.

У 1513 році іспанець Нуньо де Бальбоа пересік панамський перешийок і вийшов до Тихого океану. Нарешті, у 1519–1521 роках іспанець Фернандо Магеллан з ескадрою з п'яти кораблів здійснив першу кругосвітню подорож, обійшовши південний край Америки і, рухаючись весь час на захід, повернувся в Іспанію. Був завершений перший етап Великих географічних відкриттів, який довів можливість досягти будь-якої точки Землі, рухаючись у різних напрямках, а також наявність єдиного світового океану, який надавав можливість плавань.

У подальшому англійські, французькі, голландські, російські мореплавці і мандрівники відкрили для європейців нові землі і території в Африці, Азії, Океанії, розширивши рамки наукових знань і збагативши культуру європейських народів. Все це значно розширило можливості світової торгівлі та переміщення великих мас товарів.

Після відкриття нових земель почалося їх освоєння і колонізація. Почали складатися колоніальні імперії: іспанська, португальська, а пізніше – англійська, французька, голландська. У 1494 році по Тордесільянському договору між Іспанією і Португалією, гарантом якого виступив Римський папа, була встановлена лінія розподілу по меридіану, що проходив через Атлантичний океан. Усі колонії західніше від лінії оголошувалися володіннями Іспанії, а східніше – Португалії.

Португальська імперія створювалася згідно методу «крапкової» колонізації. Невеликі розміри території і населення не дозволяли тримати під своєю владою великі простори. Тому на узбережжях створювалися торгово-стратегічні пункти – факторії, через які вивозилися награвані і обмінені цінності. Такі факторії виникли на Атлантичному узбережжі та у Південно-Східній Африці, на островах Індійського океану, у Китаї. Лише в Бразилії, єдиній португальській колонії в Південній Америці, було створено плантаційне господарство для виробництва кави, тютюну, цукру.

Іспанська колоніальна імперія склалася у XVI ст. у Центральній та Південній Америці. Іспанські конкістадори підкорили держави ацтеків у Мексиці і інків у Перу – осередки стародавніх цивілізацій. Спочатку методом експлуатації територій було примітивне пограбування. Потім населення обкладали податками та поборами, а також здійснювали нееквівалентний обмін, доходи від якого досягали 300–400, а інколи 800 відсотків. Характерним було використання примусової праці туземців на копальнях і плантаціях. Робочу силу, якої бракувало, ввозили з Африки у вигляді негрів-рабів. Це стало основою

для відродження работоргівлі, яка приносила колосальні прибутки. Якщо в Африці місцеві царьки продавали своїх підданих за 12 гульденів за раба, то в Америці він коштував вже 300 гульденів. У работоргівлі приймали участь англійські та голландські купці і таким чином багатства колоній перерозподілялися між європейськими країнами. Іншою формою перерозподілу було піратство, що частково заохочувалося державною владою деяких країн, які видавали ліцензії на право грабувати іспанські судна, що везли коштовності з колоній у метрополію (каперство).

Іспанія і Португалія неефективно використовували багатства, що отримували з колоній, витрачаючи їх на предмети розкоші для пануючого класу феодалів. Англія, Франція, Голландія спрямовували їх на розвиток промисловості і торгівлі. Закріпившись на колоніальних ринках, вони відтіснили іспанців і португальців, і самі почали створювати власні колоніальні імперії.

Важливим наслідком Великих географічних відкриттів стала «революція цін», яка проявилась у підвищенні цін на сільськогосподарські та промислові товари у середньому в Європі у 2–2,5 рази (в Іспанії – в 4 рази, у Франції – в 2,3 рази, в Англії – в 2,5 рази, в Німеччині – в 2 рази). Причиною став притік у Європу золота і срібла, яке добувалося дешевою рабською працею на копальнях Південної Америки. Протягом XVI ст. кількість золота у Європі збільшилася у 2 рази, а срібла більш ніж втричі. В першу чергу подорожчали продукти сільського господарства і продовольство. На промислові вироби ціни теж зросли, але менше.

Наслідком революції цін стало, по-перше, падіння рівня життя тих, хто отримував фіксовані доходи. Розорялася частина дрібних виробників (селяни, ремісники), які перетворювалися у потенційних найманих робітників. Бідніли і розорявалися числені феодали, які одержували фіксовану ренту. З іншого боку, вигравали виробники промислових товарів, які продавали їх за підвищеними цінами, а також торговці, які здійснювали торгові операції у значно більшому об'ємі, сільська буржуазія, що виробляла товарну сільськогосподарську продукцію. Розширенню внутрішнього ринку сприяв розклад цехової організації ремесла, оскільки вже не було потреби стримувати виробництво роботою на замовлення.

Наслідком Великих географічних відкриттів стало також створення сталого світового ринку. У торговий оборот були втягнуті нові території і нові товари, змінилися напрямки і структура зовнішньої торгівлі. Торгові шляхи Середземним морем віддали першість океанським шляхам навколо Африки та у Новий Світ, у зв'язку з чим зникає монополія Венеції та Генуї. Основними предметами торгівлі стають промислові вироби, що обмінюються на традиційні східні прянощі, а також на нові товари – каву, какао, тютюн, картоплю.

Обсяги торгівлі зросли у десятки разів. Провідну роль у неї стали відігравати головні виробники промислових виробів – Англія і Нідерланди.

Виникають нові форми організації торгівлі – товарні біржі, де велася торгівля за зразками товарів. Перша і найбільша з'явилася у Антверпені (південна частина Нідерландів). Новим явищем стало також виникнення монопольних торгових компаній – Ост-Індської і Африканської в Англії, Ост-Індської у Голландії.

2. Первісне нагромадження капіталу

Становлення та розвиток товарних відносин робило необхідним перехід від дрібного виробництва до крупного, що здатне було забезпечити масове виробництво товарів для ринку, який ставав регулярною формою економічного зв'язку. Ремісничє виробництво середньовічних цехів не здатне було забезпечити таку масовість. Потрібна була нова форма організації великого виробництва. Але для її виникнення потрібні були значні капітали. Завдання їх створення вирішувалася у межах перехідного від феодальної системи до ринкової періоду, що одержав назву **первісного нагромадження капіталу**.

Великі капітали формувалися насамперед у сфері товарного і грошового обігу. Міжнародна торгівля, особливо після Великих географічних відкриттів, приносила колосальні прибутки, зокрема завдяки нееквівалентному обміну з колоніями. Придбані там за безцінь товари продавалися у Європі з багаторазовою націнкою, що призводило до накопичення у торговців значних грошових коштів, які пізніше будуть спрямовані у промисловість.

Однак, не завжди ці кошти використовувалися продуктивно. В першу чергу вони поступали в Іспанію і Португалію де витрачалися на непродуктивне споживання феодальної аристократії. Але частина цих коштів перерозподілялася на користь більш економічно розвинутих країн – Голландії та Англії. Методами такого перерозподілу були контрабандна торгівля з іспанськими і португальськими колоніями, піратство, работоргівля.

Англійські пірати одержували від королівської влади ліцензії на пограбування іспанських кораблів, що везли з колоній золото, срібло, прянощі, та міст на узбережжі Америки. Такі офіційні пірати називалися каперами. Пірат Френсіс Дрейф, який здійснив другу в історії навколосвітню подорож, одержав рицарське звання і посаду адмірала флоту.

Плантації в іспанських колоніях Америки потребували дешевої робочої сили. Місцеве населення, індіанці, були частково знищені під час завоювання і не задовольняло ці потреби. З Центральної Африки почали масами ввозити негрів-рабів і продавати їх іспанським плантаторам. Цим промислом займали-

ся, головним чином, англійці. Якийсь Джон Гоукінс одержав за це рицарське звання, причому на його гербі був зображений негр у ланцюгах. Работоргівля була дуже вигідною справою сокільки в Африці негри або просто захоплювалися у грабіжницьких нападах, або купувалися у місцевих царків за безцінь.

Практикувалася так звана «трикутна торгівля». З іспанських колоній в тропічній Америці, де були плантації цукрового тростника, у колонії Північної Америки ввозилася патока, з якої виготовляли ром. Ром ввозили в Африку і вимінювали на рабів, яких везли в Америку і продавали на плантації. Іноді за один «трикутний» рейс прибуток досягав 1000 відсотків.

Таким чином, через контрабандну торгівлю, работоргівлю, піратство англійці перерозподіляли на свою користь частину багатства, награваного іспанцями у колоніях. У кінці XVI ст. після воєнного зіткнення з Іспанією, розгромивши іспанський флот («Велику армаду»), Англія починає формувати власну колоніальну імперію. Вона захоплює колонії в Америці, а з кінця XVII ст. завойовує Індію.

Формування капіталів проходило також у процесі розшарування селянства і виділення капіталістичних фермерів, які виробляли товарну продукцію за допомогою праці найманих робітників. Все активніше використовували найману працю і багаті цехові майстри, які всупереч цеховим статутам виробляли продукцію на відкритий ринок.

Іншим завданням, яке вирішувалося у період первісного нагромадження капіталу, було створення робітника, особисто вільного та позбавленого власних засобів виробництва, який міг би найматися на капіталістичні підприємства. Цю роботу виконував, з одного боку сам ринок, що розорював дрібних виробників (селян, ремісників) і позбавляв їх власності на засоби виробництва. З іншого боку, цей процес прискорювало втручання державної влади.

Типовим прикладом такої політики стало заохочення англійським урядом процесу «огороджування». Англійські лендлорди (крупні землевласники) зганяли з своїх земель селян, які орендували їхню землю, і перетворювали огорожені землі у пасовища для овець, вовну яких за високими цінами продавали на суконні мануфактури у Фландрію. Ціни на вовну різко підвищилися внаслідок «революції цін», а фіксована рента з селян, навпаки, знецінилася. Вигнані селяни масами бродили дорогами країни, позбавлені притулку і засобів існування. Тоді уряд видає серію «законів про бродяг», згідно яких кожний мусив під страхом жорстокого покарання знайти собі роботу. Ці люди ставали найманими робітниками на мануфактурах, що виникали у промисловості.

Джерелом найманої робочої сили ставали також мешканці католицьких монастирів, які були закриті в Англії у процесі секуляризації. Реформація і встановлення англіканської церкви супроводжувалося вилученням у монасти-

рів землі і майна. Вигнані монахи часто ставали найманими робітниками. Ще одне джерело – члени розпущених королівською владою воєнних дружин феодалів після створення централізованих держав.

Одним з лідерів процесу первісного нагромадження капіталу в Західній Європі стали Нідерланди. Територія країни поділялася на південну частину – Фландрія, Брабант, та північну – Голландія, Зеландія. Південна частина була більш розвинутою, тут вже у XV ст. виникли суконні та полотняні мануфактури. Фландрські сукна високо цінилися у всій Європі, що стало причиною високих цін на овечу вовну і одним з мотивів англійського «огороджування». Крім того, розвивалося виробництво мила, скла, зброї, килимів. Центром південних провінцій було місто Антверпен.

Північна частина відставала в економічному розвитку. Основним заняттям тут було суднобудівництво і риболовство. Голландські рибалки забезпечували оселедцем усю католицьку Європу, яка активно споживала цей продукт під час постів. Однак північ мала ряд переваг, які створювали більші можливості для подальшого розвитку. Якщо на півдні розвиток мануфактур гальмувався цеховою організацією ремесла з її жорсткою регламентацією, то на півночі цехи не були так широко розповсюджені, і хоча мануфактури тут виникли пізніше, але розвивалися вони швидше і тому частина мануфактур з півдня поступово переміщувалася на північ. Крім того, на півночі практично не було феодалної залежності селян. Болотистий ґрунт, що заливався морем не приваблював феодалів, а вільні селяни на осушених територіях та на ділянках, що відвойовували у моря за допомогою дамб (польдерів) вирощували продукцію, яку продавали у містах. Все це зробило неминучим переміщення економічного центру країни на північ.

У XVI ст. Нідерланди входили до складу іспанських володінь. Після Великих географічних відкриттів і створення колоніальної імперії, Нідерланди, користуючись відсталістю Іспанії, налагодили торгівлю з колоніями і одержували великі прибутки. Іспанський король, усвідомивши це, різко збільшив податки. Із Нідерландів поступало до Іспанії вчетверо більше доходів ніж від заокеанських колоній. Делегований у Нідерланди герцог Альба ввів новий податок – алькабалу: десята частина з продажу будь-якого товару поступала у казну. Це практично паралізувало господарство країни і викликало повстання проти іспанців, яке прийняло форму першої в Європі буржуазної революції. Війна, що тривала з 1572 по 1609 рр., завершилася виникненням Нідерландської республіки, у склад якої увійшли північні провінції. Південна частина залишалася володінням Іспанії (пізніше вона стала основною частиною Бельгії). На північ переміщуються з півдня значна частина капіталів, робочої сили, кваліфікованих майстрів. Торговим і фінансовим центром стає Амстердам.

Тут активно розвивається мануфактурна промисловість: текстильна, тютюнова та цукрова на колоніальній сировині, суднобудівництво.

Голландія стає світовим центром торгівлі. Їй належало 60 % світового торгового флоту. Вона контролювала більшу частину торгових перевезень Середземним морем, Атлантичним океаном і, відтіснивши Ганзу, Північним морем. Голландія стала світовим торговим посередником, перевозючи на своїх кораблях товари купців з різних країн. Почалася і активна колоніальна експансія. На початку XVII ст. голландці захопили ряд іспанських і португальських колоній і почали формувати свою колоніальну імперію. Головними колоніями стали Зондські острови (Індонезія), а в Індії, Індокитаї, Японії вони мали свої торгові бази. Експлуатацією колоній займалася Ост-Індська компанія, організована на акціонерних засадах. На островах компанія створювала плантації, де вирощувалися прянощі: перець, гвоздика, кориця, мускатний горіх. В Європі прянощі продавалися у 8–10 разів дорожче, ніж обходилися компанії.

Голландія стає також світовим фінансовим центром. Амстердамський банк кредитує всі європейські держави. Тут виникає перша у світі фондова біржа, що здійснює операції з цінними паперами. Однак, накопичений у Голландії капітал так і залишився у сфері обігу, не переміщуючись у промисловість, тому вона поступово поступається лідерство Англії, де накопичені капітали пішли на розвиток мануфактур.

Мануфактура – це підприємство, де продукт виробляється на основі подетального або поопераційного поділу праці найманими робітниками за допомогою ручної техніки. Такі підприємства раніше за все у Європі з'явилися у Північній Італії і у Фландрії, де були накопичені значні купецькі капітали, які пішли на створення мануфактур. Вони виникали у текстильній промисловості, суднобудівництві. Пізніше ця форма організації виробництва стала переважаючою в Англії і у Франції.

Більш ранньою формою була розсіяна мануфактура, коли робітники одержували сировину і замовлення від централізованого постачальника, працювали вдома, а потім продавали йому виготовлену продукцію. Централізована мануфактура передбачала роботу в одному приміщенні, де виготовлялися окремі деталі і здійснювалася збірка кінцевого продукту. У свою чергу централізована мануфактура була двох видів. **Органічна**, передбачала послідовну обробку матеріалу за допомогою різних операцій, що виконувалися окремими робітниками до одержання готового виробу. **Гетерогенна** означала виготовлення окремими робітниками різних деталей виробу, а потім їх збірку.

Виникнення мануфактур значно підвищило продуктивність праці за рахунок того, що спеціалізовані операції виконувалися майже автоматично і не витрачався час на заміну однієї операції іншою. Використовувалися спеціалі-

зовані інструменти, пристосовані для виконання конкретної операції. Позначався також ефект змагання між робітниками. Мануфактури сприяли швидшому впровадженню технічних новацій у виробництво, що прискорювало темпи технічного прогресу. Було удосконалено водяне колесо, для роботи якого почали використовувати енергію падаючої, а не тільки поточної води (верхньобійне колесо). Це колесо здійснило переворот у металургії. До цього плавлення велася у невеликих печах – горнах з ручними міхами. Метал виходив у вигляді тістоподібної маси, яку потім розковували молотками. Тепер до міхів підключали водяне колесо, піддув посилювався, підвищувалася температура у печі і чавун ставав рідким.

Важливу роль у розповсюдженні знань відіграв винахід друкування книжок. Дешева, доступна широкому колу людей книга сприяла швидкому розповсюдженню інформації, необхідної для розвитку промисловості і науки.

Розвитку мануфактурного виробництва сприяла державна торгова політика протекціонізму. Протегування власному експортному виробництву і захист його від іноземної конкуренції сприяли концентрації капіталів у країні, які використовувалися для організації мануфактур. Концентрації капіталів сприяв і розвиток кредитної системи. Великі банки (Англійський, Амстердамський) не тільки зберігали гроші, але й виконували операції з безготівкових розрахунків, випускали банкноти, які сприяли прискоренню грошового обігу і, головне, надавали позики для організації промислових виробництв.

Суттєвою своєрідністю відзначалося виникнення мануфактурного виробництва в Росії. Тут до XVIII ст. феодальні відносини ще не вичерпали своїх можливостей, але елементи буржуазного ладу вже виникали і хоча повільно, але розвивалися. Одним з таких елементів стала кріпацька мануфактура. Вона виникала не як результат природних економічних процесів, а насаджувалася зверху державною владою. Держава створювала мануфактури за свій кошт, насильницьки мобілізувала для цього приватні капітали та стимулювала шляхом надання пільг, позик, субсидій. Найсуттєвішим було те, що робочою силою на таких мануфактурах були не наймані робітники, а приписані до них кріпаки.

Існувало чотири види мануфактур:

- **казенні**, що створювалися за рахунок держави і обслуговувалися приписаними кріпаками;
- **вотчинні**, що виникали на землях поміщиків, де працювали кріпаки даного поміщика;
- **посесійні** – умовні володіння купців (посесії), яким виділялася земля і кріпаки для організації мануфактур. Юридичним власником такої мануфакту-

ри вважалася держава і купець не мав права її продати, а також використовувати працю кріпаків за межами мануфактури. Закони, що регламентували діяльність казенних мануфактур, розповсюджувалися і на посесійні;

— **купецькі** — мануфактури з найманими робітниками, що створювалися і купцями, і дворянами, і міщанами. Основним контингентом робітників були кріпаки, відпущені поміщиками на оброк. Відносно мануфактуриста вони були найманцями і експлуатувалися капіталістичними методами.

Виробничі відносини у кріпацькій мануфактурі були в своїй основі капіталістичними, але втіленими у феодально-кріпацьку форму.

Завдання первісного нагромадження капіталу вимагали відповідної форми громадської організації. Політичною формою такої організації стали держави абсолютної монархії. Абсолютна влада монархів впливала з особливостей перехідного стану суспільства. У цьому стані клас феодалів хоча і зберігав ще достатню економічну могутність, засновану на володінні землею, але поступово втрачав її під натиском нових ринкових відносин. З іншого боку все більшої економічної сили набирав клас буржуазії, який концентрував у себе чималі капітали. У зіткненні інтересів феодалів і буржуазії жоден з цих класів не міг остаточно перемогти іншого і потребував захисту третейської сили. Такою силою стає королівська влада. Вона лавірує між двома класами, приймаючи сторону то одного, то іншого і тому її влада стає абсолютною. Хоча вона і не виражала інтереси виключно буржуазії, але багато в чому сприяла вирішенню завдань первісного нагромадження капіталу і затвердженню ринкової економічної системи.

3. Еволюція аграрних відносин в Україні в козацько-гетьманський період

Після розпаду ранньої феодальної держави — Київської Русі, довгого періоду міжусобних війн, навал кочівників українські землі з кінця XIV ст. опинилися у складі Великого князівства Литовського, а після об'єднання Польщі і Литви — у складі нової держави, Речі Посполитої, де і завершився процес феодалізації.

Населення цих територій зберегло свою національну самобутність: мову, культуру, релігію, що породжувало окрім соціально-економічних, ще й національні протиріччя. Формою прояву таких протиріч стало створення у межах польської держави своєрідної козацької республіки — Запорізької Січі. Саме звідси почався широкий національно-визвольний рух, який завершився створенням Української козацької держави, що намагалася з'єднати усі українські землі під гетьманською булавою. На чолі держави стояли гетьман і ста-

ршина Війська Запорізького, які здійснювали управління країною.

Ще у ході національно-визвольної війни відбулися суттєві зміни у земельних відносинах. На території, що опинилася у владі повстанців, великі феодали (магнати) і середні (шляхта) польського походження були вигнані, а їхні землі, робоча худоба, інвентар перейшли шляхом захоплень до козаків, селян, міщан, а також до державної адміністрації. Правда, після кількох поразок козацького війська, за умовами Зборівського та Білоцерківського договорів феодальне землеволодіння почало частково відновлюватися. Кілька універсалів Богдана Хмельницького підтвердили права шляхти на маєтки і компенсацію збитків. У той же час Хмельницький намагався не допустити відновлення великої земельної власності польських магнатів. Остаточо фільварково-панщинська система була ліквідована після перемоги у Батогській битві (1652 р.) і основна частина звільненої землі перейшла у загальнодержавний фонд, що знаходився у розпорядженні гетьманської казни. У приватному володінні залишалися землі православних монастирів, дрібної шляхти, козаків, міщан.

Визвольна війна змінила становище більшої частини селян. Вони одержали особисту свободу, право міняти місто проживання, записуватися у козаки. Правда, перехід у козацьке становище був ускладнений тим, що військова служба здійснювалася за свій кошт і на необхідне спорядження (кінь, зброя) у бажаючих стати козаками не завжди вистачало грошей. Тим не менш, вільна селянська власність була визнана, хоча базувалася не на юридичних нормах, а на звичаєві праві. Таким чином, найпоширенішими формами земельної власності стали: козацько-селянське дрібне землеволодіння і державне землеволодіння. Феодальне землеволодіння обмежувалося монастирськими та шляхетськими володіннями. Цим були створені передумови для генезису на цій території ринкової системи і руху шляхом, який вже обрала економіка ряду країн Західної Європи. Велика феодальна власність і примусова праця у вигляді панщини були ліквідовані, більша частина населення була особисто вільною. Козацтво і селянство активно вступали у товарно-грошові відносини. Предметами купівлі-продажу стали не тільки продукти, але й земля.

Все це дає підстави розцінювати результати національно-визвольної війни 1648–1654 рр. як свого роду предбуржуазну революцію, яка розчистила простір для більш вільного розвитку ринку і створила умови для формування у землеробстві господарств фермерського типу. Така ситуація не була унікальною. Аналогічні процеси мали місце у Чехії в результаті гуситських війн, у Німеччині після Селянської війни. Однак усі ці рухи потерпіли поразку, наслідком чого стало «друге видання кріпацтва».

Феодальні відносини тут, вочевидь, ще не вичерпали своїх можливос-

тей. Крім монастирських і шляхетських володінь феодальні порядки зберігалися і в державних володіннях, які ставали джерелом зростання земельної власності козацької старшини, яка намагалася посісти місце польських магнатів. У цьому вона находила підтримку з боку царського уряду Російської держави, у склад якої Україна ввійшла згідно рішення Переяславської Ради. У межах кріпосницької держави розвиток шляхом буржуазної еволюції не мав перспектив (як не було їх і у складі Речі Посполитої). Суттєвим було й те, що в Україні (як і в Чехії, і в Німеччині) не було промисловості, що розвивалася капіталістичними методами (мануфактур) і ставала лідером ринкових перетворень. У такій ситуації передумови руху до ринку, що склалися у землеробстві, не змогли реалізуватися. Характерно, що національно-визвольний рух у Нідерландах, що розгорнувся приблизно у цей же час, саме завдяки розвиненим формам капіталістичної промисловості, завершився успішно, ставши першою в Європі буржуазною революцією.

Лівобережна Україна, що ввійшла у склад Російської держави, в адміністративному плані поділялася на Гетьманщину і Слобожанщину. Тут продовжувалися процеси швидкого зростання поміщицького землеволодіння, наступ на права селян, яким заборонялося записуватися у козаки. Козацтво у першій половині XVIII ст. ще зберігало стан вільних людей, що мали земельні наділи, які заборонялося скуповувати. Уряд намагався зберегти їх як дармову воєнну силу. Але у другій половині XVIII ст., після приєднання до Російської імперії Північного Причорномор'я і Криму, гостра необхідність у них відпала. Запорізька Січ була ліквідована, а потім і автономія України. Селяни були остаточно закріпачені наказом 1783 р., за яким їм було приписано залишатися на тому місці і у тому стані, у якому вони були при проведенні ревізії. Була відновлена панщина при збереженні також усіх натуральних і грошових повинностей.

У другій половині XVIII ст. кріпосницька система досягла свого апогею. Поміщики посилювали експлуатацію, намагаючись отримати з селян якомога більше коштів. Але одержані кошти використовувалися вкрай нерационально, а непосильна праця розорювала селянські господарства, що, кінцем кінцем, підривало господарство самого поміщика. У цьому знайшла прояв криза кріпосницької системи.

Проявом кризи став і розклад цехової організації ремесла і виникнення мануфактур. Найкрупнішими були державні мануфактури, де використовувалась праця приписаних до них кріпаків. Біли і вотчинні мануфактури, що теж працювали з використанням праці кріпаків. І лише купецькі мануфактури, що організовані були на орендованій казенній землі, використовували найману працю, але таких підприємств було не багато. Праця кріпаків була мало ефек-

тивна, і продукції, що вироблялася, бракувало як для задоволення потреб внутрішнього ринку, так і для експорту. Все це робило все більш актуальною проблему ліквідації кріпацтва.

4. Меркантилізм – економічна ідеологія періоду первісного нагромадження капіталу

З XVI ст. в економіці країн Західної Європи відбувається низка серйозних якісних зрушень, які свідчать про зміну типу економічної системи. Централізовано керована система феодального типу змінюється ринковою економічною системою, заснованою на переважно товарній формі господарських відносин. Цей перехід породжує необхідність вирішення комплексу завдань, які складають зміст процесу «первісного нагромадження капіталу».

Нова економічна ситуація висуває нові вимоги до економічних знань. У ринковій системі рішення приймаються кожним учасником економічного процесу самостійно і під свою відповідальність. Тому різко зростає потреба в розумінні того, що відбувається в економіці, які в ній діють закономірності, щоб уникнути помилкових рішень, наслідки яких можуть бути досить болючими. Необхідність економічних знань стає масовою, що призводить до відокремлення їх у самостійну сферу, яка досліджує галузь господарських відносин. Економічні ідеї, до цього розчинені в різних формах суспільної свідомості, стають предметом спеціального аналізу і продуктом діяльності самостійних економічних шкіл. Першою такою школою стають **меркантилісти**, які спробували побудувати систему уявлень про організацію суспільства, яка базується винятково на економіці.

Відображаючи специфічну ситуацію епохи первісного нагромадження, коли перші великі капітали формувалися в сфері торгівлі і грошового обігу, вони сконцентрували свою увагу саме на цих процесах (звідси їхня назва від італ. *mercante* – купець). Проголосивши метою господарської діяльності збагачення, вони звели багатство до грошової форми його вираження, і головний спосіб реалізації даної мети бачили в збільшенні кількості грошей у країні.

У залежності від рекомендованих методів вирішення цього завдання меркантилізм поділяється на два етапи: ранній і пізній.

Ранній меркантилізм ґрунтувався на політиці грошового балансу, тобто прагненні залишити в країні більше грошей, аніж вивезти за її кордони. Для цього рекомендувалося всіляко перешкоджати відтокові з країни золота і срібла, зобов'язувати імпортерів витратити зароблені гроші в даній країні, а експортерів – повертати назад у країну значну частину виторгу. Незабаром, од-

нак, з'ясувалося, що збільшення кількості грошей не стільки збагачує країну, скільки веде до зросту цін і падіння доходів населення.

Пізній меркантилізм ґрунтувався на ідеї активного торговельного балансу, тобто на прагненні залучити в країну більше грошей за рахунок перевищення товарного експорту над імпортом. Вирішення проблеми вбачалося в розвитку експортного виробництва, сприянні вітчизняним торговцям шляхом надання їм пільг і преференцій, а також у створенні митних бар'єрів на шляху іноземних товарів.

Типовим виразником подібних поглядів був англієць **Томас Ман** (1571–1641), що у книзі **«Багатство Англії в зовнішній торгівлі, або Торговельний баланс як регулятор нашого багатства»** доводив вигідність для країни активної торговельної політики.

Меркантилісти пов'язували свої рекомендації з активним державним втручанням в економіку, адресуючи їх насамперед правителям, які повинні були проводити відповідну господарську політику. Ці надії французький меркантиліст **Антуан де Монкретьєн** (1575–1621) висловив у назві своєї роботи **«Трактат з політичної економії»**, наголосивши, що в області економіки держава повинна здійснювати активну політичну діяльність. Винайденому ним термінові було призначене довге життя, оскільки він незабаром став позначати всю систему наукових уявлень про господарські процеси.

Інший французький меркантиліст, визначний державний діяч епохи Людовика XIV **Жан Кольбер** (1619–1683), проводячи політику сприяння експортному виробництву, заборонив вивіз із країни сільськогосподарської продукції, чим істотно знизив її ціну на внутрішньому ринку. Ця політика була вигідна власникам мануфактур і торговцям, оскільки дозволяла платити робітникам меншу заробітну плату і робила більш конкурентоспроможною експортну продукцію. Однак зниження доходів у сільському господарстві завдало істотного удару цієї галузі, наслідки якого минули дуже не швидко. Концепція меркантилістів ще не була повною мірою науковою, оскільки вони торкалися поверхневого шару економічних відносин, скоріше, реєструючи їх, ніж аналізуючи з метою виявлення закономірностей. У той же час вони наштотувалися на ряд закономірностей, властивих економічним процесам, які хоча і не змогли пояснити, але відзначили їхню наявність. Так, наприклад, формулювання «чистої» кількісної теорії грошей, наявність взаємозв'язку між рівнем кредитного відсотка й економічною активністю, констатація витіснення дешевими грошима дорогих («закон Грешема»).

Меркантилістські ідеї отримали широке поширення практично у всіх країнах, де відбувався перехід до ринкової економічної системи, і хоча вони

були фрагментарні і найчастіше суперечливі, їхній вплив був досить помітним як в області господарської політики, так і в теоретичному осмисленні явищ, які спостерігалися.

У Російській державі представниками меркантилістських ідей був думський боярин **Афанасій Ордин-Нащокін** (1605–1680), що проводив політику підтримки торгівлі, яку вважав знаряддям розвитку виробничих сил і джерелом поповнення казни. Зокрема, виступав за встановлення держаної монополії зовнішньої торгівлі на ряд товарів, укріплення грошової одиниці.

Ще одним видатним представником російського меркантилізму був **Іван Тихонович Посошков** (1652–1726). У своїй головній праці «**Книзі про скудність та багатство**» висловлював ідеї близькі до західноєвропейських меркантилістів. Але на відміну від них вважав джерелом багатства не самі гроші, а продукт, який виробляють селяни і ремісники. У той же час закликав розвивати торгівлю і не тільки зовнішню, але й внутрішню.

Представником українського меркантилізму можна вважати **Феофана Прокоповича** (1677–1736). Він активно підтримував реформи Петра I, які мали меркантилістський напрям. Обґрунтовував активну роль держави у вирішенні господарчих завдань. Прокопович був прихильником активного торгового балансу, досягти якого можна лише шляхом розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі. Він обстоював необхідність розвитку економічних зв'язків, торгівлі з іншими країнами, однак лише в тому разі, якщо вони відповідали інтересам власної країни.

Цитати та документи

Тордесільянський договір між королями Іспанії і Португалії про розділ світу (7 червня 1494 року)

...Високі сторони, що домовляються, через вищеназваних представників домовилися і погодилися, щоб уникнути сумнівів і суперечок відносно островів і земель вже відкритих, або тих, що будуть відкриті у морі-океані, щоб була проведена лінія від полюса до полюса, тобто від полюса арктичного до полюса антарктичного з півночі на південь, у 370 лігах на захід від островів Зеленого Мису на відстані, визначеної у градусах або іншими способами, які будуть визнані найбільш зручними, та виміряної без лишку або нестачі, і щоб все, що вже відкрито або буде відкрито королем Португалії або його кораблями, будь-то острови або материки, на схід від цієї лінії та всередині неї на півночі і на півдні, належало названому сеньйору королю Португалії і його спадкоємцям назавжди, і що всі острови і материки, як відкриті, так і ті, що будуть відкриті королем і королевою Кастилії і Арагону або їх кораблями на

захід від названої лінії, на півночі і на півдні належало означеним сеньйорам королю і королеві та їх спадкоємцям назавжди.

Якщо ж, по щастю, така лінія пересіче острів або материк, то буде встановлений стовп або знак, що буде розділяти ту частину, що належить Португалії від тієї, що належить Кастилії.

Томас Мор [5]

...Ваші вівці, зазвичай, такі кроткі, що задовольняються дуже малим, тепер, як кажуть, стали такими ненажерливими і неприборканими, що пожирють навіть людей, розорюють і спустошують поля, дома і міста. Як раз у тих частинах королівства, де виготовляють тонковолокнисту і тому більш коштовну вовну, знатні і шляхетні пани, навіть деякі абати, святі мужі, не задовольняються тими щорічними доходами і відсотками, що зазвичай одержували від маєтків їхні попередники. Для орання у своїх маєтках вони не залишають нічого, відводячи усе під пасовища, зносять дома, руйнують міста, залишаючи тільки храм під овечий хлів.

Таким чином, один ненажера, ненажерлива і жорстока болячка, суспільства, знищує межі полів, оточує єдиним парканом кілька тисяч акрів, викидає всіх держателів, позбавляє їх, або обплутаних оманю, або придушених насильством, навіть їх власного майна, або, замучивши образами, примушують продати його. Тому у будь-якому випадку нещасні виселяються із звичних і рідних домів і не знають куди їм подітися.. Коли ж вони у бродяжництві своєму все розміряють, що інше залишається їм як не красти і не опинитися по заслугам на шибениці, інакше вони повинні були блукати і жебракувати.

Акт про покарання бродяг і завзятих жебраків (1597 р.)

...Всякий, хто цим актом визнається бродягою або завзятим жебраком, повинен після свого арешту, за розпорядженням мирового судді, констебля або десяцького, бути роздягнутим догола вище поясу і прилюдно битий батогом, поки його або її спина не покриється кров'ю, а потім їх слід послати туди, де вони народилися і там вони повинні нанятися на роботу, як належить чесним людям.

Ф. Бродель [3]

Капитализм является порождением неравенства в мире; для развития ему необходимо содействие международной экономики... Он вовсе не мог бы развиваться без услужливой помощи чужого труда.

Томас Ман [7]

Звичайним засобом для зростання нашого багатства і грошей є зовнішня торгівля. При цьому ми повинні постійно додержуватися такого правила: продавати іноземцям щорічно на більшу суму, ніж ми купуємо у них. Я пока-

жу, яким способом повинен виводитися баланс королівства щорічно...

1. Багатство можна збільшити обробляючи великі пустощі під культури, які ми завозимо з-за кордону.

2. Ми можемо скоротити ввіз, якщо відмовимося від надмірного споживання іноземних товарів...

3. Не втрачати ринків збуту наших товарів.

4. Вартість товарів, що вивозяться може бути підвищена, якщо ми будемо вивозити їх на власних судах.

5. Економне споживання нашого багатства дуже підвищило би щорічний вивіз його за кордон.

6. Якщо ми станемо складом іноземного зерна, пряностей, бавовни, які ввозяться з-за кордону, це збільшить судноплавство, торгівлю, кількість грошей в країні...

9. Дуже вигідно вивозити наші гроші як товари, якщо це робиться з метою торгівлі.

10. Допускати, щоб товари, які виготовляються з іноземної сировини вивозилися без мита. Це сильно збільшить вивіз товарів за кордон.

И.Т. Посошков [1]

Аз, мизерный его императорского величества рабчищ, мнение свое сицевое предлагаю... Понеже не то царственное богатство, еще к царской казне лежащая, но то, еще бы весь народ богат был... И купечество в России чинитца неправо... А торг дело великое! Надобно о них попечение иметь неоскудное, понеже купечеством всякое царство богатитца, а без купечества и малое государство быть не может... Надлежит же и о крестьянстве вспомнеть, чтобы и их от разорения и обид поохранить.

Питання для самоконтролю

1. Які фактори сприяли Великим географічним відкриттям?
2. Які були наслідки Великих географічних відкриттів?
3. Що таке «революція цін»?
4. Які завдання вирішувалися у процесі «первісного нагромадження капіталу»?
5. Що являв собою процес «огороджування» в Англії і які були його наслідки?
6. Назвіть основні джерела первісного нагромадження капіталу.
7. Які види мануфактур ви знаєте?
8. У чому полягали особливості поземельних відносин в Україні після національно-визвольної війни 1648–1654 рр.?

9. Які причини привели до виникнення самостійних економічних шкіл?
10. Поясніть різницю між ідеями раннього і пізнього меркантилізму.
11. Які особливості меркантилістської політики Ж. Кольбера?
12. Які закономірності економічних процесів були виявлені і зафіксовані меркантилістами?

План семінарського заняття

1. Передумови і соціально-економічні наслідки Великих географічних відкриттів.
2. Джерела, методи і результати первісного нагромадження капіталу.
3. Економіка українських земель в XVII–XVIII ст.: зміни у сільському господарстві, промисловості, торгівлі, фінансах.
4. Історичні передумови виникнення, сутність і етапи еволюції меркантилізму.

Теми повідомлень

1. Найважливіші географічні відкриття XV–XVI ст.
2. «Революція цін» і її соціально-економічні наслідки.
3. Особливості первісного нагромадження капіталу в Англії.
4. Форми і типи мануфактурного виробництва.
5. Особливості меркантилізму у різних країнах.

Тести

Виберіть правильну відповідь.

1. Які з перелічених явищ відносяться до передумов, а які до наслідків Великих географічних відкриттів?
 - а) «революція цін»;
 - б) колоніальні захоплення;
 - в) утворення Османської імперії;
 - г) формування світового ринку;
 - д) поява великих океанських суден;
 - е) псування монетарного золота.
2. Методами первісного нагромадження капіталу були:
 - а) нееквівалентний обмін з колоніями;
 - б) відрахування від промислового прибутку;
 - в) розорення дрібних виробників;
 - г) добровільні пожертви громадян.
3. Основними джерелами первісного нагромадження капіталу у Франції були:

- а) колоніальні захоплення;
 - б) работоргівля;
 - в) державні позики;
 - г) акціонування підприємств.
4. Суть процесу «огороджування» полягала у?
- а) виділення ділянок землі під видобуток корисних копалин;
 - б) перетворення рілля у пасовища;
 - в) виділення землі для підприємств;
 - г) перетворення пасовищ у рілля.
5. Мануфактурне виробництво характеризують:
- а) наймана праця;
 - б) використання машин;
 - в) виготовлення високоякісної продукції;
 - г) виробництво на замовлення.
6. Зміни у земельних відносинах в Україні після національно-визвольної війни полягали у:
- а) прискоренні комутації;
 - б) переході землі у власність держави;
 - в) розповсюдженні козацько-селянського дрібного землеволодіння.
7. Такі заходи суспільного розвитку як накопичення багатства, протекціонізм, використання дитячої праці, характерні для поглядів:
- а) схоластів;
 - б) фізіократів;
 - в) меркантилістів.
8. Згідно меркантилістської концепції, джерелом багатства країни є:
- а) зростання іноземних інвестицій;
 - б) перевищення імпорту над експортом;
 - в) перевищення експорту над імпортом;
 - г) підвищення продуктивності суспільної праці.
9. Так званий «закон Грешема», сформований в епоху меркантилізму:
- а) стверджує, що дешеві гроші витискують дорогі;
 - б) встановлює залежність між кількістю грошей у країні та рівнем цін на товари;
 - в) встановлює темпи зростання грошової маси.

Список літератури

1. Белоусов В. М. История экономических учений: учебное пособие / В. М. Белоусов, Т.В. Ершова. – Ростов н/Д: Феникс, 1999. – Розд. 1. – Тема 2; Хрестоматия.
2. Березин И.С. Краткая история экономического развития: учебное пособие. – М., 1998. – Гл. 4.
3. Бродель Ф. Время мира / Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. – М., 1992.

4. Лісовицький В. М. Історія економічних вчень : навч. посібник. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – Гл. 1.
5. Мор Т. Утопія. – М., 1978.
6. Тимочко Н.О., Пучко О.А. Рудомьоткіна Л.М. та ін. Економічна історія: Лекції. – К., 2000. – Тема 4.
7. Экономическая теория. Хрестоматия / Сост., коммент., словарь, предм. указатель. – Е. Ф. Борисов. – М.: Высшая школа, 1995. Хрестоматия с. 7–11.

ТЕМА 6. РОЗВИТОК РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ (друга половина XVII – перша половина XIX ст.)

1. Становлення ринкової економічної системи у країнах європейської цивілізації.
2. Промисловий переворот, його наслідки і особливості у різних країнах.
3. Економічна думка епохи промислового капіталізму.
4. Економічне вчення марксизму.

1. Становлення ринкової економічної системи у країнах європейської цивілізації

У результаті процесів, що мали місце у ході первісного нагромадження капіталу, були створені умови для суттєвих змін у сфері виробництва, як сільськогосподарського, так і промислового. У країнах Західної Європи зростає продуктивність сільського господарства. Відбуваються прогресивні зрушення у агрокультурі: у трипільній системі замість пару починають сіяти кормові трави і коренеплоди, використовується дренаж, мінеральні добрива.

Зміни в агрокультурі стимулювали соціальні і організаційні зміни. У провідних західноєвропейських країнах остаточно зникає особиста залежність селян, відбувається розклад сільської общини, основною формою організації сільськогосподарських підприємств стають фермерські господарства, орієнтовані на ринок. Ці процеси проходять не однаково у різних країнах. Якщо в Англії вже на початку XVIII ст. селянство у феодалному сенсі практично зникло, то у Франції, Німеччині цей процес затягнувся до кінця століття.

У промисловості основною формою виробництва у провідних галузях стала мануфактура, яка забезпечила масовий випуск продукції на ринок. На-

копичені у сфері торгівлі і фінансових операцій капітали стали основою для розвитку мануфактур у виробництві тканин, скла, зброї, металевих виробів, суднобудівництві. Усі ці процеси сприяють укріпленню економічних зв'язків між окремими районами і формуванню національних ринків. Основним завданням стає не накопичення грошей, а наповнення ринку продуктами масового виробництва. Центр економічної діяльності переміщується з сфери обігу у сферу виробництва.

В епоху первісного нагромадження капіталу створенню внутрішнього ринку суттєво сприяла політика держав абсолютної монархії. Були ліквідовані внутрішні митні бар'єри між окремими провінціями, провадилася політика протекціонізму відносно вітчизняної промисловості. Але абсолютні монархії не тільки підтримували буржуазні перетворення, але й сприяли збереженню певних феодальних порядків. Деякий час неокріпла буржуазія мирилася з такою державою, бо мала від неї певну підтримку. Але поступово її політика все менш задовольняла класові інтереси буржуазії. Вона потребувала своєї держави, яка б виражала виключно її інтереси. Конфлікт розрішився у серії **буржуазних революцій**, які оформили політичну владу класу буржуазії. Такі революції відбулися у Нідерландах (1566–1609 рр.), Англії (1640–1660 рр.), Північній Америці (1775–1783 рр.), Франції (1789–1794 рр.). Вони остаточно поклали край феодальним відносинам, розчистили шлях для вільного розвитку ринку.

Але такі глибокі перетворення потребували ідеологічного обґрунтування. Згідно меркантилістських уявлень економіка на могла успішно розвиватися без активного державного регулювання. Тому повалення монархій означало б перешкоду економічному розвитку. Треба було показати, що економіка спроможна розвиватися на основі саморегулювання, без активного втручання держави. На основі цієї ідеї почав формуватися новий напрямок економічної думки – **класична школа**. Вона базується на таких основних принципах:

- суспільство в цілому і його економіка підкоряються дії «природних» законів, які відображають наявність у світі загального порядку, і не залежні від волі, бажань, поінформованості людей. Втручання держави в ці процеси недоцільне і небажане. Вона повинна лише підтримувати порядок і гарантувати економічну свободу;

- дія економічних законів реалізується через переслідування кожним індивідом своїх особистих інтересів. Зіткнення цих інтересів у процесі конкуренції веде до отримання оптимальних рішень. Особистий егоїзм стає фундаментом загального добробуту. Така модель поведінки одержала назву «економічна людина» (*homo economicus*);

- умовою ідеальної дії цього механізму є забезпечення максимуму еко-

номічної волі, найкращою гарантією якої є приватна власність і повнота інформації, яку мають суб'єкти господарювання.

Ці принципи характеризують класичну школу на всіх етапах її існування і є критеріями приналежності до неї тих чи інших економістів і течій економічної думки.

Концепція класичної школи формувалася поступово зусиллями низки вчених-натуралістів, філософів, державних діячів і підприємців з різних країн. Протягом більш ніж ста років, із другої половини XVII ст. до кінця XVIII ст. поступово відпрацьовувалися методологія і проблематика класичної школи. На першому етапі формування концепції важливу роль зіграли ідеї, висловлені в працях англійського вченого, лікаря за фахом, **Вільяма Петті** (1623–1687 рр.). У «Трактаті про податки і збори», міркуючи про проблеми економічної політики, зокрема, про способи збільшення доходів від податкових надходжень, він намагається зрозуміти сутність роботи господарського механізму, заснованого на обміні результатами спеціалізованої діяльності. Він уперше чітко порушив питання про те, що лежить в основі обміну, тобто питання про вартість товарів. У запропонованому ним варіанті відповіді, у якості такої основи виступали витрати праці.

Розуміючи, що індивідуальні витрати не можуть бути основою вартості (у цьому випадку найбільш ледачі виробники створювали б найбільшу вартість), Петті шукає особливості праці, які б дозволяли їй стати критерієм обміну. Такі особливості він бачить у праці, витраченій на видобуток дорогоцінних металів (золота і срібла) і виготовлення з них грошей. Інші товари здобувають вартість лише при зіставленні їх із працею, яка втілена у грошах. Така позиція дуже відкрита для критики (досить, наприклад, задатися питанням про те, відкіля береться вартість при бартерному обміні), але важливо, що В. Петті відчув необхідність, підтримуючи позицію трудової теорії вартості, знайти особливості праці, які її створюють, вступивши тим самим на довгий шлях пошуків, які завершилися вченням К. Маркса про абстрактну працю.

Виходячи зі своєї теорії вартості, В. Петті трактує і проблему доходів. Він виділяє два їх різновиди: заробітну плату як винагороду за працю і ренту, куди включалася та частина чистого доходу, яка залишалася після вирахування заробітної плати. Розмір зарплати він зводив до мінімуму засобів існування працівників, вважаючи, що якщо менше платити, то вони будуть намагатися більше працювати, створюючи більшу вартість. Що ж стосується ренти, то він поєднував під цим поняттям і прибуток, і відсоток, і власне, земельну ренту як плату за користування землею. Саме останню він розглядав як основний вид доходу, що в умовах нерозвиненості промисловості і кредитних відносин було цілком зрозумілим.

З проблемою ренти була пов'язана і проблема ціни землі, яка, крім практичного, мала для Петті і важливий теоретичний аспект, пов'язаний з його теорією вартості. Адже якщо визначати вартість працею, то поняття ціни землі стає ірраціональним, оскільки земля не є результатом праці, а отже, не може мати вартості і ціни. Петті знаходить вихід у тому, що робить саму землю фактором, що утворює вартість. «Праця, – стверджує він, – є батьком багатства, а земля – його мати». Тепер поняття ціни землі набуває економічного сенсу. Що ж стосується механізму ціноутворення на землю, то Петті пропонує досить оригінальне його трактування. Він справедливо вважає, що, продаючи землю, власник продає право на отримання ренти, і тому розглядає її як один з елементів ціни. Другим елементом стає коефіцієнт, що визначає кількість рент, що входять до складу ціни:

$$\text{Ціна землі} = Rk,$$

де R – рента; k – коефіцієнт.

Коефіцієнт Петті визначав кількістю років, протягом яких ділянкою землі одночасно володіють і мають з нього дохід три покоління власників (дід 50 років, син 28 років і онук 7 років). Ця величина в часи Петті в середньому для Англії склала 21 рік. Таким чином, ціна землі визначалася величиною ренти, помноженою на 21.

В. Петті вніс істотний вклад не тільки в розробку проблем економічної теорії, але й у створення методу їх дослідження. Його небезпідставно можна вважати одним із засновників статистики, оскільки він не тільки порушив питання про необхідність створення державної служби збору й обробки статистичної інформації, але і показав її значення для прийняття важливих політичних рішень. Не випадково цю діяльність він називає «політичною арифметикою», визначаючи її предмет як «розмову про політику мовою цифр». Петті провів низку цікавих розрахунків розмірів національного доходу і національного багатства, куди він включав не тільки вартість матеріальних благ, але і вартість населення, роль якого в створенні багатства він оцінював дуже високо. Ці розрахунки можна вважати першим кроком на шляху створення сучасної системи національних рахунків.

У процесі становлення класичної школи особливе місце посідає **школа фізіократів**, що представила першу цілісну теоретичну концепцію економічного життя, засновану на постулатах класичної ідеї.

Фізіократів можна вважати французьким варіантом класичної школи, оскільки основу їх вчення складала ідея природного порядку і підпорядкованості економіки природним законам. Але на відміну від інших класиків, які вважали, що економічні закони діють так само, як закони природи, ця

школа просто ототожнювала закони економіки і природи. Ця особливість знайшла відображення в їхній назві, складеній із двох грецьких слів: «*фізіс*» – природа і «*кратос*» – влада. Влада природи визначала природність усіх процесів, які відбуваються в економіці. Оскільки ж природний фактор з найбільшою очевидністю виявлявся в сільському господарстві, то економіка зводилася до сільськогосподарського виробництва, а інші галузі розглядалися як допоміжні.

Природні процеси, регульовані законами природи, виключали будь-яке втручання з боку влади, що було сформульовано фізіократами у вигляді чіткого принципу: «*laissez faire, laissez passer!*» – «нехай люди роблять свої справи, а справи йдуть своєю чергою». З легкої руки фізіократів принцип «лесеферизму» став візитною карткою економічного лібералізму.

Школа фізіократів об'єднувала тісне коло однодумців, у якому визначним авторитетом і генератором ідей був особистий лікар короля Людовика XV доктор **Франсуа Кене** (1694–1774). Зацікавившись економічними проблемами, він спробував застосувати до їх дослідження методи природничих наук і поглянути на економіку як на живий організм, який регулюється дією природних закономірностей.

У центрі вчення фізіократів опинилася категорія «чистого продукту», у створенні якого вони бачили найважливіше завдання економічної діяльності. Кількісно він являв собою різницю між виторгом і витратами на виробництво продукту. По суті, це був надлишковий продукт, який забезпечує можливості економічного розвитку, і те, що фізіократи розуміли його значення, свідчить про високий рівень їх економічної інтуїції. Природно, виникало запитання про джерело «чистого продукту». Його фізіократи бачили в роботі сил природи, яка призводить до чисто фізичних приростів речовини продукту. Якщо кинуте в землю зерно давало колосся з десяти зерен, то додаткові дев'ять зерен і складали «чистий продукт», створений самою природою. Він створюється тільки в сільському господарстві, оскільки саме тут спостерігається робота природних сил. Промисловість тільки змінює форму речовину, нічого до неї не додаючи.

Навколо «чистого продукту» вибудовувалася вся система економічних уявлень фізіократів. Ставлення до чистого продукту визначало класову структуру суспільства. Вона включала: клас хліборобів, який створює чистий продукт; клас власників, який привласнює чистий продукт; непродуктивний або праздний клас (промисловці, торговці), що не створює і не привласнює чистий продукт, але забезпечує умови його виробництва і руху. З цих же позицій фізіократи розглядали процес праці, поділяючи його на продуктивний, тобто такий, який створює чистий продукт, і непродуктивний – такий, що не створює

чистого продукту. Таким чином, продуктивною вважалася тільки праця в сільському господарстві.

Кене вперше звернув увагу на категорію капіталу і спробував дати їй науковий аналіз. Під капіталом розумілася сукупність запасів (авансів), що використовуються у виробництві для створення чистого продукту. Різні частини капіталу виконують свої функції не однаково. Одна частина – «первісні аванси» – функціонують у процесі виробництва тривалий час, не покидаючи його; інша – «щорічні аванси» – вимагають постійного поновлення. Тим самим було покладено початок структурного аналізу капіталу, розподілу його на основний і оборотний.

Безперечною заслугою фізіократів була спроба аналізу суспільного відтворення, тобто представлення економіки у вигляді динамічного, постійно повторюваного процесу. У 1758 році Ф. Кене видав свою знамениту **«Економічну таблицю»**, що стала першою відомою в історії макроекономічною моделлю руху сукупного продукту в натуральній і грошовій формі між різними секторами економіки, представленими трьома класами суспільства. У таблиці сфокусовані всі елементи вчення фізіократів: про чистий продукт, про класову структуру суспільства, про продуктивну і непродуктивну працю, про капітал.

Протягом майже усього XVIII ст. зусиллями і працями цілої плеяди мислителів-філософів, учених, підприємців, державних діячів з різних країн були закладені основи вчення класичної школи, які відображали розуміння природи і механізму ринкової економічної системи. Однак висунуті ідеї були розрізнені і неупорядковані, а тому не могли представити цілісну картину функціонування економіки. Тим часом потреба в такій систематизації ставала усе більш нагальною в міру того, як ринкові відносини утверджувалися і ставали пануючою формою економічного взаємозв'язку.

Заслуга вирішення цього завдання і створення цілісної системи уявлень про ринкову економіку належить англійському економісту **Адаму Сміту** (1723–1790). Саме завдяки йому політична економія здобуває всі риси наукового знання і стає академічною дисципліною, обов'язковим елементом економічної освіти. Сміт, що викладав у шотландських університетах моральну філософію і природне право, уперше починає читати окремий курс політичної економії. Інтерес до економічних проблем поступово стає для нього головним, а дослідження в цій області узагальнюються в книзі **«Дослідження про природу і причини багатства народів»**, яка вийшла 1776 року. Книга складається з п'яти частин. У першій розглядаються питання праці як джерела багатства, вартості і різних видів доходів; друга присвячена питанням капіталу, його нагромадження і застосування; третя – розвитку економіки Європи в епоху

середньовіччя і зародження капіталізму; четверта розглядає попередні теоретичні системи – меркантилізм і фізіократизм; нарешті, п'ята містить аналіз проблем фінансово-податкової політики держави, її доходів і витрат.

Структура книги свідчить, що найповніший і найоб'ємніший погляд на економіку припускає підхід до неї з трьох позицій: з боку теорії, з боку історії та з боку політики.

Поставивши завдання дати загальну картину функціонування економічної системи, яка прагне до збільшення сукупного багатства, Сміт повинний був сформулювати певні загальні принципи, з позицій яких він збирався вирішувати це завдання, тобто розробити визначену методологію дослідження.

Вихідним пунктом цієї методології став егоїзм індивіда, який господарює і керується своїми особистими інтересами. Кожна людина прагне вибрати такий варіант вирішення виниклих завдань, який принесе їй максимальне задоволення і максимальне благополуччя. Таким чином, вона реалізує свої матеріальні інтереси й у цьому виявляється природна властивість людської натури: «бажання поліпшити своє становище, що властиве нам з народження і не залишає нас до могили». Егоїзм є чинником суспільного прогресу і могутнім стимулом, який спонукує до дій. «Не від доброзичливості м'ясника, броварника чи булочника, – пише Сміт, – очікуємо ми отримати свій обід, а від відстоювання ними своїх власних інтересів. Ми звертаємося не до їхньої гуманності, а до їхнього егоїзму і говоримо їм не про наші нестатки, а про їхні вигоди». Така модель поведінки характеризувалася поняттям **«економічна людина»** і стала важливою складовою системи уявлень про механізм функціонування ринку.

Відстоюючи свої інтереси, кожна людина зіштовхується з прагненнями інших людей до своєї вигоди. Конкуруючи за найкращі можливості для реалізації своїх інтересів, люди змушені пристосовуватися один до одного, враховувати взаємні потреби й у такий спосіб знаходити оптимальні рішення, які забезпечують суспільний добробут. Так діє механізм прояву «природного порядку», суть якого Сміт формулює у вигляді відомого положення про **«невидиму руку»**. Людина «переслідує лише власну вигоду, причому в цьому випадку, як і в багатьох інших, вона невидимою рукою спрямовується до мети, яка зовсім не входила в її наміри... Переслідуючи свої власні інтереси, вона часто більш дієво служить інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо прагне робити це». Економічні закони діють спонтанно, а не на основі свідомих домовленостей, а тому необхідно надати людям можливість робити те, що вони вважають за необхідне, якщо це не суперечить нормам законодавства і правилам суспільної моралі.

У своєму дослідженні Сміт використовує два підходи: езотеричний –

прагнення проникнути у внутрішню сутність явищ, які розглядаються, і екзотеричний – опис поверхневих форм. Обидва методи можуть доповнювати один одне. Але в Сміта вони часто підмінюють один одне, і зовнішня форма виступає не як прояв глибшої сутності, а як ще одна сутність. Це породжувало суперечливість його поглядів і не дозволило додати його системі завершеності і цілісності.

Вихідною точкою дослідження Сміта, яке узагальнює багато висловлених і до нього поглядів, було положення про те, що багатство суспільства є результат людської праці. Величина його, отже, залежить від кількості витраченої праці, тобто частки населення, зайнятого продуктивною працею, і від його продуктивності. Найважливішим фактором зросту продуктивності праці виступає **поділ праці** чи спеціалізація. На мануфактурній стадії розвитку це дійсно був вирішальний фактор зросту суспільного багатства. Сміт ілюструє це відомим прикладом виробництва англійських шпильок. Коли всі операції з виготовлення шпильки виконував один працівник, за день він міг виготовити не більш 20 штук. Але в майстерні, де застосовувався поопераційний поділ праці, і шпилька була результатом роботи десяти чоловік, які послідовно виконують кожний свою операцію, за день вироблялося 48000 шпильок чи по 4800 штук на кожного працівника. Продуктивність праці виросла в 240 разів!

Але розподіл праці не тільки сприяє зросту багатства. Він породжує необхідність у найбільш міцній і природній формі економічного зв'язку – обміні. Обмін у Сміта і результат розподілу праці, і його передумова, оскільки схильність обмінюватися розглядається їм як уроджена властивість людської натури, яка відрізняє її від тварини. «Нікому ніколи не доводилося бачити, – міркує Сміт, – щоб собака свідомо мінявся кісткою з іншим собакою». Людей же обмін поєднує в єдиний виробничо-торговий союз, у якому вони співпрацюють в інтересах збільшення багатства народів. Багатство росте оскільки при обміні кожен учасник заощаджує свою працю, відмовляючись від виробництва того, що обходиться йому дорожче, і, вимінюючи його на те, що він може зробити з меншими витратами.

Інструментом, який полегшує обмін і робить його універсальною формою зв'язку, є гроші. Вони усувають незручності бартерного обміну, роблять роботу цього механізму безперебійною і злагодженою, але самі по собі не є багатством. Це «велике колесо обороту», яке переміщає і поширює товари, але не створює і не збільшує їхню кількість. Розвінчуючи меркантилістські уявлення про гроші як втілення суспільного багатства, Сміт обмежує їхню роль виконанням чисто технічних операцій, не помічаючи всього різноманіття виконуваних ними функцій.

Але якщо гроші тільки обслуговують процес обміну, то що ж робить то-

вари обмінюваними, чому замість одного блага можна одержати деяку кількість іншого? Так Сміт підходить до проблеми вартості як основи обмінюваності і, розуміючи всю її складність, дбайливо просить у читача особливої уваги і терпіння через «надзвичайно абстрактний характер» питання.

Насамперед, Сміт розглядає вартість як внутрішню властивість товару, властиву йому від природи, що означає, по-перше, цінність даної речі для споживача і, по-друге, здатність придбати інші речі в обмін на дану. Таким чином, Сміт чіткіше формулює визначення основних властивостей товару, яке йде ще від Аристотеля: споживчу вартість і мінову вартість.

Але «цінність для споживача» не може стати основою обмінюваності і Сміт приводить цьому витончений доказ, який одержав назву «парадокс Сміта». Якби обмінюваність визначалася корисністю товару для споживача, то найкорисніша річ повинна була б мати і найбільшу вартість. Але в такому випадку як пояснити парадоксальну ситуацію, при якій вода, найвища корисність якої незаперечна, коштує дуже мало чи взагалі нічого не коштує, а алмази, корисність яких у порівнянні з водою значно менша, коштують надзвичайно дорого. Отже, корисність не може бути основою обмінюваності.

Залишається знайти щось загальне, властиве всім товарам, і таке, що робить їх порівнюваними один з одним. Варіант відповіді був уже запропонований В. Петті і низкою дослідників першої половини XVIII ст. – це витрати праці. Сміт приймає трудовий варіант теорії вартості, розуміючи при цьому, що мова може йти не про індивідуальні витрати, а про ті, які суспільство вважає необхідними і достатніми для виготовлення даної речі. Виявляє ці усереднені витрати ринок шляхом коливання цін навколо якоїсь **природної ціни** під впливом співвідношення попиту та пропозиції. Тут і з'ясовується, що далеко не вся праця, витрачена товаровиробником, може бути визнаною у якості мірила обмінюваності, а лише та його кількість, яку можна обміняти на працю, втілену в товарі іншого виробника. Якщо столяр обмінює зроблений ним стіл на дві пари чобіт, то вартість столу визначається тією кількістю праці, яка пішла на виготовлення двох пар чобіт. Тут Сміт ототожнює вартість як внутрішню властивість товару з міноюю вартістю, тобто пропорціями, у яких одні товари обмінюються на інші.

Поки мова йде про просте товарне виробництво, де самі виробники обмінюються своїми виробами, таке ототожнення не породжує кількісних протиріч, оскільки дотримується принцип еквівалентності. Столяр отримує в шевця таку ж кількість праці, яку він віддає йому у вигляді столу.

Але ситуація істотно змінюється в умовах виробництва із застосуванням найманої праці. Коли підприємець наймає робітника, він фактично купує його здатність створити певну річ чи надати послугу в обмін на заробітну плату.

Відповідно до трудової теорії вартості, це повинен бути обмін еквівалентів. Але в такому випадку працівник як еквівалент витрат своєї праці повинний отримати створений ним продукт. Підприємцю ж нічого не залишається, тобто він не може отримувати прибуток. Виникає парадоксальна ситуація: якщо обмін еквівалентний, те прибутку не може бути і підприємницька діяльність позбавляється сенсу; якщо ж є прибуток, то порушується принцип еквівалентності і вся трудова теорія вартості опиняється під сумнівом.

Зіштовхнувшись з цим протиріччям, Сміт доходить висновку, що обмін відповідно до трудових витрат відбувається тільки в «примітивному стані суспільства». Для розвинутого товарного виробництва пропонується інша теорія вартості. Обмін відповідно до «природних цін» припускає відшкодування витрат, які одночасно є чиїмись доходами: заробітною платою, прибутком, рентою. Ці три елементи «є первісними джерелами всякого доходу, так само як і будь-якої обмінної вартості». Вартість, яка знову ототожнюється з міноюю вартістю, складається з трьох частин, що після реалізації продукту розпадаються на доходи найманих робітників, підприємців і землевласників. Це сто-сується і тієї частини вартості, яка являє собою матеріальні витрати (сировина, паливо, зношення устаткування). Вона також розпадається на доходи тих, хто створював ці продукти: зарплату, прибуток, ренту. У цьому варіанті своєї теорії Сміт підмінює поняття вартості як внутрішньої підстави для обміну поняттям ціни, елементами якої є величини, які створюють доходи. У масштабі всього суспільства, таким чином, сукупна ціна (вартість) дорівнює сукупному доходу, вимірюваному сумою доходів основних продуктивних класів.

У цьому зв'язку Сміт переходить до аналізу первинних **доходів**, тобто тих, які створюються продуктивною працею і ведуть до збільшення національного доходу. **Заробітна плата** розглядається як винагорода за працю, покликана забезпечити працівнику задоволення його потреб, включаючи утримання родини, культурні і духовні запити, обумовлені традиціями, звичаями і звичками, які склалися в даній країні на тому чи іншому етапі її історичного розвитку. Зарплата не обмежується мінімумом засобів існування працівника, а складається під впливом попиту на працю і її пропозиції. При цьому регулюючим фактором вважається динаміка народонаселення: при підвищенні зарплати збільшується народжуваність, а отже, пропозиція на ринку праці, при зниженні – навпаки. **Прибуток і рента** розглядаються Смітом, з одного боку, як частини вартості, які перевищують величину заробітної плати, з іншого, – як результат продуктивності капіталу і землі.

Величина прибутку і ренти, як і заробітної плати, складається на ринку шляхом коливань навколо природних норм, які визначаються умовами виробництва в типових галузях, географічними і кліматичними умовами, далекістю

від ринків збуту, родючістю ґрунтів і т.п. Динаміка цих норм залежить також від того, у якому стані знаходиться суспільство: зросту, падіння чи застою.

Від проблеми доходів Сміт переходить до розгляду категорії **капіталу**. Він визначає його як накопичений запас, від якого розраховують отримати прибуток. Як і фізіократи, він виділяє дві функціонально різні частини капіталу. Одна частина, яка, на думку Сміта, не покидає свого власника, названа ним основним капіталом. Інша, яка іде від власника в одній формі, а повертається в іншій – оборотним капіталом. Цей розподіл мав велике значення для розуміння процесів руху продуктів і доходів, хоча запропоновані Смітом визначення були не зовсім точні. Так, основний капітал він фактично виключив із процесу обороту, а до складу оборотного капіталу включив і капітал обороту (готову продукцію, кошти).

Особливий акцент Сміт робить на **нагромадженні капіталу**, у якому він бачить вирішальний фактор економічного прогресу, основний шлях до зросту багатства нації. Той, хто накопичує капітал, – благодійник нації, марнотрат – її ворог. Така позиція цілком відповідала завданням, які стоять перед країною, що знаходиться напередодні промислового перевороту. У той же час максимізація норми нагромадження за рахунок скорочення споживання не може розглядатися як закономірність будь-якої економіки на будь-якому етапі її розвитку.

Нагромадження здійснюється після відшкодування витрачених елементів основного й оборотного капіталу, у зв'язку з чим Сміт розрізняє валовий доход, під яким мається на увазі повний продукт праці нації протягом року (те, що зараз називається ВВП), і чистий доход – те, що залишається після відрахування амортизації основного капіталу і відшкодування оборотного. Саме чистий доход є джерелом зросту багатства нації.

Створена А. Смітом система уявлень про функціонування економіки, яка базувалася на ідеї природного порядку, відводила певну роль у господарському житті і функціям держави. Сміт зводить їх до трьох дуже важливих обов'язків: забезпечення військової безпеки, здійсненню правосуддя і створення та утримання суспільних установ, «створення і утримання яких не можуть бути вигідними окремим особам чи невеликим групам». З урахуванням цього повинні формуватися доходи і витрати держави, без перевищення розумних меж, оскільки «великі народи ніколи не убожіють через марнотратність і нерозсудливість приватних осіб, але вони нерідко убожіють у результаті марнотратності і нерозсудливості державної влади». Тому для досягнення вищого ступеня добробуту «потрібні лише мир, легкі податки і терпимість в управлінні, все інше зробить природний хід речей».

Однак такі оптимістичні уявлення про можливості механізму ринкової економіки далеко не завжди підтверджувалися реальним ходом подій.

2. Промисловий переворот, його наслідки і особливості у різних країнах

Мануфактура з її ручною ремісничою технікою забезпечила перший етап переходу до масового виробництва, яке відповідало потребам ринку. Але досягнення нею границь своїх виробничих можливостей вимагало переходу до наступного етапу – великому машинному виробництву. Цей перехід означав **промисловий переворот** і відзначався широким використанням системи робочих машин, парового двигуна, виникненням самостійної машинобудівної галузі.

Промисловий переворот – загальносвітовий процес, що характеризувався загальними рисами і закономірностями становлення індустріальної цивілізації. У той же час він мав свої особливості у кожній країні. Раніше за інших він почався в Англії, де вже у середині XVIII ст. склалися об'єктивні умови переходу від ручної праці до механізованої і від мануфактури до фабрики. Торгівля і колоніальні загарбання створили великі капітали, які здатні були перебудувати промисловість. Банківська система, що активно розвивалася, відкривала можливості для кредитування великих промислових підприємств. «Огороджування» створило армію потенційних найманих робітників, без яких фабричне виробництво не могло існувати. В мануфактурний період було досягнуто високого рівня спеціалізації, удосконалені знаряддя праці, робітники навчені дисципліні сумісного виробництва.

Двигуном промислового перевороту став технічний прогрес. Зростаючий попит на ринку, що бурно розвивався, спонукав до виноходів і застосування у виробництві різних машин і механізмів. Почалося це у порівняно новій галузі – текстильній промисловості. Вона була перенесена з Індії і працювала на колоніальній сировині. Конкурувати з індійськими ткачами на базі ручної техніки англійські виробники були не в змозі. Щоб скоротити витрати і здешевити продукцію почали впроваджувати різні винаходи, які підвищували продуктивність. До цього спонукала також конкуренція з традиційним для країни суконним виробництвом. Виробники сукна, які володіли монополією, не були зацікавлені у вдосконаленні виробництва, а намагалися потіснити виробників бавовняних тканин.

Виробництво тканин, що складалося з двох основних процесів – прядіння і ткацтва – виявилось найбільш придатним до технічних нововведень: досягнення в одному підштовхувало до пошуків новацій у другому. Першим був удосконалений ткацький верстат: у 1733 році механік Кей винайшов «летючий човник», який перекидав нитку з одного краю верстата до іншого автоматично, що значно прискорило роботу. Прядіння почало відставати від ткацтва і у 1765 році Дж. Харгрєвсом була винайдена прядка «Дженні», на

якій можна було працювати відразу 16–18 веретенами. Її продовжували вдосконалювати і до 80-х років XIX ст. прядка одержала широке розповсюдження. Тепер вже відставати почало ткацтво і замість «прядильного голоду» виник «ткацький голод». В 1785 році Е. Картрайт винайшов механічний ткацький верстат, що заміняв 40 ткачів, і диспропорція була ліквідована. Слідом за бавовняною промисловістю машини з'явилися у суконному, паперовому, поліграфічному виробництвах.

Однак енергетична база залишалася старою – це був в основному водяний двигун. Окрім низької продуктивності, це прив'язувало виробництво до річок, що не завжди співпадало з потребами ринку. Потрібен був незалежний двигун і в 1778 році Джеймс Ватт запатентував паровий двигун, що став незабаром основним джерелом енергії у всіх галузях промисловості.

Використання машин збільшило потребу у металі, що стимулювало розвиток металургії. Однак виплавка металу стримувалася нестачею деревесного вугілля, що використовувалося при виробництві чавуну. Були знищені майже усі ліси в Англії, що окрім іншого спричинило втрати суднобудівництву. Використання ж мінерального палива супроводжувалося виникненням сірчастих з'єднань, які знижували якість металу. В 1735 році А. Дербі, додавши до руди вапно і збільшивши потужність повітродувок, опанував доменну плавку, що дозволило англійській металургії перейти на використання кам'яного вугілля. Це в свою чергу підштовхнуло розвиток вугледобувної галузі.

Зростання промисловості призвело до бурхливого розвитку транспорту, оскільки різко збільшився обсяг перевезень. Паровий двигун викликав революцію і тут. В 1807 році Р. Фултон збудував перший пароплав, а в 20-х роках XIX ст. Дж. Стефенсон – паровоз. Був вдосконалений рельсовий путь: замість дерев'яних рельсів («трам»), що використовувалися для конки, прокладали металеві. У 1830 році запрацювала перша залізниця, що з'єднала Манчестер і Ліверпуль.

Бурхливий розвиток великого промислового виробництва, будівництво залізниць, торгівля і колоніальна експансія Англії пред'являли постійно зростаючий попит на капітал, що, в свою чергу, зумовило нові форми організації банківської справи. В центрі кредитної системи був Англійський центральний банк, якому, згідно акту Р. Пілля, надавалося виключне право емісії на всій території країни. Випуск банкнот проводився спеціальним Емісійним департаментом у розмірах, забезпечених державними облігаціями. З 30-х років XIX ст. виникає низка приватних банків. Великі столичні банки (Лондонський, Вестмінстерський) обслуговували потреби великої торгівлі, фінансистів. Провінціальні банки спеціалізувалися на кредитуванні або сільського господарства,

або промисловості. Саме вони відіграли вирішальну роль у створенні фабричної системи у бавовняній, суконній, кам'яновугільній промисловості.

Необхідність організаційного оформлення процесу централізації капіталів призвів до створення Лондонської фондової біржі, основними операціями якої стали угоди щодо цінних паперів, зокрема державних позик. Особливе положення на лондонському грошовому ринку посів банкірський будинок Ротшильда, заснований у 1804 р. Він проводив операції з міжнародного арбітражу, розміщення іноземних позик, дисконту іноземних векселів. Після 1815 року Англія перетворилася на ринок капіталів для всього світу. Лондонська фондова біржа ставала місцем, де можна було знайти кошти для будь-якого підприємства, що обіцяло успіх.

Промисловий переворот мав суттєві економічні наслідки. Змінилася територіальна і галузева структура виробництва: виникли нові галузі промисловості (машинобудування, суднобудування), нові промислові райони. Промисловість ставала провідною галуззю, відтиснувши на другий план сільське господарство. Машинне виробництво, забезпечивши масовий випуск продукції, зробило її суттєво дешевшою і доступною для широких верств населення, що означало розширення внутрішнього ринку. З іншого боку, машини витісняли ручну працю, розорювали дрібних ремісників, що спричиняло появу армії безробітних.

Швидке зростання міст, де концентрувалася промисловість, змінило співвідношення міського і сільського населення на користь першого. У зв'язку з цим зростає попит на продовольство, а також на сільськогосподарську сировину. Сільське населення, кількість якого зменшилася, переходить на інтенсивні форми господарювання, орієнтовані на ринок (фермерство).

Змінюється соціальна структура суспільства: основними класами стають буржуазія і пролетаріат. В середині буржуазного класу провідну роль починає грати промислова буржуазія, яка збагатіла в результаті промислової революції. Вона претендує і на провідну роль у політиці, зштовхнувшись при цьому з інтересами земельних власників. Ці протиріччя знайшли відображення у боротьбі навколо «хлібних законів». Англійський парламент, де переважали представники земельних власників і торговельно-фінансової буржуазії прийняв кілька законів, що забороняли вільний імпорт дешевої сільськогосподарської продукції з континенту. Тим самим вони підтримували високий рівень земельних рент, оскільки нестача зерна спричиняла зростання цін. Це було не вигідно промисловій буржуазії, бо приходилося платити більш високу заробітну плату робітникам на фабриках, відповідно, одержуючи менший прибуток.

Підприємці, намагаючись одержувати якомога більший прибуток для

технічної перебудови своїх фабрик, збільшують ступінь експлуатації робітників: продовжують робочий день, знижують заробітну плату. Застосування машин дозволяє використовувати для виконання простих операцій низькокваліфіковану робочу силу, а також працю жінок і дітей, яка оплачувалася за нижчими ставками. Реакцією на це стають стихійні форми протесту: рух луддитів (руйнівників машин), страйки, повстання.

Особливістю промислового перевороту у Франції і Німеччині було те, що завдяки ряду історичних причин він проходив повільніше і їхня промисловість відставала від англійської. В Росії і в Японії він почався пізніше, після остаточної ліквідації феодального ладу у 60-х роках XIX ст.

Пізніше промисловий переворот почався і в США, хоча й здійснювався швидкими темпами. Завдяки обширності території він проходив нерівномірно. Промисловість була зосереджена на півночі, де випускалося $\frac{3}{4}$ промислової продукції країни. Південь залишався сільськогосподарським, де панувала плантаційна система, орієнтована на вивіз бавовни до Англії і де до середини 60-х років XIX ст. застосовувалася рабська праця. Захід залишався слабозаселеним і був об'єктом подальшої колонізації. Особливістю було також збільшення чисельності робітників за рахунок притоку емігрантів. Тільки за 10 років, з 1860 по 1870 роки, в США в'їхало 5 млн осіб, майже стільки ж, скільки за попередні 70 років.

Значний вплив на промисловий розвиток України спричинив іноземний капітал. Французький, бельгійський, англійський, німецький капітали посіли провідні позиції в кам'яновугільній, залізорудній і металургійній промисловості України.

Таким чином, промисловий переворот, що почався в країнах Західної Європи в останній третині XVIII ст., завершився в 80-х роках XIX ст. і створив передумови для утвердження індустріальної цивілізації.

3. Економічна думка епохи промислового капіталізму

Промисловий переворот породив низку проблем, які вимагали осмислення і пояснення і які не находили їх у теоретичній системі А. Сміта. Система вимагала подальшого розвитку й удосконалення, тим більш, що окремі її елементи (наприклад теорія вартості) так і не знайшли переконливого вирішення. Людиною, яка взяла на себе труд подальшого розвитку ідей класичної школи в умовах формування індустріальної системи став англійський економіст **Давид Рикардо** (1772–1823).

Автор низки статей, брошур і памфлетів на економічні теми, Рикардо го-

ловну свою працю **«Початки політичної економії і оподаткування»** опублікував у 1817 році, визначивши її головне завдання як вивчення законів, що керують розподілом створеного продукту між класами суспільства.

Відправним пунктом аналізу стає проблема вартості, оскільки розподіляється створена вартість і відбувається це в процесі обміну. Основою обмінюваності Рікардо, як і його попередники, вважає працю, причому на перший план у нього висуваються витрати праці. Якісні розходження різних видів праці, як він сам пише, не представляють для нього інтересу. Це явище відносно постійне і не впливає на формування цінових пропорцій. А відносна вартість, тобто пропорції обміну, саме і цікавлять Рікардо. Він хоче з'ясувати, чому шматок сукна обмінюється на два шматки полотна, а не на три чи півтора. Ці пропорції, як вважає він, залежать від співвідношення кількостей витраченої праці. Якщо вони змінюються, то в тій же пропорції змінюється і відносна вартість товарів. На виготовлення шматка сукна може бути витрачено і 6 годин, і 60 годин, а шматка полотна – і 3 години, і 30 годин. Це не має значення. Важливе лише співвідношення, яке в обох випадках складає 1:2. Якщо ж шматок сукна стане рівним чотирьом шматкам полотна, це буде означати: або для виготовлення сукна треба було більше праці, або для виготовлення полотна – менше праці, або діяли обидві причини.

Отже, завдання зводиться до того, щоб навчитися визначати пропорції обміну, тобто знайти деяку «ідеальну міру вартості», яка б дозволила визначити, яка цінова пропорція «правильна», а яка ні. У спробах знайти таке мірило Рікардо звертається до витрат праці, здійснених у гірших умовах виробництва, посиляючись на те, що в сільському господарстві умови виробництва на гірших за якістю ділянках дійсно є ціноутворюючими.

Як і Сміт, Рікардо наштовхується на ряд протиріч у трудовій теорії вартості, зокрема, на необхідність пояснити, як при дотриманні принципу еквівалентності при обміні між робітником і підприємцем виникає прибуток. Вирішення цієї проблеми Рікардо пропонує вже в рамках своєї теорії розподілу доходів. Цю проблему він також намагався вирішувати з позицій трудової теорії вартості. Якщо вартість створюється тільки працею, то зарплата і прибуток є двома частинами однієї величини і можуть змінюватися лише в протилежних напрямках. Що стосується ренти, то вона виступає як різниця між загальною вартістю і сумою зарплати і прибутку, а отже, також може змінюватися тільки за рахунок інших доходів. Твердження про протилежну спрямованість руху різних доходів – відмітна риса теорії розподілу Рікардо, який не поділяє позиції Сміта про можливість одночасного їхнього зросту у процесі збільшення суспільного багатства.

Заробітна плата розглядалася як плата за працю, обумовлена вартістю засобів існування працівника і його родини. Але тенденцією її руху є прагнення до мінімуму засобів існування працівника. Причиною цього є швидший темп росту населення порівняно з темпом зросту засобів його існування. Внаслідок цього на ринку праці пропозиція постійна і стійко перевищує попит, а отже, ціна праці (зарплата) буде утримуватися на мінімальному рівні.

Але якщо зарплата прагне до прожиткового мінімуму, то вона буде складати лише частину створеної робітником вартості. Іншу частину, яка залишилася після відрахування зарплати, складає **прибуток**. Таким чином, як вважає Рікардо, вирішується протиріччя трудової теорії вартості, яка приводить до порушення принципу еквівалентності обміну. Еквівалентність при обміні між робітником і підприємцем усе-таки порушується, але порушується «законно», оскільки відбувається це під впливом природного закону народонаселення.

Що ж стосується розміру прибутку, то хоча його абсолютні значення можуть зростати, норма прибутку, тобто його співвідношення до заробітної плати, яка показує частку прибутку в загальній вартості, має тенденцію до зниження. Причиною цього стає зріст мінімуму заробітної плати через те, що власники землі вимагають ренту, а це веде до здорожчання сільськогосподарської продукції, яка складає основну частину споживчого кошику.

Таким чином, земельна рента – це данина, якою власники землі обкладають одержувачів інших доходів. Але механізм її утворення визначається природними закономірностями. Для того, щоб забезпечити продовольством постійно зростаюче населення, потрібно втягувати в господарський оборот усе нові і нові земельні ділянки. Спочатку займають кращі за якістю землі, а потім – менш родючі і віддалені. Але обробляти гірші землі будуть тільки в тому випадку, якщо виторг від продажу отриманої на них продукції покрити витрати і принесе прибуток, який не менший від середнього. Це можливо лише тоді, коли ціна орієнтована на покриття більших витрат на гірших землях. Але тоді між ринковою ціною продукту землі і витратами на її отримання на кращих і середніх за якістю ділянках виникає різниця, яка і складає основу земельної ренти. У такому випадку гірші ділянки ренти не приносять, оскільки там ціна дорівнює витратам плюс прибуток на капітал. Але при наступному збільшенні потреби в сільськогосподарській продукції в оборот будуть задіяні ще менш зручні землі і тоді ціноутворюючими стануть витрати їх обробки, а на попередній гіршій ділянці утвориться рента. Крім того, різниця у витратах виникає через те, що кожне нове капіталовкладення забезпечує спадаючу віддачу, що також є однією з причин утворення ренти. У цілому ренти

зростають, оскільки суспільству доводиться докладати усе більше зусиль для виробництва сільськогосподарської продукції, що веде до зросту цін на неї.

Теорія ренти Рікардо цікава ще і тим, що досліджуючи процес ціноутворення в аграрному секторі економіки, він звертається не до середніх значень трудових витрат, які виявляються ринком, а до **граничних**, які складаються на гірших ділянках. Це було провісником появи граничного аналізу, який одержить широке поширення тільки з кінця XIX ст.

Заслугою Рікардо є також розробка наукової теорії міжнародного обміну. Цю проблему він аналізує з погляду найважливіших принципів своєї концепції: трудової теорії вартості та економічного лібералізму, який у сфері міжнародних відносин втілювався у необхідності вільної торгівлі («фрітредерство»).

Прихильність до економічного лібералізму знайшла відображення в **теорії автоматичного регулювання платіжних балансів**, основну ідею якої він запозичав у Давида Юма. Концепція базується на кількісній теорії грошей, яка стверджувала, що внутрішні ціни на товари залежать винятково від кількості грошей, які перебувають в обороті. При цьому не має значення, які це гроші, оскільки має місце золотий стандарт, тобто вільний розмін паперових грошей на золото. Якщо в країні виявилось багато золота, то ціни підвищуються, і в цю країну стає вигідним ввозити товари через кордон. Імпорт перевищить експорт і в торговому балансі утвориться дефіцит. Але збільшення імпорту призводить до відтоку золота з країни, у результаті чого ціни падають, імпорт скорочується, дефіцит зникає, і платіжний баланс врівноважується. При нестачі золота в країні усе відбувається в зворотньому порядку. Умовою такого автоматичного регулювання є абсолютно вільне переміщення з країни в країну як товарів, так і грошей, що мало відповідає реальності.

Рікардо спробував також відповісти на запитання, чому виникає необхідність взаємної торгівлі між країнами. А. Сміт відповідав на це питання просто і щиро: кожна країна спеціалізується на виробництві й експорті тієї продукції, за якою вона має абсолютні переваги перед іншими країнами. Якщо в Шотландії добре росте овес, а в Італії – апельсини, то експортна спеціалізація цих країн очевидна. Але випадки абсолютних переваг не настільки вже часті. Більш типовими є ситуації, коли ті самі товари можуть вироблятися в різних країнах. Чи можлива тоді торгівля між ними? Рікардо відповідає ствердно, звертаючи увагу на те, що орієнтуватися треба не на абсолютні, а на порівняльні переваги, які визначаються зіставленням працевитрат. Тому ця концепція отримала назву **теорії порівняльних переваг**. Рікардо ілюструє це з допомогою спрощеної моделі «дві країни – два товари». Припустимо, що Англія і Португалія виготовляють і вино і сукно. Витрати на виробництво одиниці

продукту представлені в таблиці 6.1.

Таблиця 6.1 – Модель «дві країни – два товари»

Країни	Витрати на одиницю продукції, год.	
	вино	сукно
Англія	120	100
Португалія	80	90

Португалія має абсолютні переваги і по вині, і по сукну, але виробництво одиниці вина в Англії в 1,5 рази дорожче, ніж у Португалії, а одиниці сукна усього в 1,1 рази. Відповідно по вині Португалія виграє 50 %, тоді як по сукну тільки 10 %. Цей більший виграш Португалії по вині і менший програш Англії по сукну і є порівняльні переваги. Відповідно до них і буде відбуватися спеціалізація. Англія відмовиться від виробництва вина і буде випускати дві одиниці сукна, одну з яких поміняє на португальське вино. При цьому її витрати складуть 200 год., тоді як до спеціалізації витрати складали 220 год. Португалія, відмовившись від виробництва сукна і зосередившись на вині, теж виграє, оскільки витрати на виробництво двох одиниць вина – 160 год., тоді як на одиницю вина й одиницю сукна – 170 год. Обидві країни заощаджують працю і виграють від участі в міжнародній торгівлі.

Теорія Рікардо, незважаючи на деяку її обмеженість, ще і сьогодні зберігає своє значення як основа для побудови моделей міжнародного поділу праці. Вченням Рікардо завершується певний етап у розвитку класичної школи. Вона запропонувала порівняно цілісну картину функціонування ринкової економічної системи на засадах саморегулювання. Намагаючись зрозуміти механізми, які забезпечують рівновагу в процесі обміну товарами і послугами, вона сформулювала поняття вартості як внутрішнього змісту здатності до обміну і намагалася визначити її, щоб мати можливість керувати процесом ціноутворення. Спроби не увінчалися успіхом, що робило систему поглядів класиків незавершеною і вимагало подальших досліджень.

До першої третини XIX ст. зусиллями представників класичної школи економічна наука сформувалася в досить цілісну систему уявлень про те, на основі яких принципів функціонує ринкова економіка. Ці знання давали можливість отримати загальну картину того середовища, у якому відбуваються господарські дії. Але всі деталі господарського механізму і порядок його роботи залишалися не до кінця зрозумілими, а отже, не завжди придатними для практичного використання. Тим часом, у процесі того, як ринкова економічна система утверджувалася і повною мірою розгортала свої можливості, розуміння механізму прийняття рішень ставало усе важливішою проблемою.

Виникло протиріччя між потребами господарської практики і можливостями, наданими економічною наукою. Остання могла вже пояснити, що являє собою ринкова економіка, але не цілком чітко могла відповісти на запитання, як вона працює. Найчіткіше це проявилось в ситуації, яка склалася навколо проблеми вартості. Намагаючись знайти внутрішню підставу обміну, класична школа так і не змогла переконливо пояснити, яким чином вартість перетворюється в ціну. Але господарську практику цікавив саме процес ціноутворення, оскільки ціни є найважливішими орієнтирами для прийняття рішень економічними суб'єктами.

Сміт, Рікардо і їхні найближчі послідовники були переконані, що відповісти на запитання про те, як складається ціна, можна тільки проникнувши в глибинну сутність процесу обміну, тобто знайшовши вартість. Однак усі запропоновані варіанти її визначення не давали задовільних результатів: таємниця утворення ціни на основі вартості залишалася не розкритою.

Нездатність теорії адекватно відповісти на запити господарської практики означала кризу економічної науки, вихід з якої почало шукати наступне покоління економістів. Особливість їхніх зусиль полягала у відході від пошуків глибинних основ економічних процесів і зосередженні уваги на більш поверхневих, але конкретніших і очевидніших економічних зв'язках і відповідних їм господарських формах. Такий підхід трохи спрощував ситуацію, але давав можливість отримати конкретніші результати досліджень, і був досить продуктивним. Вчені в даному випадку інтуїтивно дотримувалися принципу, що у сучасній кібернетиці визначається як принцип «чорного ящика». Якщо ми не знаємо суті певного явища, але можемо заміряти інформацію на вході і на виході, то, навіть не розуміючи що відбувається в «чорному ящику», ми маємо можливість встановити кореляційні зв'язки і використовувати ці знання для прийняття практичних рішень. Такий підхід став широко розповсюдженим у дослідженнях економістів першої половини XIX ст.

Відзначаючи цей факт, К. Маркс визначив його терміном «вульгаризація» (від лат. *vulgaris* – простий, звичайний) і пояснював його класовими інтересами буржуазії, ідеологи якої втратили інтерес до пізнання наукових істин і свідомо ухилялися від проникнення в глибинну сутність економічних процесів з метою апологетики існуючого ладу. Безумовно, класові інтереси мають місце і знаходять своє відображення в теоретичних концепціях. Але навряд чи справедливо на цій підставі всю економічну науку після Рікардо представляти як продукт зусиль «найманих писак», що займаються навмисним перекручуванням істини. Звернення до дослідження більш поверхневих форм навіть за рахунок жертвування глибиною аналізу стало пошуком виходу з того тупика, у якому опинилася класична школа.

Цей пошук тривав за двома основними напрямками. Один, залишаючись вірним основним принципам класичної школи і продовжуючи більшість її традицій, спробував наблизити свої дослідження до нових економічних реалій і зробити їх конкретнішими. Інший – поставив під сумнів ряд основних принципів класичної школи і піддав її серйозній критиці.

Найвизначнішим представником першого напрямку був французький економіст **Жан-Батіст Сей** (1767–1832). Свою прихильність ідеям класичної школи він втілював у першій роботі «**Трактат політичної економії**» (1803), у якій пропагує і розвиває вчення А. Сміта. Його захоплює в першу чергу смітовський економічний лібералізм і переконаність у здатності ринкової системи до саморегуляції.

Але в першій половині XIX ст. ця здатність піддається серйозним випробуванням. Після промислового перевороту чітко проявляється циклічний характер економічного розвитку: періоди підйомів перемежуються з періодами спадів, які супроводжуються кризою збуту товарів. У цій ситуації особливо актуальною стає проблема відновлення порушеної рівноваги, що й обумовлює особливу увагу до неї з боку Сея. Але перш, ніж перейти до аналізу відтворювальних зв'язків, він торкається центральної для класичної школи проблеми вартості, оскільки мова йде про систему, засновану на відносинах обміну. Сей виходить з того визначення цієї категорії А. Смітом, у якому вартість складалася з доходів: заробітної плати, прибутку, ренти. Розвиваючи це положення, Сей доводить його до повного логічного завершення, представляючи доходи як породження різних факторів виробництва, кожний з яких створює свою частку вартості. У викладі Сея процес цей не представляє особливих складностей для розуміння.

У створенні продукту беруть участь три основних фактори: праця, капітал, земля, роль яких якісно однозначна, хоча кількісно їхні частки в виробленому товарі не однакові. Після реалізації вартість розпадається на доходи, кожний з яких є винагородою за роботу того чи іншого фактора: зарплата – праці, прибуток – капіталу, рента – землі.

Теорія трьох факторів виробництва не набагато підштовхнула до вирішення проблеми вартості. Замість одного фактора, який утворює вартість, – праці, пропонувалося три, але питання про те, яким чином витрати цих факторів роблять товари порівнянними, залишалося відкритим.

Але ця теорія зіграла важливу роль у вирішенні низки завдань з пошуку оптимальних комбінацій різних виробничих факторів, які дають найбільший ефект. Залежність результату виробничої діяльності (продукту, доходу) від використовуваних факторів можна представити у вигляді так званої виробничої функції, найпростіший варіант якої є таким:

$$Y = f(L, K, N)$$

де Y – продукт (дохід); L – праця; K – капітал; N – земля.

Дослідження функції дозволяє з'ясувати, як впливають зміни кожного фактора на кінцевий результат і знаходити найприйнятніший варіант їх поєднання для кожного конкретного випадку. Цей підхід став основою для наступного розвитку цілого напрямку в економічній науці, що отримав назву факторного аналізу.

Друга теорія, що зв'язана з ім'ям Сея, стосується проблеми реалізації і досягнення загальної економічної рівноваги. Сформульовані ним залежності згодом були названі законом ринків чи **законом Сея**. Розвиваючи постулат класичної школи про здатність ринкової системи до саморегуляції, Сей висунув твердження про неможливість загальної кризи надвиробництва, оскільки сукупний попит, у кінцевому результаті, завжди збігається із сукупною пропозицією. Відбувається це тому, що для придбання певної речі потрібно спочатку щось продати. Виходить, що пропозиція сама породжує попит. Саме в такому формулюванні, запропонованому Д. М. Кейнсом, викладається в більшості випадків «закон Сея», хоча сам автор формулював його трохи інакше. **«Товари обмінюються на товари»**, – писав Сей, маючи на увазі, що кожен товар, який потрапляє на ринок у вигляді пропозиції, несе в собі попит на інший товар, на який хочуть обміняти запропонований. Якщо, наприклад, швець виніс на ринок чоботи з метою обміняти їх на 5 кг м'яса, то одночасно з пропозицією чобіт він приніс попит на м'ясо. Інша пара чобіт несе в собі попит на картоплю і т. д. Чим більше виробляється різних товарів, тим більшим є попит на інші товари, на які їх хочуть обміняти. І якщо певна кількість чобіт не знаходить збуту, це означає, що ще не виготовлено товари, власники яких бажали б обміняти їх на чоботи. Надвиробництво якихось одних товарів означає недостатнє виробництво інших. Тому розбіжність попиту та пропозиції може бути лише частковою і тимчасовою поки те, що було зроблено з надлишком не компенсується додатковим випуском того, чого бракувало. З цього випливало, що загальне надвиробництво неможливе, оскільки брак попиту буде перекриватися додатковою пропозицією: адже кожен товар, який з'являється на ринку, несе в собі попит на щось інше.

Якщо товари обмінюються безпосередньо на товари, то сукупний попит буде дорівнювати сукупній пропозиції тотожно. У цьому варіанті закон інтерпретується як **тотожність Сея**. Участь у процесі обміну грошей принципово нічого не змінює в тому випадку, коли гроші виконують чисто функцію розрахунку: виручені від продажу одних товарів суми відразу і цілком витрачаються на придбання інших товарів.

Однак гроші, виручені від продажу пропонованих на ринку товарів, можуть бути не відразу і не цілком витрачені на придбання інших благ. У цьому випадку невитрачена частина виручки складе заощадження, що є відрахуванням із сукупного попиту: те, що зберегли, те не витратили, тобто не пред'явили попит. Отже, між сукупним попитом та сукупною пропозицією можлива розбіжність і тотожність Сея не виконується. Але виникнення подібної ситуації викликає відповідну реакцію ринкового механізму. Невитрачені кошти спричиняють збільшення пропозиції на грошовому ринку, наслідком чого стає зниження ставки кредитного відсотка. Низька ставка відсотка, у свою чергу, робить не вигідними заощадження в грошовій формі і змушує або витратити їх на придбання певних благ, або інвестувати у виробництво. І те й інше збільшує попит, який відновлює порушену рівновагу. Закон Сея діє, але вже не у вигляді тотожності, а у виді **рівності**, що припускає можливість тимчасової розбіжності попиту та пропозиції, на що економіка реагує включенням внутрішніх механізмів самонастроювання, які забезпечують вирівнювання цих параметрів.

«Закон Сея» став свого роду символом саморегулюючої ринкової економіки, а ставлення до нього – показником розмежування прихильників і супротивників активного державного втручання в економічне життя. Ще при житті Сея він став предметом гарячих дискусій, у яких взяли участь найвизначніші економісти того часу: Рікардо, Мальтус, Сісмонді. Через сто з зайвим років у полеміку включився Д. М. Кейнс, для якого заперечення «закону Сея» стало відправною точкою його концепції. Порушені Сеєм питання і донині не знайшли однозначного вирішення, оскільки торкаються найфундаментальніших процесів економічного розвитку, складність яких змушує знову і знову відновлювати науковий пошук.

Трансформаційний напрямок еволюції класичної школи знайшов втілення в працях ще одного відомого економіста першої половини XIX ст. англійця **Джона Стюарта Мілля** (1806–1873). Він безпосередньо був знайомим із класичною школою, оскільки народився в родині економіста Джеймса Мілля, друга і послідовника Рікардо, і виховувався в атмосфері незаперечності авторитету ідей класиків і безумовної до них поваги.

Однак економічна ситуація змінилася, виникли нові проблеми і необхідність їхнього вирішення. У пошуках відповідей Джон Стюарт Мілля прагне максимально зберегти вірність класичним традиціям і в той же час врахувати критику на адресу класичної школи. Ці зусилля втілилися в роботі **«Досвід про деякі невіршені питання політичної економії»** (1844), а потім у його головній економічній праці **«Основи політичної економії»** (1848), які стали основним джерелом економічної премудрості для всіх, хто

цікавився цим предметом.

Мілль вбачав своє завдання в систематизації нових знань і уявлень про економіку, накопичених після виходу «Багатства народів» Сміта і «Початків» Рікардо. Нові підходи не вписувалися в класичну систему, більше того, вони розкривали її слабкості і нестиковки. Але Міллю хотілося усе об'єднати у єдине ціле, отримати ширшу і загальнішу картину економічного життя. Зробити це на основі єдиних системотворчих принципів виявилось неможливим і тому головним способом вирішення поставленого завдання стає компроміс. Правилами виявляються і класики, і ті, хто їх критикує, але кожен правий по-своєму, оскільки торкається різних аспектів такого складного явища, як економіка.

Такий підхід відображений, насамперед, у структурі його «Основ». У Сміта і Рікардо виклад будується навколо єдиного стрижня: ринковий обмін, породжуваний поділом праці, і вартість як внутрішня основа обміну. У Мілля послідовно аналізуються відносно самостійні сфери економічної діяльності: виробництво, розподіл, обмін, економічний розвиток і державна економічна політика. Автономність цих сфер обумовлена тим, що закони, які керують ними, мають різний характер дії. У сфері виробництва їхня дія схожа з проявом природних закономірностей і аналогічна характеру «істин, властивих природничим наукам». Сфера ж розподілу регулюється законами, які є проявом винятково людських прагнень. Тут важливу роль грають думки, бажання, зіткнення інтересів учасників економічного процесу, інакше кажучи, суб'єктивний фактор.

З цих позицій Мілль підходить до вирішення сакраментального для класичної школи питання про підставу обміну товарів. З одного боку, він розділяє концепцію трудової вартості, трактуючи її, щоправда, у дусі теорії витрат виробництва. Ця вартість створюється в ході виготовлення продукту, тобто у виробничій сфері і визначає внутрішню здатність товарів до обміну. Але з'являється вартість лише в процесі обміну як кількісне співвідношення одного товару, пропонованого замість іншого. Тут вона представляє собою категорію обміну і виражається в ціні, яка встановлюється при врівноваженні попиту та пропозиції. Таким чином, Мілль виявляється біля витоків того напрямку в економічній науці, який буде досліджувати процес ціноутворення шляхом аналізу факторів попиту та пропозиції. Формально він не відмовляється від категорії вартості як підстави ціни, але фактично для нього це різні проблеми, які розглядаються навіть у різних частинах його книги, і питання про ціну, по суті, вирішується без залучення поняття вартості. Такий підхід отримає більш широке поширення вже наприкінці XIX ст.

Будучи послідовним прихильником принципу *laissez faire* і вважаючи відступ від нього безсумнівним злом, Мілль проте припускав втручання дер-

жави у випадках, які диктувалися розуміннями доцільності. Він першим звернув увагу на можливі «фіаско ринку», тобто на випадки, коли ринковий механізм неефективний. Як приклад розглядається проблема освіти, отримання якої не може підпорядковуватися винятково правилам купівлі-продажу, а вимагає державної організації системи забезпечення визначеного освітнього мінімуму. Під егідою держави повинна бути проведена серія соціальних реформ: скорочення робочого дня, зрівняння прав чоловіків і жінок, легалізація діяльності профспілок, які в кінцевому результаті повинні призвести до скасування системи найманої праці і заміни її кооперативними об'єднаннями працівників і підприємців, що призвело б до досягнення соціальної справедливості і «...найбільш вигідної з погляду загального блага організації промислового виробництва». Незважаючи на явні ознаки еkleктики, у чому неодноразово дорікали Міллю дослідники історії економічних поглядів, його заслуги перед економічною наукою дуже значні і незаперечні.

Він не просто спробував з'єднати різні, найчастіше непок'єднані, підходи і точки зору, але і висловив ряд оригінальних ідей, які стали вихідним пунктом наступних розробок і теоретичних концепцій. Серед них можна відзначити коректніше формулювання «закону Сея» як рівності, а не як тотожності, аналіз цінової еластичності попиту, розробку поняття економії на масштабі і підходи до розуміння альтернативних витрат. Усе це дає підставу погодитися з твердженням Марка Блауга, що «ідеї економістів першої половини ХІХ ст. дійшли до засновників «нової економіки» другої половини століття саме в інтерпретації Мілля».

Другий напрямок еволюції економічної науки в першій половині ХІХ ст. пов'язаний зі спробами переглянути деякі основні принципи, на яких базувалася класична школа. Один з таких принципів полягає у твердженні про принципову рівновагу економічної системи, яка автоматично відновлюється у випадку порушення. Система прагне до такого стану і досягає його завдяки дії спонтанних сил, що забезпечують їй гармонічне функціонування.

У правильності цієї тези засумнівався англійський економіст **Томас Роберт Мальтус** (1766–1834). Навколишній економічний світ не здавався йому настільки довершеним. Він бачив його протиріччя і не збирався їх приховувати. Суперечливість робить систему в принципі невірноваженою. Вона відчуває дестабілізуючі впливи як з боку сил, що впливають на систему як би ззовні, так і з боку факторів, що є наслідком функціонування самої системи.

Що стосується зовнішніх факторів, які ставлять економіку в скрутне положення, то найважливішим Мальтус вважає невідповідність між темпами росту населення і можливостями забезпечення його засобами до існування. Про наявність такого взаємозв'язку знали давно, але Мальтус, по-перше, звів його

в ранг загального і непорушного закону, а, по-друге, спробував визначити кількісні параметри цієї залежності. У 1798 році він публікує книгу «Досвід про закон народонаселення», у якій стверджує, що кількість населення має тенденцію зростати в геометричній прогресії, тоді як засоби існування можуть збільшуватися тільки в арифметичній прогресії. Бурхливий ріст населення обумовлений біологічною здатністю живих істот до розмноження і єдиним реальним його обмежником виступає недостатність продовольчих ресурсів. Виробництво останніх відстає від темпів росту населення, насамперед, у силу дії «закону про зменшення родючості ґрунту», що обумовлює зменшення віддачі від зусиль, докладених для добування їжі.

Результатом такої невідповідності стає поява надлишку населення, що у свою чергу породжує бідність, безробіття, соціальні конфлікти. Уникнути цього можна, лише скоротивши народжуваність. До цього спонукують страх перед голодом і злиднями, а також «моральне приборкування», тобто відмова від ранніх шлюбів, щоб не збільшувати кількість «зайвих» ротів.

Якщо ж цих заходів виявляється недостатньо, то спрацьовують стихійні регулятори: епідемії, голод, війни, що, зменшуючи кількість населення, відновлюють рівновагу. «Людина, що прийшла в зайнятий уже світ,— пише Мальтус, — якщо її не можуть прогодувати батьки і якщо суспільство не має потреби в її праці, не має права на їжу; по суті, вона зайва на землі. На великому життєвому бенкеті природи для неї немає прибору. Природа наказує їй зникнути, і не відкладаючи, сама приведе до виконання свій вирок». Усякого роду соціальна допомога, закони про бідність, добродійність не тільки не вирішують проблему, але лише поглиблюють ситуацію, оскільки пом'якшують тиск факторів голоду й злиднів, що веде до росту населення за межі можливостей забезпечення його засобами до існування.

Свої нерадісні прогнози Мальтус спробував підтвердити посиланнями на фактичні дані про збільшення населення. Розрахунки темпів росту населення Сполучених Штатів Америки, які наведені ним, не зовсім коректні з наукової точки зору, оскільки не розрізняють природній приріст населення і його збільшення за рахунок імміграції. Але слабкість його позиції обумовлювалася не стільки технічними погрішностями в розрахунках, скільки прагненням перетворити окремі тенденції, властиві деяким стадіям розвитку, у загальний закон. Тенденція до бурхливого росту населення аж ніяк не безумовна, хоча у певних умовах вона дійсно породжує серйозні проблеми. Але з ростом життєвого рівня населення, вона змінюється протилежною тенденцією — до уповільнення темпів росту. Тому фактичний приріст населення виявляється значно меншим біологічно можливого. На демографічну ситуацію впливає безліч факторів економічного, соціального, політичного, куль-

турного, релігійного характеру, які по-різному виявляються у різних країнах та регіонах і у різний час. У зв'язку з цим спроба вивести єдиний і універсальний закон народонаселення, придатний для всіх часів і народів, виглядає занадто спрощеною і малопереконливою.

Проте поставлені Мальтусом проблеми зіграли важливу роль у розвитку економічної науки. Він першим звернув увагу на проблему обмеженості ресурсів і її вплив на економічні процеси. По суті, мова йшла про один з аспектів ширшої проблеми – взаємовідношення людини з навколишнім середовищем, значення і гострота якої стануть очевидними значно пізніше. Глибина і важливість порушених Мальтусом питань стала причиною того, що суперечки і баталії навколо його теорії не вщухають донині.

Своє бачення перспектив розвитку економічної системи Мальтус обґрунтовував також аналізом внутрішніх тенденцій її розвитку. Головна проблема, з якою доводиться зіштовхуватися економіці, це незабезпеченість факторами виробництва, як вважали класики, а наявність попиту на прогресивно зростаючий випуск продукції. У закритій економіці, яка не регулюється державою, неможливо реалізувати всю вироблену продукцію за цінами, які покривають витрати. Це обумовлене тим, що робітники, зарплата яких близька до прожиткового мінімуму внаслідок дії закону народонаселення, не можуть придбати всю вироблену ними ж продукцію. Власники ж капіталів, хоча і витрачають частину своїх доходів на споживання, іншу частину зберігають для наступних капіталовкладень.

Для Мальтуса, як і для всіх сучасних йому економістів, заощадження були тотожні інвестиціям, тобто під заощадженнями розумілося «перетворення доходу в капітал». Здавалося б, сукупний попит, що складається зі споживання плюс інвестиції, повинний був забезпечувати повну реалізацію всієї виробленої продукції. Однак інвестиції не тільки створюють попит, але і додаткові потужності, які виготовляють додаткову продукцію в наступні періоди. Якщо споживання й інвестиції залишаються незмінними, то виникає надлишкова пропозиція товарів. Збільшення ж інвестицій веде до перенагромадження капіталу. «Непомірна пристрасть до нагромадження багатств, – пише Мальтус, – повинна вести до того, що продукти виробляються в кількості, яка перевищує можливе їх споживання». Заохочення нагромадження в цих умовах рівносілля заохоченню шлюбів і розмноженню людей в умовах нестачі їжі.

Протистояти цієї руйнівній тенденції могли лише споживчі потреби осіб, не пов'язаних з виробництвом, у яких є доходи, насамперед, земельних власників, що одержують ренту. Свій внесок у розрядку напруги на ринках збуту могла внести і зовнішня торгівля. Але головне – це кошти «непродуктивних споживачів» (державних службовців, духовництва, осіб вільних професій

та ін.), що вони отримують за рахунок перерозподілу, витрата яких тільки і здатна вивести економіку зі стану стагнації.

Таким чином, наслідків перенагромодження капіталу можна було уникнути лише за рахунок екзогенного попиту «третьох осіб», тобто тих, хто безпосередньо не брав участь у виробництві товарів. Мальтус, однак, не враховував, що надвиробництво веде до зниження цін, які можуть опускатися нижче рівня, який покриває витрати, що робить капіталовкладення не вигідними і знімає проблему перенагромодження навіть без участі «третьох осіб». Але це не означає, що вирішується проблема недостатності попиту. Частина доходів, які не перетворилися в інвестиції, не обов'язково збільшує споживання; вона стає заощадженнями. Те, що Мальтус ототожнював заощадження з інвестиціями, не дозволило йому до кінця зрозуміти глибину проблеми «ефективного попиту». Але, незважаючи на недостатню переконливість аргументації, він був біля витоків того напрямку в економічній науці, який не погодився з ідеєю класичної школи про принципову рівновагу економічної системи та її здатність автоматично підтримувати цю рівновагу.

Критичне переосмислення деяких основоположних принципів класичної школи пов'язане з ідеями ще одного напрямку в економічній науці, який сформувався у першій половині XIX ст. Представники цієї течії звернули увагу на надмірну абстрактність і необґрунтований універсалізм класичної школи, що претендувала на розкриття єдиних і загальних для всіх часів і народів «природних» законів, які управляють господарчими процесами. При такому підході зовсім не враховуються особливості історичного розвитку окремих країн, їх національно-культурні традиції, конкретні умови, у яких формуються господарські інститути і способи їх функціонування. У протиріччя індивідуалізму класичної школи висувалося поняття нації як єдиного господарського організму, економічні дії якого підпорядковувалися не егоїстичним інтересам особистості, а колективним завданням і цілям. Ці цілі і завдання в різних націй можуть бути різними, а тому вивести єдині принципи і закони, які б в однаковій мірі застосовувалися до всіх, неможливо.

Подібні погляди були близькі представникам тих країн, що відстали у своєму економічному розвитку і не могли конкурувати з більш розвитими у промисловому відношенні державами. Для них визнання загальних економічних законів означало виправдання їх відсталості, що виявлялася наслідком неминучих «природних» процесів, так само як і провідні позиції більш розвинутих країн. Твердження, що кожна країна розвивається за своїми законами, посіало надії на можливість рівноправних відносин, усуваючи фатальну приреченість на економічну відсталість.

Сприятливим ґрунтом для поширення такого роду ідей виявилася Німе-

чина, що у першій половині XIX ст. була країною політично роздробленою й економічно слаборозвиненою, обплутаною мережею феодалних пережитків. Прагнення до подолання відсталості і більш динамічного розвитку знайшло відображення в поглядах представника прогресивних шарів національної буржуазії **Фрідріха Ліста** (1798–1846). Свої ідеї він виклав у книзі **«Національна система політичної економії»** (1841), де, полемізуючи з класичною школою, відстоює право кожної нації на специфічний характер розвитку. Теоретичним обґрунтуванням цього служить його вчення про стадії економічного розвитку. Кожна нація проходить у своєму русі ряд послідовних етапів. Лист виділяє п'ять таких стадій: мисливську, пастушну, землеробську, землеробсько-мануфактурну, землеробсько-мануфактурно-торгову. Різні країни в даний момент можуть перебувати на різних стадіях розвитку, а тому їхні економіки не можуть підпорядковуватися єдиним універсальним законам. Відповідно до цього має будуватися й економічна політика держави, яка повинна враховувати особливості тієї стадії, на якій перебуває країна, щоб щонайкраще вирішити головне завдання – сприяти розвитку виробничих сил нації. Так, торгові взаємовідносини країн, які перебувають на одній стадії розвитку, можуть дотримуватися принципу вільної торгівлі. Але для країн, які перебувають на різних стадіях, цей принцип не підходить, оскільки менш розвинута країна свідомо програє, не витримуючи конкуренції з боку промислово розвинутіших країн. У цій ситуації для неї більш доречною буде протекціоністська політика, яка захищає молоду вітчизняну промисловість від іноземної конкуренції. Лист, однак, бачить і негативні наслідки протекціонізму, який створює пільгові умови вітчизняним виробникам, що послабляє для них стимули пошуку найбільш ефективних варіантів економічних рішень. Тому він веде мову про «виховний протекціонізм», який підтримує національну промисловість лише доки вона не зміцніє і не досягне того ж рівня, що і її іноземні конкуренти. Після цього стає можливим і доцільним повернутися до політики вільної торгівлі. Свої висновки Лист намагається підкріпити докладним описом господарської історії європейських країн, чому присвячена значна частина його книги. Звернення до економічної історії стає важливим аргументом в обґрунтуванні закономірностей господарського життя.

Цей підхід був сприйнятий, розвинутий і в кінцевому рахунку оформлений в особливий напрямок в економічній науці, який одержав назву **історичної школи**. Його представники, професори німецьких університетів, не просто сприйняли ідеї Ліста про стадійність господарського розвитку і про специфічний для кожної нації характер економічних відносин, але й узагальнили їх у понятті «історичний метод» у політичній економії». Написані ними праці не тільки містять багатий фактичний матеріал з історії господарських форм і ін-

ститутів, але і претендують на принципово новий методологічний підхід до аналізу економічних явищ. Суть його полягала у відмові від методу наукової абстракції як способу пізнання і заміні його описом еволюції господарських процесів у різних народів. Тільки простеживши виникнення, розвиток і послідовну зміну різних форм господарської організації суспільства, можна зрозуміти, що являє собою економіка. При цьому стає очевидним, що кожна країна неповторна у своєму розвитку і те, що доцільно для однієї, стає безглуздом для іншої. Тому безглуздо говорити про створення єдиної, загальної для всіх економічної теорії.

Критичне сприйняття концепції класичної школи було характерне також для того напрямку суспільної думки, у основі якого лежала **соціалістична ідея**. Суть її полягала у переконанні в можливій побудові суспільства всезагальної рівності і справедливості, вільного від засилля, гніту та злиднів. Очевидно, що ідея класичної школи про «природність» і незмінність порядків, які характерні ринковій економіці, вступала в протиріччя з подібним уявленням. Прибічники соціалістичної ідеї багато і переконливо критикували недоліки сучасного їм суспільства, протиставляючи йому моделі соціальної структури, здатної забезпечити справедливість і рівноправність для всіх членів общини. Пропоновані проекти носили умовно теоретичний характер і не були результатом попереднього аналізу закономірностей суспільного процесу. Це були скоріше фантазії на тему можливостей майбутнього щастя, засновані більше на вірі, ніж на раціональних доказах. Не випадково біля витоків цієї ідеї лежать релігійні уявлення про рух до реалізації божественного задуму шляхом випробувань і удосконалень. Результатом цього руху повинно стати Боже царство, у якому встановляться загальний мир і благоденство. Подібні вірування характерні для багатьох світових релігій, особливо на ранніх етапах їхнього формування. Згодом ці ідеї відтворювалися в ученнях релігійних ересей, які дорікали офіційній церкві у відступі від первісного божественного задуму, а в особі найбільш радикальних своїх представників ратували за побудову Божого царства на землі.

Однак першим завершеним проектом соціалістичного суспільного устрою, не пов'язаним з релігійними віровченнями, стала книга англійського мислителя, письменника і державного діяча **Томаса Мора** (1478–1535) **«Утопія»** (повна назва: «Дуже корисна, а також цікава, воістину золота книжечка про найкращий державний устрій і про новий острів Утопія»), яка вийшла у 1516 році. За формою це – художній твір, розповідь якогось моряка Гітлодея про погляди, звичаї і спосіб життя, побачені ним на невідомому острові Утопія. Фантастичність і нереальність того, що описувалося, Мор підкреслює і назвою острова (*«утопія»* – грец. «місце, якого немає») і ім'ям оповідача

(«*гитлос*» – грец. «порожня балаканина»). Він не претендує на реалізацію свого проекту на практиці. Мова йде лише про його уявлення про ідеальний суспільний пристрій. Але ці уявлення виявилися настільки типовими для соціалістичних проектів, що всі їх стали об'єднати поняттям «утопічні».

Однією з найхарактерніших рис цих проектів було негативне ставлення до приватної власності. У ній утопісти бачили джерело всіх бід і нещасть сучасних їм суспільств і пропонували замінити її колективними і суспільними формами власності. Загальна власність припускала і відповідний спосіб розподілу: продукт, який належав усім, розподілявся централізовано за зрівняльним принципом, чим і досягалася бажана рівність. Такий підхід до власності і розподілу, природно, породжував проблему стимулів до праці. Якщо створений продукт належить всім і кожному гарантована рівна з іншими його частка, то відкіля візьметься зацікавленість у напруженій роботі для збільшення багатства? Вихід вбачався в **обов'язковості** праці. У різних авторів соціалістичних проектів ця обов'язковість досягалася різними шляхами. Т. Мор припускав наявність особливого виду наглядачів («сіфогрантів»), які зобов'язані були контролювати участь всіх громадян у роботі. Більш пізні утопісти поклали основні надії на свідомість і почуття відповідальності, що роблять неможливим ухилення від суспільно корисної діяльності.

Творча праця на загальну користь, як і все життя суспільства, строго організовані, регламентовані і відбуваються за планом. Кожний виконує доручену йому роботу, відповідно до завдань змінює вид діяльності (у того ж Мора кожен житель Утопії незалежно від роду занять зобов'язаний два роки відробити в сільському господарстві), за строго визначеними нормами одержує належну йому частку продукту. Планомірна організація виробництва, розподілу і споживання продукту виключала, як правило, товарно-грошову форму економічного зв'язку. Обмін замінювався безпосереднім централізованим розподілом; гроші або виключалися узагалі, або замінювалися сурогатами-квитанціями, які дають право на отримання своєї частки із суспільних складів.

Утопічні проекти суспільного устрою з'являлися час від часу в різних країнах, як правило, у періоди загострення соціальних конфліктів (революції, повстання, війни), коли проблема нерівності і несправедливості ставала особливо актуальною. Вершиною утопічної думки став період після Великої французької революції, коли зі своїми проектами суспільної перебудови виступили три видатних соціалісти-утопісти – Анрі Сен-Сімон, Шарль Фур'є і Роберт Оуен.

Клод Анрі Сен-Сімон де Рувруа (1760–1825), нащадок однієї з найдавніших аристократичних родин Франції, переживши бурхливі події Французької революції, дійшов висновку, що проголошені нею ідеали свободи, рівності

і братерства можуть бути реалізовані лише за умови докорінної перебудови суспільства на соціалістичних засадах. Свої уявлення про майбутнє суспільство загальної рівності і справедливості він виклав у низці праць, серед яких – **«Листи женеvського жителя до сучасників»**, **«Про індустріальну систему»**, **«Нове християнство»**.

Сен-Сімон уперше спробував обґрунтувати об'єктивну необхідність руху до соціалізму посиленням на процес історичної еволюції. Людство проходить ряд послідовних етапів у своєму розвитку, причому кожен наступний прогресивніший за попередній. Оскільки сучасне йому суспільство було далеким від ідеалу, воно закономірно повинно було змінитися більш прогресивним суспільним ладом. Рушійною силою зміни історичних етапів є боротьба класів. Саме боротьбою дворянства і третього стану пояснює він французьку революцію. Але вона не вирішила остаточно проблеми класових антагонізмів.

Сучасне йому суспільство складається з двох основних класів: бездіяльних власників і трудящих індустріалів. Перші отримують паразитичні доходи – ренту та відсоток – шляхом експлуатації тих, хто одержує трудові доходи, до яких він відносить зарплату і прибуток. У майбутнім суспільстві, яке Сен-Сімон називає індустріальною системою, буде відсутнім паразитичне привласнення, оскільки ліквідується його основа – приватна власність. Праця буде загальною: усі будуть зайняті або фізичною, або розумовою працею і будуть брати участь у створенні достатку. Положення людей буде визначатися їхніми здібностями, а доход кожного – внеском у загальну справу. На зміну анархії виробництва прийде планомірна його організація, метою якої буде «можливо більш корисне поєднання всіх окремих робіт в області наук, мистецтв і ремесел». Регулюючим центром стане держава, яка поступово втрачатиме свої політичні функції, залишаючи за собою лише функції «управління речами», тобто виробництвом і розподілом.

Разом з тим для досягнення достатку варто заохочувати розвиток усіх видів господарств, спонукуючи заповзятливість «спокусою приватних вигод». Приватна власність, таким чином, не ліквідується беззастережно, а зберігається в тій мірі, у якій вона стимулює ефективнішу працю. Рух до нового суспільства буде реалізовуватися шляхом поступових мирних перетворень, на основі досягнення матеріального добробуту, з одного боку, і духовного перевищення силою переконання й особистого прикладу, з іншого. Сен-Сімон звертався до Наполеона, потім до Людовика XVIII, закликаючи їх зрозуміти ті вигоди, які принесе індустріальна система і сприяти її впровадженню, але розуміння не зустрів. Послідовники Сен-Сімона перетворилися в релігійну секту, які намагалися представити його вчення у вигляді нової релігії, але симпатіями і популярністю не користувалися.

Інший варіант соціальної утопії представлений **Шарлем Фур'є** (1772–1837). Якщо Сен-Сімон спробував дати загальну картину майбутнього соціалістичного суспільства, то Фур'є зосередив свою увагу на деталях, докладно досліджуючи первинну ланку цього суспільства. У низці праць, серед яких виділяються **«Трактат про домашню і землеробську асоціацію»**, **«Новий господарський і соціетарний світ»**, він скрупульозно описує всі деталі виробництва і побуту в осередках, що були їм називані фалангами. Фаланги будуються за принципом асоціації, тобто добровільного об'єднання людей, які живуть і працюють разом. Власність усупільнена в масштабах асоціації, фонд засобів якої утворюється із внесків членів товариства.

Праця є загальною і обов'язковою, організованою на основі принципу зміни видів праці. Фур'є різко критикує пороки капіталістичної спеціалізації, яка робить працівника рабом його професії і перетворює працю в монотонне й обтяжливе заняття. Тому в майбутньому суспільстві передбачена часта зміна діяльності. Кожний член фаланги послідовно виконує ряд завдань (сеансів), працюючи в полі, у майстернях, на біржі, займаючись науками і мистецтвом. Настільки ж детально регламентований і побут: сон, дозвілля, прийом їжі. Споживання раціоналізоване й усупільнене. Задовольняються лише розумні потреби в межах встановлених норм і, за можливістю, колективно. Домашнє господарство замінене громадським харчуванням і обслуговуванням. Індивідуальній розкоші протиставлена пишність суспільних споруд і свят.

Своєрідно організований в системі Фур'є розподіл створеного продукту. Він здійснюється у вигляді виплати дивідендів на акції, якими володіють усі члени асоціацій. Акції можуть бути трьох видів: отримані у вигляді винагороди за працю, за вкладену в співтовариство власність і за особливі здібності і таланти. Неминучу при такій системі нерівність у доходах Фур'є намагався компенсувати більш високими дивідендами, які виплачувалися по трудових акціях.

З економічної точки зору модель Фур'є була обґрунтована досить слабо і непереконливо. При досить скромному і зрівняльному споживанні в членів фаланг будуть залишатися значні заощадження від їхніх доходів. Як вони будуть використовуватися – незрозуміло. Яких-небудь відрахувань чи податків не передбачалося. Але тоді не зрозумілими були джерела створення суспільних фондів споживання, яким приділялася дуже важлива роль у цьому суспільстві. Не зрозуміло також, як повинна вирішуватися проблема накопичення. При відсутності централізованих фондів кошти на накопичення могли утворюватися лише шляхом купівлі акцій за рахунок індивідуальних заощаджень. Але в такому випадку одержувачі великих доходів будуть мати можливість концентрувати у своїх руках більшу кількість акцій і про бажану рівність уже не могло бути і мови.

Крім того, не зовсім зрозуміло, чи були можливими взагалі купівля-продаж акцій, оскільки не визначеними були роль і масштаби товарно-грошових відносин усередині фаланг. З одного боку, фалангісти одержують усе необхідне із суспільних фондів шляхом колективного споживання. З іншого боку – вони одержують доходи в грошовій формі, одним з видів занять є робота на товарній біржі. Майже не торкається Фур'є і питання про взаємовідносини між фалангами. Між ними існує поділ праці й обмін, але ні державної влади, ні якихось загальнонаціональних інститутів не передбачалося, що дозволяло розглядати Фур'є як одного з попередників анархізму.

Ідеї утопічного соціалізму знайшли благодатний ґрунт не тільки в післяреволюційній Франції, яка роздиралася соціальними протиріччями, але й в Англії, де ці протиріччя були породжені наслідками промислового перевороту. Найяскравішою фігурою серед носіїв цих ідей став **Роберт Оуен** (1771–1858). На відміну від інших утопістів, він не тільки пропонував проекти соціальних перетворень, але і намагався реалізувати їх на практиці. Спочатку він проводить експеримент на ткацькій фабриці в шотландському містечку Нью-Ленарці, яка належала йому. Створивши робітникам елементарні людські умови праці і побуту (коротший робочий день, прийнятні житла, пенсії і допомоги, дитсадки і ясла для дітей), він досягає разючих результатів у вигляді росту виробництва і соціального оздоровлення. Потім він створює на території США колонію-комуну «Нова гармонія», де намагається організувати виробництво і побут на комуністичних засадах відповідно зі своїми уявленнями про цей суспільний устрій.

Згідно з цими уявленнями, суспільство повинне складатися з трудових кооперативних громад, де люди спільно працюють і спільно володіють засобами виробництва. Праця високопродуктивна і приваблива, оскільки базується на широкому використанні машин і новітніх досягненнях науки і техніки, які рятують її від важких і монотонних операцій. У Роберта Оуена, як і у Фур'є, передбачена зміна видів праці, участь у багатогранній діяльності громади, яка включає розумову і фізичну, промислову і сільськогосподарську працю.

Витрачена праця створює вартість, яка повинна розподілятися між учасниками господарського процесу відповідно трудового внеску кожного. Працівник одержує еквівалент своїх трудових витрат. Капіталізм, як вважає Оуен, порушує принцип справедливого обміну за витратами праці, оскільки власники засобів виробництва бажають отримати прибутки і ренти. Вони не доплачують робітникам того, що їм належить, і засобом такого пограбування стають гроші. Це штучне мірило, будучи посередником при обміні, маскує порушення еквівалентності і дозволяє одним привласнювати частину результату праці інших. Щоб ліквідувати цю несправедливість, необхідно, по-перше, ві-

дмовитися від приватної власності, щоб не було мотиву гонити за прибутком, і, по-друге, ввести прямий обмін відповідно затрат праці за квитанціями, на яких буде зазначена їх кількісна міра. Ідея «робочих грошей» була досить широко поширена серед прихильників трудової теорії вартості, але особливістю підходу Р. Оуена було те, що він пов'язував її реалізацію з обов'язковою ліквідацією приватної власності.

Спроба на практиці реалізувати свої ідеї в «Новій гармонії» закінчилася повним провалом. Зрівнялівка у розподілі підживляла стимули до ефективної праці, а обмін відповідно трудових витрат привів до надлишку одних продуктів, які не користалися попитом, і дефіциту інших. Громада збанкрутувала економічно, поглинувши майже весь особистий капітал Оуена і викликавши в багатьох розчарування в самій ідеї. Але сам він вважав, що невдача пов'язана з недостатньою духовною готовністю до нового способу життя. «Структура комуністичних поселень буде доти невдалою,— писав Оуэн,— доки не вдасться створити інші нрави».

Незважаючи на те, що експеримент у цілому не мав успіху, низка почи-нань Оуена втілювалася в конкретні форми, яким визначено було довге життя. Він стояв у витоків кооперативного руху, був організатором однієї з перших британських профспілок, деякі його ідеї були використані в таких сучасних наукових напрямках, як ергономіка і соціальна інженерія.

Ідеї утопічного соціалізму поширилися не тільки в Західній Європі. Своєрідним варіантом цієї ідеї був розроблений представниками революційно-демократичного напрямку російської суспільної думки: **Олександром Івановичем Герценом, Миколою Платоновичем Огарьовим, Миколою Гавриловичем Чернишевським**. Відмінною рисою їхніх соціалістичних уявлень було те, що створення суспільства рівності і справедливості вони пов'язували із селянською громадою, у природі якої, на їхню думку, були закладено колективістські і соціалістичні засади. Тому проєктований ними соціалізм, на відміну від західноєвропейського, був селянським, оскільки саме із селянством пов'язувалися надії на соціалістичні перетворення. Крім того, ці перетворення припускали більш радикальні засоби свого здійснення. Шлях до соціалізму лежав не через мирну пропаганду і силу приклада, а через селянську революцію, яка насильно повинна змести старі порядки, розчистивши шлях для нового суспільства.

Соціалісти-утопісти зіграли важливу роль у розвитку економічної думки. Вони вперше звернули увагу на те, що економічні проблеми не можна розглядати ізольовано від проблем соціальних. Модель «економічної людини», запропонована класичною школою, не вичерпує всієї складності суспільних відносин. Існують інтереси великих груп людей — класів,— зіткнення яких ви-

значає хід людської історії. Проходячи ряд етапів у своєму розвитку, людство рухається шляхом прогресу, переходячи від менш досконалих до більш досконалих форм своєї організації.

Проекти побудови довершеного суспільства, які пропонувалися утопістами, були багато в чому наївні, фантастичні і не витримували перевірки практикою реального життя, але саме прагнення забезпечити людям гідне життя, вільне від скитань і кричущої несправедливості, було привабливим і викликало симпатії. Соціалістична ідея в її утопічному варіанті залишалася привабливою, але нездійсненною мрією і для того, щоб довести її життєздатність, потрібна була наукова теорія, здатна обґрунтувати можливість і умови її практичної реалізації. Про спробу створення такої теорії мова йтиме в наступному питанні.

4. Економічне вчення марксизму

Перша половина XIX ст. у країнах Західної Європи ознаменувалася остаточним утвердженням ринкової економічної системи, яка після промислового перевороту розвивалася на власній матеріально-технічній основі. Система не тільки розгорнула свої можливості, але і виявила притаманні їй економічні та соціальні протиріччя. Масове виробництво, яке базувалося на машинній техніці, супроводжувалося періодичними кризами. Постійним його супутником стає безробіття.

Клас найманих робітників, який виник внаслідок промислового перевороту, не просто стає чисельним соціальним прошарком, сконцентрованим на великих підприємствах, але і соціальною силою, яка усвідомлює свої інтереси і відстоює свої права. Тяжкі умови праці й побуту змушують організовано виступати з вимогами їхнього поліпшення і вступати в конфлікти з роботодавцями – власниками підприємств. Чартистський рух в Англії, повстання ліонських ткачів у Франції і сілезьких ткачів у Німеччині стали першими рішучими актами в європейському робочому русі. А у революційних виступах 1848 року, які прокотилися країнами Західної Європи, робітничий клас виступає вже як самостійна сила, що заявила про свої права і відстоювала свої власні цілі.

Такий рух мав потребу у відповідній ідеології, яка оформила б і сформулювала його інтереси, мету і завдання. Найпридатнішою для цього була соціалістична ідея, яка утверджувала можливість зміни світу на користь пригноблених і знедолених.

Розробка такої теорії пов'язана з діяльністю двох німецьких вчених і революціонерів – **Карла Маркса** (1818–1883) і **Фрідріха Енгельса** (1820–

1895). Запізнілий розвиток капіталізму в Німеччині, стримуваний економічними і політичними пережитками феодалізму, до краю загострював соціальні протиріччя і створював сприятливі обставини для поширення соціалістичних ідей. Саме тут потреба в їх глибокому теоретичному обґрунтуванні відчувалася особливо гостро.

Економічна теорія Маркса є хоч і відносно самостійною, але невід'ємною складовою частину більш загального вчення, мета якого – обґрунтувати неминучість руху людського суспільства до соціалізму, під яким в найзагальнішому сенсі розуміють «царство свободи». Цій меті присвячені всі складові частини марксизму як цілісної концепції, які логічно взаємозалежні та впливають одна на іншу. Філософське вчення покликане було обґрунтувати методологічні основи світоглядної позиції авторів концепції, які відстоювали ідею закономірного характеру поетапного розвитку історичного процесу. Доказом справедливості цієї гіпотези повинна була служити економічна теорія, і, нарешті, вчення про соціалізм як вершину суспільного прогресу завершувало всю цю досить струнку теоретичну конструкцію.

Виробництво матеріальних благ складає основу, на якій розвиваються державні інститути, право, мистецтво, релігійні уявлення та інші форми прояву людської життєдіяльності. Воно являє собою суспільний процес і умови його здійснення постають як **продуктивні сили** суспільства. У процесі створення матеріальних благ люди вступають у певні **виробничі відносини**. Вони складаються у зв'язку з присвоєнням, розподілом, обміном і використанням засобів виробництва та виробленого продукту і є суспільною формою функціонування продуктивних сил. Таким чином було застосовано новий методологічний прийом – розгляд суспільних явищ як єдності їхнього матеріального змісту і суспільної форми. Такий підхід дозволив запропонувати синтетичну категорію, яка відображає цю єдність – **спосіб виробництва**, що розглядається як двоєдина цілісність, що складається з продуктивних сил і виробничих відносин. Їх єдність суперечлива, оскільки продуктивні сили – більш динамічний елемент і видозмінюються швидше, ніж більш консервативні виробничі відносини. Коли досягнута на певному етапі розвитку відповідність двох елементів порушується, її відновлення відбувається шляхом зміни способу виробництва: на базі більш досконалих продуктивних сил складається нова система виробничих відносин. Змінюється і система поглядів, уявлень, ідеологічних установок і політичних структур, а також відповідних їм установ, яку називають **надбудовою**. Весь соціальний організм у цілому – продуктивні сили, виробничі відносини і надбудова – отримує назву **суспільно-економічної формації**.

Перший варіант **«Капітал»**. був написаний у 1857–1858 рр. у вигляді рукопису, який Маркс мав намір видати у вигляді шести випусків під загальною назвою **«До критики політичної економії»**. У 1859 році вийшов у світ перший випуск, у якому трактувалися проблеми товару і грошей. Праці передуює «Передмова», у якій коротко і стисло викладається суть принципу матеріалістичного розуміння історії, формулюється закон «відповідності характеру виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил». Другий випуск повинен був бути присвячений проблемам капіталу, але в ході роботи над ним змінюється план видання. Після додаткових досліджень, які вилилися в ще один чорновий рукопис 1861–1863 рр., Маркс вирішив видати працю у вигляді чотирьох томів, у яких послідовно викладалися б проблеми виробництва капіталу, обігу капіталу, проблеми виробництва й обігу, розглянуті разом, та історія теорії. Загальна назва роботи тепер була **«Капітал»**.

Перший том **«Капіталу»** вийшов у 1867 році, другий і третій вже після смерті Маркса були видані Енгельсом відповідно в 1885 і 1894 рр. Матеріали четвертого тому фрагментами публікувалися в період між 1905–1910 рр., а в 60-х рр. були видані окремою працею в Інституті марксизму-ленінізму в Москві за назвою **«Теорії доданої вартості»**.

Поставивши завдання створити економічну характеристику капіталістичного способу виробництва, Маркс визначає його, насамперед, як загальну форму товарного виробництва, де усі види суспільних зв'язків обумовлені відносинами обміну. Форми обміну набувають і основні соціальні відносини цього суспільства – відносини між буржуазією і пролетаріатом.

У зв'язку з цим виникало питання про об'єктивну підставу обмінюваності – вартості, оскільки тільки так можна було довести закономірний характер протиріч, які виникали, і способів їхнього вирішення. Свою теорію вартості Маркс конструє на базі концепції трудової вартості класичної школи. Вона виявилася найзручнішою для його логічних побудов, оскільки розглядала все суспільне багатство як результат витрат праці.

Однак, як було показано вище, трудова теорія вартості не змогла перебороти низки протиріч, які робили її недостатньо переконливою і доказовою. Насамперед, це протиріччя між індивідуальною і суспільною працею. Очевидно, що індивідуальні витрати праці не могли бути основою обміну. Обмін міг відбуватися лише відповідно до суспільно необхідних витрат. Але що вони собою являють, яка праця може бути суспільно визнаною, – на ці питання класична теорія відповісти не змогла. Друге протиріччя пов'язане з порушенням принципу еквівалентності при обміні праці на капітал. Якщо робітник продавав капіталісту свою працю, то натомість він повинен був отримати еквівалентну йому величину. Але таким

еквівалентом може бути лише створений робітником продукт. Якщо дотримувався принцип еквівалентності, то зникав прибуток. Його наявність можна була пояснити лише тим, що капіталісти не доплачують робітникам (соціалісти-утопісти саме цим і пояснювали наявність експлуатації і джерело прибутку). Але будувати наукову теорію на твердженні про порушення однієї з фундаментальних закономірностей ринку було неможливо. Необхідно були знайти способи розв'язання цих протиріч.

Звернувшись до аналізу товару як вихідного пункту виявлення протиріч ринкового господарства і розглядаючи його як єдність протилежностей – споживчої та мінової вартостей, Маркс висуває положення про двоїстий характер праці, втіленої в товарі.

Праця, витрачена на виробництво товару, ніби роздвоюється. З одного боку, – це конкретна праця індивідуального виробника, яка здійснюється у певній формі і створює певний конкретний продукт. Він – джерело споживної вартості товару, тобто здатності задовольняти деякі людські потреби. Але він не може бути основою обміну, оскільки обумовлює розбіжності товарів, а не їх подібність.

У той же час всі види праці мають дещо спільне: вони становлять витрати фізичних і розумових зусиль, витрати енергії, і в цій якості, якщо абстрагуватися від конкретних форм прояву кожного виду праці, вони стають порівнянними. Але необхідність застосування цієї якості праці виникає лише тоді, коли з'являється потреба в обміні, тобто з'ясуванні, яку кількість праці, втіленої в одному товарі, потрібно віддати за кількість праці, втіленої в іншому.

Тоді ці витрати праці як такі, ці згустки зусиль починають виконувати певну суспільну функцію – свідчити про приналежність даного виду праці до праці загальної, суспільно необхідної. Цю властивість праці Маркс назвав абстрактною працею. Коли один товар обмінюється в певній кількості на інший, це означає суспільне визнання тих витрат і зусиль, які були витрачені при його створенні. Таким чином, обмін є порівняння згустків абстрактної праці.

Уся ця громіздка і не проста для розуміння система міркувань переслідувала одну мету – довести, що праця може бути основою обміну і трудова теорія вартості справедлива і беззаперечна. Тепер можна було переходити до аналізу другого протиріччя.

Його вирішення пов'язане зі створенням теорії, яку прийнято було називати «наріжним каменем» марксового вчення – теорії доданої вартості. Товарне виробництво при капіталізмі, як відзначає Маркс, починає свій рух із грошей, що вкладаються у виробництво шляхом закупівлі засобів виробництва та робочої сили, і завершує цикл отримання грошей від реалізації продукту.

лізації виготовленого продукту. Формулу цього руху можна зобразити так

$$\Gamma - T - \Gamma.$$

Але гроші на початку обороту і наприкінці його не можуть бути однаковими, інакше весь процес втрачав би сенс. Оскільки якісно гроші однорідні, розбіжності можуть бути тільки кількісними: наприкінці потрібно отримати більше грошей, аніж на початку. Інакше кажучи, формула набуває вигляду:

$$\Gamma - T - \Gamma',$$

де $\Gamma' = \Gamma + \Delta\Gamma$.

Збільшення грошей у процесі обороту ($\Delta\Gamma$) Маркс назвав доданою вартістю (*m* – від нім. *mherwert*), і її поява перетворює первинно вкладені гроші в капітал, тобто вартість, яка приносить дохід.

Де ж джерело доданої вартості? Воно не може бути, – говорить Маркс, – у самому процесі обороту, тобто отримуватися за рахунок продажу товарів за вищою ціною, ніж при покупці. Таким чином можуть отримати вигаши лише деякі виробники. Але якщо ціни підвищать усі, то вигравши за рахунок підвищення ціни на свій товар як продавець, виробник втратить як покупець. Отже, джерело доданої вартості варто шукати у виробництві. У ньому беруть участь два фактори: засоби виробництва і робоча сила. Їх вартість згідно трудової теорії визначається витратами праці. Але вартість засобів виробництва не може зростати, оскільки в них втілено минулу працю, яка, будучи витраченою, не змінює своєї величини, а може змінювати лише форму, втілюючись в товарах, у грошах або у виробничому процесі. Маркс називає цю величину вартості постійною (*c* – *constant*).

Інша справа – робоча сила. Вона сама є джерелом праці і здатна її витрачати в кількості більшій, аніж необхідно для її відтворення. На цій особливості Маркс і будує свою теорію доданої вартості.

Коли власник робочої сили – робітник – обмінюється з власником засобів виробництва – капіталістом, він продає йому не працю, а **здатність до праці**. Натомість, як еквівалент, він отримує заробітну плату, яка відповідає вартості його робочої сили (абстрактній праці, втіленій в засобах існування робітника і його родини). Принцип еквівалентності обміну відповідно до витрат праці в такий спосіб дотримується. Але робітник витрачає протягом робочого дня праці більше, ніж коштує його робоча сила. Час роботи, понад необхідний для відновлення здатності до подальшої праці, Маркс називає додатковим часом. Саме протягом цього часу і створюється додана вартість, що безоплатно привласнюється капіталістом. Величина доданої вартості може бути збільшена за рахунок подовження робочого

дня: таким чином утворюється так звана абсолютна додана вартість. А можливо – за рахунок скорочення часу, необхідного для відтворення робочої сили. Якщо збільшена продуктивність праці зробить споживчі товари дешевшими, робітнику потрібно буде менше часу, щоб окупити вартість своєї робочої сили. За тієї ж тривалості робочого дня необхідний робочий час скоротиться, а доданий збільшиться. Це – відносна додана вартість.

Таким чином, зростання вартості відбувається за рахунок тієї частини капіталу, яка витрачається на покупку робочої сили. Остання в процесі функціонування не тільки покриває свою вартість, але і створює додану вартість. Оскільки першочергово вкладена вартість змінює свою величину, Маркс називає її змінною (V – *variable*). Особливість капіталістичної експлуатації, за Марксом, полягає в тому, що, купуючи робочу силу й оплачуючи її вартість відповідно законів товарного обміну, капіталіст отримує можливість розпоряджатися усією витраченою працею, привласнюючи безоплатно результат її додаткової складової.

«Відкриття» Маркса полягало в тому, що він розмежовував поняття «робоча сила» як здатність до праці і сама «праця», як процес використання робочої сили, заявивши, що об'єктом купівлі-продажу є перше, а праця не може стати товаром, оскільки до моменту її появи угода уже відбулася і вона не належить робітнику. Твердження, на перший погляд, логічне й переконливе. Але лише на перший. Більш уважний аналіз показує, що всі ці міркування недостатньо переконливі.

Що ж усе-таки купує капіталіст у робітника, за що він платить гроші: за здатність до праці чи за реалізацію цієї здатності? Очевидно – друге. Здатність зробити яку-небудь роботу буде оплачена тільки в тому випадку, якщо вона буде зроблена, у іншому випадку угода не відбудеться. Людина, здатна до праці, але яка не бажає працювати, не зможе продати свою робочу силу, оскільки роботодавців цікавить не його потенційна здатність, а її реалізація, тобто сама праця.

Крім того, угоду між капіталістом і робітником взагалі не можна розглядати як акт купівлі-продажу. Продаж товару означає зміну власника: продавець втрачає право на нього, а покупець здобуває. При найманні працівника цього не відбувається. Капіталіст не стає власником робочої сили, а лише оплачує її послуги за певний проміжок часу. Суть цих послуг – виконана робота, тобто праця. Відповідно, що предметом угоди є все-таки праця, а отже, протиріччя трудової теорії вартості розв'язати так і не вдалося.

Звідки ж тоді береться додана вартість? Маркс пов'язує її появу винятково з фактором праці, відмовляючи іншим факторам виробництва в здатності впливати на збільшення вартості. Тим часом і капітал, і природний фактор

мають власну продуктивність, оскільки їх використання дозволяє отримати більшу кількість продукції за одиницю часу. Застосування машин перетворює просту працю в більш складну, кваліфіковану і продуктивнішу, родючіші землі і багатші родовища корисних копалин дозволяють за тих же трудових витрат отримати більше продукту, ніж на убогих і бідних. Таким чином, додана вартість є результатом роботи усіх факторів виробництва, що якісно рівнозначні, хоча кількісно можуть застосовуватися в різних пропорціях. Але Марксові потрібно було обґрунтувати наявність експлуатації, і тому єдиним джерелом доданої вартості в нього стає неоплачена праця робітника, а кількісним показником ступеня експлуатації процентне співвідношення доданої вартості до витрат на робочу силу:

$$m' = \frac{m}{v} \cdot 100.$$

Таке трактування передбачало інший підхід до проблеми структури капіталу. Поряд із загальноприйнятим розподілом капіталу за функціональною ознакою на основний і оборотний, Маркс вводить розподіл на «постійний» (c), який не створює доданої вартості і «змінний» (v), який йде на придбання робочої сили і приносить додану вартість. Їх співвідношення $\frac{c}{v}$ — він назвав органічною

будовою капіталу і вивів тенденцію його зростання в процесі нагромадження, під яким розуміється приєднання частини отриманої доданої вартості до первинно вкладеного капіталу. Зростання органічної будови відбувається завдяки технічному прогресу. Здійснюючи нагромадження, тобто інвестуючи у виробництво частину отриманого прибутку, капіталіст отримує дорожче і досконаліше обладнання, яке вимагає більшої кількості сировини й енергії, що й обумовлює швидше зростання постійного капіталу порівняно із змінним. Але оскільки змінний капітал визначає попит на робочу силу, то його відносне скорочення в ході нагромадження породжує так зване «відносне перенаселення» чи армію безробітних.

Цьому механізму, який пояснює феномен неповної зайнятості, приділяється надзвичайно важлива роль у концепції Маркса. У ньому закладено деякий автоматизм, який прирікає капіталістичний спосіб виробництва на неминучу загибель. Переслідуючи додану вартість капіталісти здійснюють нагромадження капіталу, а воно через механізм зростання органічної будови робить робоче населення відносно надлишковим. З одного боку, це скорочує можливості виробництва доданої вартості і породжує тенденцію норми прибутку до зниження. З іншого боку, — і це найсуттєвіше — веде до зу-

божіння все більшої маси населення, позбавленої можливості заробити на засоби для існування. На одному полюсі суспільної системи концентрується багатство, яке привласнюють власники засобів виробництва, на іншому – убогість робочого населення, яке створює це багатство, але не має можливості ним скористатися. У цьому, – пише Маркс, – суть **загального закону капіталістичного нагромадження**. Результатом його дії стає неминучий соціальний конфлікт – соціалістична революція, у ході якої «пробиває час капіталістичної приватної власності, експропріація експропріаторів (тобто капіталістів, які привласнюють те, що не належить їм. – В.Л.)».

Це – центральний пункт усього дослідження, метою якого було доведення неминучості і закономірності катастрофи капіталістичного способу виробництва і заміни його соціалістичним. Вся багатотомна Марксова праця побудована за принципом конкретизації, роз'яснення, уточнення з різних позицій цього основного висновку.

Цитати та документи

К. Маркс [8]

Машина, от которой исходит промышленная революция, заменяет рабочего, действующего одновременно только одним орудием, таким механизмом, который разом оперирует массой одинаковых или однородных орудий и приводится в действие одной двигательной силой, какова бы ни была форма последней.

Ф. Бродель. [1]

В течение первых десятилетий промышленной революции техника гораздо более была фактором, определяемым экономикой, нежели фактором, определяющим экономику... Если спрос создавал инновацию, сама она зависела от уровня цен. Англия с начала XVIII в. вполне располагала народным рынком, совершенно готовым поглотить немалое количество индийских хлопчатых тканей, потому что они были дешевы. Возможно, не столько давление английского спроса, сколько конкуренция низких индийских цен подстегнуло английское изобретательство, что показательно в области хлопчатобумажного производства.

В конце XVIII в. и в начале XIX в. появился «промышленник» – новый активный персонаж, который еще до образования в 1841 г. второго правительства Роберта Пиля появился на арене политической жизни, даже в палате общин. Чтобы завоевать свою независимость, персонаж этот одну за другой обрывал связи между предпроемышленностью и торговым капитализмом.

То, что возникло вместе с ним, из года в год укреплялось и расширялось, - это был новый капитализм, все силы которого были посвящены в первую очередь промышленному производству.

А. Смит [11]

Таким образом, очевидно, что труд является единственным всеобщим, равно как и единственно точным мерилом стоимости, или единственной мерой, посредством которой мы можем сравнивать между собой стоимости различных товаров во все времена и во всех местах.

В обществе первобытном и малоразвитом, предшествующем накоплению капиталов и обращению земли в частную собственность, соотношение между количествами труда, необходимого для приобретения разных предметов, было, по-видимому, единственным основанием, которое могло служить руководством для обмена их друг на друга...

Лишь только в руках частных лиц начинают накапливаться капиталы, некоторые из них естественно стремятся использовать эти капиталы для того, чтобы занять работой трудолюбивых людей, которых они снабжают материалами и средствами существования в расчете получить выгоду на продаже продуктов их труда или на том, что эти работники прибавили к стоимости обрабатываемых материалов. При обмене готового товара на деньги, на труд или на другие продукты, помимо оплаты цены материалов и заработной платы работников, должна быть еще дана некоторая сумма для прибыли предпринимателя, рискующего своим капиталом в этом деле. Поэтому стоимость, которую рабочие прибавляют к стоимости материалов, распадается сама в этом случае на две части, из которых одна идет на оплату их заработной платы, а другая – на оплату прибыли их предпринимателя на весь капитал, который он авансировал в виде материалов и заработной платы.

Д. Рикардо [10]

При естественном поступательном движении общества заработная плата труда имеет тенденцию к падению, поскольку она регулируется предложением и спросом, потому что приток рабочих будет постоянно возрастать в одной и той же степени, тогда как спрос на них будет увеличиваться медленнее. Если, например, заработная плата регулируется ежегодным возростанием капитала, составляющим 2 %, то она упадет, когда процент его возрастания будет составлять только $1\frac{1}{2}$ %. Она упадет еще ниже, когда капитал будет увеличиваться только на 1 или на $\frac{1}{2}$ %. Так будет продолжаться до тех пор, пока капитал, а вместе с ним и заработная плата не сделаются стационарными, причем заработная плата будет достаточна только для

сохранения численности существующего населения.

Т. Мальтус [7]

Итак, мы можем признать несомненным то положение, что если возрастание населения не задерживается какими-либо препятствиями, то это население удваивается через каждые 25 лет и, следовательно, возрастает в каждый последующий двадцатипятилетний период в геометрической прогрессии.

...Исходя из современного состояния заселенных земель, мы вправе сказать, что средства существования при наиболее благоприятных условиях применения человеческого труда никогда не могут возрасти быстрее, чем в арифметической прогрессии.

Д. С. Милль [9]

...Политэконом еще довольно долго будет заниматься главным образом условиями существования и прогресса, характерными для общества, основанного на частной собственности и личной конкуренции, и что главной целью стремлений при нынешнем состоянии человеческого развития является не ниспровержение системы частной собственности, но ее улучшение и предоставление полного права каждому члену общества принимать участие в приносимых ею выгодах.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення промисловому перевороту (промисловій революції).
2. Проаналізуйте передумови, основні етапи та найважливіші соціально-економічні наслідки промислового перевороту в Англії.
3. В чому полягали особливості промислового перевороту у Франції, Німеччині та США?
4. Як відбувався промисловий переворот в Україні?
5. Які характерні риси властиві класичній школі політичної економії?
6. В чому полягає особливість теорії вартості В. Петті?
7. Які основні принципи є характерними для методології А. Сміта?
8. Як трактує проблему вартості Д. Рікардо?
9. В чому суть теорії «порівняльних переваг» Д. Рікардо?
10. В чому полягає суть «закону Сея»?
11. Як аргументує Т. Мальтус свій «закон народонаселення»?
12. За що критикували класичну школу політичної економії представники історичної школи?
13. На яких принципах побудована економіка в моделях суспільства, які розробляли соціалісти-утопісти?

14. В чому полягає таємниця прибуткової вартості за Марксом.
15. У чому полягає внесок Маркса в розвиток економічної науки?

План семінарського заняття

1. Сутність і особливості промислового перевороту у різних країнах.
2. Соціально-економічні наслідки промислового перевороту.
3. Зародження класичної школи у політичній економії.
4. Економічні теорії А. Сміта і Д. Рікардо.
5. Еволюція класичної школи у першій половині XIX ст.
6. Економічні вчення К. Маркса.

Теми повідомлень

1. Порівняльний аналіз ходу промислової революції у країнах ранньої індустріалізації.
2. Вплив промислової революції на розвиток продуктивних сил України.
3. Соціально-економічні і історичні передумови виникнення класичної школи у політичній економії.
4. Економічна система Адама Сміта.
5. Д. Рікардо як ідеолог промислової революції
6. Критичний напрям у економічній науці першої половини XIX ст.
7. Внесок класичної політичної економії у розвиток сучасної макроекономічної теорії.
8. Історичні долі марксизму.

Тести

Виберіть правильну відповідь.

1. Промислова революція це:
 - а) перехід від привласнювального господарства до відтворювального;
 - б) ліквідація цехової системи організації виробництва;
 - в) перехід від ручної праці до механізованої та нова організація виробництва.
2. Промислова революція в Англії почалася:
 - а) в суконному виробництві;
 - б) в важкій промисловості;
 - в) в текстильній промисловості;
 - г) на транспорті.
3. До соціально-економічних наслідків промислової революції відносяться:
 - а) зростання чисельності міського населення;
 - б) загострення проблеми збуту продукції;
 - в) виникнення перших форм робітничого руху;
 - г) посилення міграційних процесів;

д) усі перелічені фактори.

4. Імміграційні процеси спричинили значний вплив на промислову революцію в:

а) Англії; б) Франції; в) Німеччині; г) США.

5. Особливістю промислової революції в США є:

- а) переселенський характер;
- б) низькі темпи приросту населення;
- в) значна кількість картелів;
- г) ранній перехід до парової енергії.

6. Формулювання принципу трудової теорії вартості, що пов'язує вартість товару з працею, витраченою на видобуток золота і срібла, належить:

а) Вільяму Петті; б) Давиду Рікардо; в) Адаму Сміту.

7. Додана вартість за К. Марксом створюється:

- а) сумісно працею, капіталом, землею;
- б) несплаченою додатковою працею найманих працівників;
- в) постійним капіталом.

8. Ідеї про «природний порядок», «економічну людину», про роль економічної свободи і приватної власності як умови її існування розвивали:

а) схоласти; б) меркантилісти; в) представники класичної школи.

9. «Чистий продукт», згідно вчення фізіократів, це:

а) додаткова вартість, що одержують шляхом експлуатації найманих робітників;

б) збільшення споживчих вартостей за рахунок родючості ґрунту та продуктивності худоби;

в) позитивне сальдо торговельного балансу.

10. Одна з перших спроб подати у схематичному вигляді процес капіталістичного відтворення відображена в:

а) «Економічній таблиці» Ф. Кене; в) «Багатстві народів» А. Сміта.
б) Багатстві народів» А. Сміта.

11. «Невидима рука» А. Сміта це:

- а) діяльність невідворотних економічних законів;
- б) керівна роль держави у економічній сфері;
- в) божественне приречення людської діяльності.

12. Розвиваючи теорію вартості, А. Сміт:

- а) чітко додержується теорії трудової вартості;
- б) є прихильником теорії корисності;
- в) дає різні трактування вартості товару для «раннього і примітивного стану суспільства», де немає найманої праці і для суспільства, де є най-

мана праця.

13. Досліджуючи проблему вартості товару, Д. Рікардо вважає, що вартість визначається:

- а) суспільною продуктивністю праці, коли визначальними є найгірші умови виробництва;
- б) продуктивністю праці при середніх умовах виробництва;
- в) індивідуальними витратами праці.

14. У своїй теорії доходів Д. Рікардо вважає, що:

- а) заробітна плата і прибуток можуть одночасно зростати пропорційно внеску кожного фактору виробництва – праці і капіталу;
- б) заробітна плата і прибуток можуть змінюватися тільки у протилежних напрямках.

15. Автором теорії «трьох факторів виробництва» є:

- а) Томас Роберт Мальтус; б) Жан Батист Сей; в) Джон Стюарт Міль.

16. Ринок завжди знаходиться у стані рівноваги, оскільки люди виносять товари на ринок для того, щоб відразу зароблені гроші витратити на придбання інших товарів. Це суть:

- а) тотожності Сея;
- б) теорії реалізації Т.Р. Мальтуса;
- в) теорії регулювання сукупного попиту Д. М. Кейнса.

17. Сутність «закону народонаселення» Т. Мальтуса полягає в тому, що:

- а) в країні, де зростають доходи і капітали, постійне зростання попиту на робочі руки стимулює швидке зростання населення;
- б) населення подвоюється кожні 25 років і зростає у геометричній прогресії, тоді як засоби існування зростають в арифметичній прогресії.

18. Для того, щоб реалізувати частину вартості продукту, яка перевищує заробітну плату і прибуток, необхідні «треті особи» – непродуктивні верстви населення: земельні власники, духовенство, армія та ін. Це теорія реалізації:

- а) Т. Р. Мальтуса; б) С. Сісмонді; в) Д.С. Міля.

19. Захист принципу «виховального протекціонізму» характерний для поглядів:

- а) Адама Сміта; б) Давида Рікардо; в) Фрідріха Ліста.

20. Основними засобами досягнення цілей побудови суспільства рівності і справедливості соціалісти-утопісти вважали:

- а) вільну конкуренцію, ринковий механізм ціноутворення, невтручання держави в економіку;
- б) суспільну власність, планомірне регулювання економіки, зрівняльний розподіл доходів.

Список літератури

1. Бродель Фернан. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. Т. 3. Время мира. – М. : Прогресс, 1992.
2. Всемирная история экономической мысли. Т. 2. – М. : Мысль, 1988.
3. История экономики : учебник / ред. О. Д. Кузнецова, И. Н. Шапкин. – М. : ИНФРА-М, 2000. – Гл. 5.
4. Камерон Р. Краткая экономическая история мира. От палеолита до наших дней ; пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2001.
5. Лановик Б. Економічна історія України і світу / Б. Лановик, З. Матисякевич, Р. Матейко. – К., 2001. – Книга 1. – Ч. III. – Розд.2.
6. Лісовицький В. М. Історія економічних вчень : навч. посіб. – К. : Центр навч. літ-ри, 2009. – Гл.2, 3, 4, 5.
7. Мальтус Т. Опыт о законе народонаселения / Антология экономической классики: в 2-х т.: Пер. с англ. – М. : Эконов, 1993. – Т. 2.
8. Маркс К. Капитал. ТТ. I–III / Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-ое изд. ТТ. 23–25.
9. Миль Дж. С. Основы политэкономии и некоторые аспекты их приложения к социальной философии: в 3-х т. Пер. С англ.. – М. : Прогресс, 1980. – Т. 1.
10. Рикардо Д. Начала политэкономии и налогового обложения / Антология экономической классики: в 2-х т.: Пер. с англ. – М. : Эконов, 1993. – Т. 1.
11. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / Антология экономической классики: в 2-х т.: Пер. с англ. – М. : Эконов, 1993. – Т. 1.

ТЕМА 7. РИНКОВЕ ГОСПОДАРСТВО КРАЇН ЗАПАДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД МОНОПОЛІСТИЧНОГО КАПІТАЛІЗМУ (друга половина XIX – початок XX ст.)

1. Загальна характеристика розвитку господарств провідних країн західної Європи та США наприкінці XIX–початку XX ст.
2. Методологія маржиналізму та його основні школи. Американська та кембриджська школи маржиналізму.
3. Соціальний напрям у політичній економії як передумова появи інституціоналізму.
4. Інституціоналізм та його головні напрямки.

1. Загальна характеристика розвитку господарств провідних країн Західної Європи та США наприкінці XIX–початку XX ст.

Після завершення промислового перевороту розвинуті країни світу вступають в період індустріалізації, яка відбувається на основі науково-технічної революції. У виробництво масово впроваджуються численні наукові відкриття, що сприяє значному технічному прогресу. Винаходи і вдосконалення налічуються тисячами. Найбільше змінилася енергетична база виробництва, де парова енергія була замінена **електричною**. Після винаходу **динамомашини** (**В. Сіменс** – Німеччина, 1867), **генератора електричного струму** (**Т. Едісон** – США, 1883), **трансформатора** для передачі електричного струму на відстань (**Т. Едісон**, 1891), електродвигуна, почалася загальна електрифікація виробництва, транспорту, побуту. Були винайдені електрична плавильна піч (1877), електрична залізниця-трамвай (1879), електрична лампа (1886), електричне зварювання металів (1887) тощо.

У 1884 р. англієць **Ч. Парсонс** винайшов новий багатоступеневий паровий двигун-турбіну, що дозволило підвищити швидкість обертів в рази. У 1889 р. в США на р. Ніагара з'явилася перша ГЕС, на якій було встановлено гідравлічні турбіни. У 70-90-х роках з'являються двигуни внутрішнього згоряння, що працювали від енергії, здобутої при згорянні газів бензину (**Н. Отто**, 1877 р.) та нафти (**Р. Дизель**, 1892 р.). У 1885 р. німецькі винахідники **Г. Даймлер** і **К. Бенц** створили перший **автомобіль**. Двигун внутрішнього згоряння став широко використовуватися на транспорті, у військовій техніці, прискорив механізацію сільського господарства. Із 1903 р. розпочалося будівництво **теплоходів**, перші кроки робила **авіація**.

Новий поштовх у своєму розвитку отримала хімічна промисловість завдяки відкриттям синтетичних барвників, кислот, фарбувальних, лікарських, парфумерних та інших виробів. Значні технічні й технологічні новації, що сприяли підвищенню продуктивності праці, були здійснені в металургії. Так, у 1855 р. англійський інженер Т. Бессемер запропонував конверторний спосіб виробництва сталі, а у 1864 р. було збудовано першу піч, в якій одержували сталь із сталевих відходів і чавуну. Вона з часом отримала назву мартенівської, оскільки збудував її французький металург П. Мартен за кресленням В. Сіменса.

Суттєві зміни відбулися також у легкій, поліграфічній галузях промисловості, з'явилися нові засоби комунікації. Наприкінці XIX ст. з'являються телефон, телеграф, радіо, кінематограф.

Такі вражаючі темпи технічного прогресу призвели до стрімкого підвищення продуктивності праці, початку масового виробництва товарів та суттє-

вих структурних зрушень в економіці. Провідними галузями стали виробництво електроенергії, хімічних речовин, металургія, машинобудування, транспорт; серед нових – сталеливарна, нафтодобувна і нафтопереробна, електротехнічна, алюмінієва, автомобільна промисловість. Структурні зрушення викликали істотне укрупнення виробництва та необхідність великих капіталовкладень, що, в свою чергу, викликало зміни в організації та управлінні виробництвом. З'явилися перші акціонерні товариства, які залучали додаткові вільні капітали шляхом випуску акцій. Усі основні галузі економіки розвинутих країн охопив процес концентрації виробництва і централізації капіталу. Банківський капітал все тісніше зрощується з промисловим, і це призводить до появи фінансової олігархії та перетворення капіталізму вільної конкуренції в монополістичний капіталізм.

Монополія (від грец. *mono-* один і *poleo-* продаю) – форма організації виробництва, що передбачає об'єднання підприємств, які виробляють продукцію певного виду, виникає на основі високого рівня концентрації виробництва та капіталу з метою встановлення контролю над ринком для обмеження конкуренції та отримання високих (монопольних) прибутків. Основними формами монополій є:

- **картель** – об'єднання декількох самостійних підприємств однієї галузі виробництва, які домовляються про частку кожного у загальному обсязі виробництва, ціни, ринки збуту, обмінюються патентами на нову техніку;

- **синдикат** – об'єднання самостійних підприємств, в якому розподіл замовлень на купівлю сировини і реалізацію продукції здійснюється через єдину збутову контору;

- **трест** – об'єднання підприємств однієї або кількох технологічно пов'язаних між собою галузей промисловості, учасники якого втрачають самостійність, підкоряючись єдиному контролю. Подальший розвиток трестів призвів до появи холдингів – компаній, які зосереджують у своїх руках акції учасників цього об'єднання і здійснюють контроль за їхньою діяльністю;

- **концерн** – об'єднання підприємств різних галузей промисловості, транспорту, торгівлі, банків, науково-дослідних та навчальних центрів тощо зі спільною власністю і єдиним фінансовим контролем під керівництвом ради директорів.

Значне зростання світової економіки наприкінці XIX ст. викликало бурний розвиток міжнародних економічних зв'язків, що призвело до початку формування світового господарства як цілісної системи, що об'єднує усі регіони землі. Світового характеру набула зовнішня торгівля, сформувалися світовий кредитний та валютний ринки, почалася масова міграція трудових ресурсів.

Важливим фактором формування світового ринку було утворення колоніальних володінь. У 1914 р. територія колоній промислово розвинених держав становила 85 млн. кв. км. з населенням 560 млн осіб. Найбільшими колоніальними імперіями стали Велика Британія та Франція, їм істотно поступалися США та Німеччина. Колоніальний розподіл світу між невеликою кількістю держав співпав з процесом становлення індустріальної економічної системи в країнах Західної і Центральної Європи та Північної Америки.

Наприкінці XIX–початку XX ст. центр світового промислового розвитку переміщується з Європи в Північну Америку. США починають суттєво випереджати провідні до середини XIX ст. Англію, Францію та Німеччину спочатку за темпами економічного розвитку, а потім і за абсолютними показниками випуску промислової продукції, та починають відігравати головну роль у світовому господарстві. Так, якщо в 1860 р. частка Європи у виробництві світової продукції становила 75 %, а США – 23 %, то в 1913 р. відповідно 53 і 42 %.

Прискорений розвиток США пояснюється наступними факторами:

- забезпеченням громадянських та економічних свобод громадянам США після Громадянської війни, що створило ґрунт для вільного розвитку економічних відносин;

- наявністю вигідних природно – кліматичних умов: запасів корисних копалин, родючих земель, багатих лісних та водних ресурсів, сприятливих кліматичних умов;

- збільшенням загальної кількості населення, міграції кваліфікованої робочої сили. Якщо за XIX ст. населення Європи зросло трохи більш як удвічі, то США – у 14 разів;

- активним освоєнням досягнень другої НТР, яка сприяла бурхливому розвитку інженерії та активному впровадженню у виробництво власних та європейських винаходів;

- зовнішньою політикою держави, що заохочувала введення іноземних капіталів та захищала американську промисловість шляхом встановлення високих митних тарифів на ввезення готової продукції. У цей період розвитку в США відбуваються кардинальні зміни в техніко-технологічній базі виробництва, які торкнулися перш за все галузевої структури промисловості. На перше місце в структурі сукупного суспільного продукту виходить промисловість, особливо швидкими темпами розвивалися нові галузі важкої промисловості: нафтова, алюмінієва, гумова, електротехнічна, автомобільна, сталеплавильна.

Важливе значення для економічного розвитку США мало будівництво залізниць, довжина яких з 1870 по 1913 р. збільшилася у 8 разів. Будів-

ництво залізниць сприяло освоєнню родючих земель західних штатів та розвитку виробництва у металургійній, металообробній та вугледобувній галузях промисловості.

Розвиток економіки супроводжувався концентрацією і монополізацією виробництва, появою акціонерних товариств. Найбільш поширеною формою монополії в США були трести. На початку XX ст. у США нараховувалось близько 800 трестів, до яких входило понад 5 тис. підприємств із загальним капіталом у 7 млрд дол.

У цей же період часу прискорена індустріалізація вивела на перше місце в Європі та на друге у світі (після США) Німеччину. Цьому сприяла насамперед перемога Німеччини у франко-пруській війні 1870–1871 рр., після завершення якої відбулась консолідація німецької нації. Розвитку єдиного внутрішнього ринку країни сприяла також ліквідація політичної роздробленості, митних бар'єрів, формування єдиної грошово-фінансової системи та інші перетворення. Важливим фактором промислового підйому Німеччини була анексія промислово розвинутих провінцій Ельзасу та Лотарингії, багатих на залізну руду і вугілля, контрибуція в розмірі 5 млрд франків золотом.

Як і в США, промислового піднесення Німеччини сприяло те, що промисловий переворот та індустріалізація відбулися із запізненням порівняно з Англією та Францією, тому технічний рівень німецької промисловості був вищим, ніж у цих країнах. Наприкінці XIX–початку XX ст. за кількістю та якістю нових розробок науки і техніки Німеччина поступалась лише світовому лідеру – США.

Прискореними темпами розвивались важкі галузі промисловості – металургія та металообробка, важке машинобудування, залізничне машинобудування, електроенергетика, хімічна промисловість, автомобілебудування. Індустріалізація змінила структуру промисловості Німеччини, де домінуючою стала важка промисловість і повільними темпами розвивалася легка. Її відставання зумовлено недостатньою сировинною базою, високими цінами та низькою купівельною спроможністю населення, заробітна плата якого відставала від французьких та англійських робітників.

Процес монополізації економіки Німеччини відбувався переважно на основі картелів та синдикатів. Найбільш монополізованими були вугільна, хімічна, електротехнічна, суднобудівельна та військова галузі промисловості, а такі підприємства як Рейнсько-Вестфальський вугільний синдикат, хімічний «Фарбеніндустрі», електротехнічний «Сіменс» та деякі інші досягли небаченої економічної сили. Напередодні першої світової війни в Німеччині було близько 600 монополістичних об'єднань.

Зростання промислового виробництва Німеччини призвело до зростання

обсягу зовнішньої торгівлі за період з 1870 по 1913 рр. у три рази, при цьому більшу частку експорту складали готові товари. В той же час німецька економіка мала значну залежність від імпорту сировини та продовольчих товарів. Торговий баланс Німеччини напередодні війни був від'ємним, що пояснювалось саме перебільшенням вартості імпортованих сировини та продовольства над вартістю товарів експорту.

Німеччина, на відміну від Англії та Франції, не мала значної кількості колоній, що змушувало підприємців підвищувати продуктивність праці, знижувати собівартість продукції та покращувати її якість задля лідерства на світовому ринку товарів. Відсутність ринків сировини і збуту зумовили агресивність Німеччини.

В останній третині XIX ст. темпи промислового виробництва ще однієї європейської країни – Англії – почали значно знижуватися. Англія поступово почала втрачати іноземні ринки збуту, а її внутрішній ринок все більше захоплювали США та Німеччина, пропонуючи дешевші та якісніші товари. Частка країни у світовому виробництві знизилася з 32 % у 1870 р. до 18 % на початку XX ст.

Відставання англійської промисловості пояснювалось низкою причин, головною серед яких було поступове фізичне і моральне старіння виробничої бази британської промисловості. Промисловий переворот в Англії на 50 років випередив інші країни, що забезпечило Англії конкурентні переваги та світове лідерство в промисловості та торгівлі на значний період часу. Але наприкінці XIX ст. англійська промисловість вимагала значного технологічного оновлення. Розвиток англійської промисловості стримувала слабка енергозабезпеченість країни, недооцінка нею значення електричної енергії, повільний розвиток нових галузей виробництва. Наприклад, частка Англії у світовому виробництві електротехнічних виробів становила 13 %, а Німеччини – 32%; у 1913 р. в Англії було випущено 34 тис. автомобілів, а в США – майже півмільйона). Технічна модернізація англійської промисловості затримувалась здебільшого тому, що капіталовкладення англійських підприємців та банкірів спрямовували переважно у британські колонії з дешевою робочою силою та більш високими прибутками. Вивезення капіталу було обумовлено також зростаючими потребами в колоніальній сировині – нафті, руді, кольорових металах, каучуку та ін.

Проте, в англійській промисловості, як і в США та Німеччині, поступово відбувалися структурні зміни, особливо в галузі важкої промисловості, міжнародній торгівлі, кредитно-банківській сфері. Монополізація в банківській сфері значно випереджала монополізацію промисловості, зробивши англійські банки найбільшими кредиторами світу, а Лондон – головним фінансовим центром.

На протязі майже всього XIX ст. **Франція** посідала друге місце у світі за рівнем розвитку промисловості, поступаючись лише Англії, але **наприкінці XIX ст.** вона опинилася **на четвертому місці**. Темпи розвитку економіки Франції були значно нижчими, ніж в Німеччині та Англії. Якщо за період 1870–1913 рр. сукупний обсяг промислової продукції в США збільшився у 13 разів, в Німеччині в 7 разів, то у Франції тільки у 3 рази. Відсталою порівняно з цими країнами була і структура французької економіки. Скорочувалися потужності металургії, вугільної та інших галузей промисловості. Роздробленість (парцелярність) та низький технічний рівень сільського господарства зумовили нерозвиненість внутрішнього ринку, зменшували ринок робочої сили.

Головними причинами такого відставання були:

- економічний збиток, заданий поразкою у франко-пруській війні, який оцінювався у 16 млрд. франків. Мирний договір 1871р. зобов'язував Францію сплатити Німеччині 5 млрд. франків контрибуції і віддати як гарантію виплати найбільш економічно розвинену частку своєї території – провінції Ельзас та Лотарингію;

- застаріла технічна база промисловості, створена ще у 50–60 рр. XIX ст., для модернізації якої потрібні були значні капіталовкладення. Тим часом французькі капітали експортувалися переважно у колонії і становили 30 % світових інвестицій. Вивезення капіталів давало величезні прибутки, але й суттєво гальмувало економічний розвиток Франції, оскільки високі прибутки отримувалися від виготовленої на застарілій техніці продукції невисокої якості;

- відстале сільське господарство Франції не витримувало конкуренції американського зерна та інших продуктів.

Основними товарами, які Франція могла запропонувати на світовому ринку, були дорогі тканини, парфуми, косметика, одяг, ювелірні прикраси та інші предмети розкоші.

2. Методологія маржиналізму та його основні школи. Американська та кембриджська школи маржиналізму

Наприкінці XIX ст. на зміну класичній політичній економії остаточно прийшла маржинальна економічна концепція, яка з часом стала основою для неокласичної економічної теорії. Ця зміна була зумовлена певними економічними причинами, а саме глибокими якісними змінами в структурі виробництва та структурі споживчих потреб, методах управління економікою. Розвиток науково-технічного прогресу вплинув на прискорення розвитку ринкових від-

носин, що призвело до утворення монополій та посилення взаємозалежності суб'єктів економіки. Підприємці почувалися незахищеними в умовах стихійного ринку, який міг привести їх як до успіху, так і до розорення. Тому вони покладалися на обґрунтовані рішення про обсяги виробництва та продажу, рівень цін тощо. **Маржинальна економічна теорія** стала певною формою відображення цих прагнень. Появі нової економічної теорії сприяли також еволюція філософії, соціології, психології, прогрес точних наук та криза класичної політичної економії, в якій за майже двісті років еволюції відбулась певна переоцінка цінностей.

Маржиналізм став досліджувати закономірності економічного розвитку на рівні фірми (підприємства) та поведінку окремого суб'єкта господарювання в умовах ринку, застосовуючи при цьому аналіз граничних економічних величин. В економічній теорії така суттєва переоцінка цінностей класичної політичної економії наприкінці XIX ст. отримала назву "**маржинальної революції**". Цей термін першим застосував у 1886 р. один із засновників маржиналізму Л. Вальрас.

Фундаторами маржиналізму є представники кількох економічних шкіл: австрійської (**К. Менгер, Ф. Візер, Е. Бем-Баверк**), математичної (**Л. Вальрас, В. Джевонс, В. Парето** та ін.), кембриджської (**А. Маршал**) і американської (**Дж. Б. Кларк**).

Але згодом з'ясувалось, що маржиналізм мав попередників. Найбільш раннім серед них був німець **Йоганн-Генріх фон Тюнен** (1783–1850). У своїй книзі «**Ізольована держава**» (1826) він вивів закони граничного аналізу в економічній системі, довівши, що найбільший чистий дохід досягається тоді, коли сума граничних витрат на фактори виробництва буде дорівнювати граничній цінності продукту.

Наступним був французький математик **Антуан Курно** (1801–1877), який у 1838 р. у книзі «**Дослідження математичних принципів у теорії багатства**» сформував поняття економічної рівноваги, вивів математичні основи граничного аналізу в економіці, запропонував і дослідив модель дуополії, увів поняття «функція попиту», «еластичність попиту» та ін. Однак він вважав, що можливостей математичного аналізу недостатньо для дослідження проблем загальної ринкової рівноваги. Майже через сорок років Л. Вальрас спростує цю думку та доведе головні принципи вирішення цієї проблеми, а у XX ст. Дж. М. Кейнс розробить модель рівноваги економічної системи в цілому.

Але найбільш вагомий вклад у розвиток неокласичної теорії вніс німецький юрист **Герман Генріх Госсен** (1810–1858), який у 1854 р. у праці "**Розвиток законів суспільного життя і правил людської діяльності, які з цього випливають**" сформулював економічні принципи, які в сучасній літературі

відомі як “закони Госсена”.

Перший закон Госсена стверджує, що зі зростанням запасу певного блага його гранична корисність зменшується, а **другий** – що оптимальна структура споживання (попиту) досягається за рівності граничних корисностей усіх благ, що споживаються.

У надрах маржиналізму співіснували різні підходи до принципів економічного аналізу. Економісти «австрійської» школи (К. Менгер, Ф. Візер, Е. Бем-Баверк) аналізували економічні явища на основі причинно-наслідкової залежності, намагаючись, зокрема, знайти кінцеву основу ціни.

Представники «кембриджської» (А. Маршал) та «американської» (Дж. Б. Кларк) шкіл та економісти-математики (Л. Вальрас, В. Парето та ін.) вважали такий аналіз неприпустимим та застосовували функціональний аналіз, виявляючи залежності між економічними явищами і процесами без дослідження причин та наслідків. При цьому широко застосовувались математичні та статистичні методи аналізу.

Треба зазначити, що представники усіх маржиналістських шкіл вважали, що в економічних дослідженнях треба звільнитись від класового підходу, властивого класичній політичній економії. Вони навіть відмовились від класичного терміну «політична економія», замінивши його більш нейтральним – «економікс». Першим це запропонував В. Джевонс, але в науковий обіг його ввів А. Маршалл. Ця пропозиція була схвалена більшістю англійських та американських теоретиків, і лише у 30-х роках ХХ ст. Дж. М. Кейнс «відродив» термін «політична економія».

У «маржинальній революції» виділяють два етапи:

- перший етап – «ранній маржиналізм» – охоплює 70–80-ті роки ХІХ ст., коли К. Менгер, Л. Вальрас, В. Джевонс та їх послідовники обґрунтували та узагальнили маржиналістські ідеї;

- другий етап – формування на ґрунті маржиналізму неокласичної теорії – розпочався у 90-х роках ХІХ ст., коли на перший план вийшли теорії А. Маршала, Дж. Б. Кларка та В. Парето.

Існують певні особливості еволюції маржиналізму. По-перше, маржиналізм початкового етапу робив акцент на значенні економічного аналізу попиту, тоді як класики більш аналізували проблеми виробництва, тобто пропозиції. З часом неокласики обґрунтують необхідність одночасного вивчення сфер попиту та пропозиції. По-друге, маржиналісти початкового етапу використовували причинно-наслідковий аналіз, а неокласики – функціональний аналіз економічних явищ і процесів. По-третє, розвиток функціонального аналізу на етапі формування неокласичної теорії здійснювався разом з розвитком метода математичного моделювання економічних процесів як засобу реалізації кон-

цепції економічної рівноваги на мікрорівні.

Як вже згадувалось, перший етап «маржинальної революції» пов'язаний насамперед з творчістю економістів **австрійської школи**, яку часто називають школою граничної корисності. Засновник цієї школи К. Менгер досліджував, як і його попередники-класики категорію вартості (цінності), але не у зв'язку з витратами виробництва, а у зв'язку з граничною корисністю. Тому Менгер первинною вважає не сферу виробництва, а сфери споживання та обігу, де й виявляється корисність блага.

Як дослідника Менгера насамперед цікавив мікроекономічний аналіз, або індивідуалізм, тобто виявлення економічних відносин і показників на рівні окремого суб'єкта господарювання (за термінологією Менгера – «господарство Робінзона»). Менгер вважав, що всі економічні проблеми можна виявити та вирішити на рівні окремого індивіда (мікрорівні) з урахуванням феномену власності та рідкості економічних ресурсів.

Особливістю економічних поглядів Менгера і всієї австрійської школи стало виявлення причинно-наслідкових зв'язків економічних явищ, що проявилось у поділі життєвих благ на «порядки» та обґрунтуванні принципу їх «компліментарності» (доповнюваності).

При розробці теорії цінності, яка визначається граничною корисністю, Карл Менгер заново «відкрив» так звані закони Госсена, вважаючи, що гранична корисність певного блага визначається індивідуальною потребою в ньому та рідкістю цього блага. Менгер сформував принцип спадної корисності, за яким цінність однорідного блага визначається тією найменшою корисністю, що має остання одиниця запасу цього блага. Менгер поставив цінність блага в залежність від його рідкості і дійшов висновку, що вона визначається обсягами пропозиції блага і тому цінність однакових благ визначається вартістю найменш важливої одиниці або останньої в запасі.

Тим самим Менгером було відкинуто теорію вартості класичної школи, яка визначала вартість товару витратами праці. Відомим є аргумент, в якому порівнюється цінність діаманта та склянки води: гранична корисність діаманта для мандрівника, якого мучить спрага, у пустелі близька до нуля, тоді як гранична корисність склянки води дуже висока, що й визначає її цінність на цей конкретний момент. Теорія вартості австрійської школи відома як теорія зумовленості, адже вартість блага зумовлюється його граничною корисністю.

Менгер категорично заперечував експлуатацію в умовах ринкової економіки, вважаючи, що власники капіталу і землі живуть не за рахунок робітників, а за рахунок користування землею і капіталом, яке для індивіда та суспільства має цінність так само, як і праця. Теорію заробітної плати класиків Менгером також було піддано серйозній критиці, адже він вважав, що заробі-

тна плата по суті є рентним доходом, який визначається перевагою, здобутою високою кваліфікацією праці чи талантом.

Розглядаючи проблеми обміну Менгер знову сперечається з висновками класичної школи про еквівалентність при обміні, вважаючи, що обмін є продуктивним, адже він змінює граничну цінність блага, зменшуючи чи збільшуючи його запас.

В теоретичному спадку **Єйгена фон Бем-Баверка** (1851–1914) з погляду теорії маржиналізму особливою стала праця «**Основи теорії цінності господарських благ**» (1886), в якій він продовжив обґрунтовувати і вдосконалювати «візитну картку» австрійської школи – теорію граничної корисності. Так, наприклад, Бем-Баверк розрізнив суб'єктивну та об'єктивну цінність, вважаючи, що суб'єктивна оцінка блага з боку покупця визначає верхню межу його ринкової ціни, а з боку продавця – її нижню межу. Певні труднощі у Бем-Баверка виникли, коли суб'єктивним оцінкам блага потрібно було надати розмірність грошової форми. Для вирішення цих питань він ввів поняття граничної корисності грошей і субституційної граничної корисності. Бем-Баверк також відомий як автор **теорії очікування**, якою він доповнив теорію граничної корисності. Саме з впливом очікувань (фактора часу) на граничну корисність благ Бем-Баверк пов'язував походження процента. Згодом ця теорія буде більш глибоко і продуктивно застосована А. Маршаллом.

Фрідріх фон Візер (1851–1926) помітно поповнив спадок австрійської школи своїми основними працями «**Про походження та основні закони господарської цінності**» (1884), «**Природна цінність**» (1899), «**Теорія суспільного господарства**» (1914), в яких він ввів до наукового обігу терміни – закони Госсена, гранична корисність, зумовлення, граничний продукт, рідкісність ресурсів. Найбільш відомий спадок – так званий **закон Візера**, що показує взаємозв'язок між граничною корисністю і витратами виробництва.

Усі представники австрійської школи різко негативно ставились до ідеї усупільнення виробництва та власності. Так, Візер стверджував, що “приватний господарський порядок – єдина форма великого громадського економічного союзу, яка себе виправдала і досвідом століть довела більш успішну суспільну взаємодію, ніж за загального підкорення за наказом”.

Одним з фундаторів маржиналізму справедливо вважається також французький економіст, один з основоположників «математичної» школи в економічній теорії **Марі Еспрі Леон Вальрас** (1834–1910), який значну частину свого життя прожив у Швейцарії, працюючи у Лозанському університеті. Основна теоретична праця Л. Вальраса «**Елементи чистої політичної економії**» була видана ще в 1874 р. В ній він здійснив аналіз системи економічних наук, виокремивши **чисту економічну теорію** (власне політичну економію або по-

зитивну теорію ринкового господарства); **прикладну економічну теорію**, яка вивчає фундаментальні проблеми суспільного виробництва; **соціальну економічну теорію** (прикладну теорію або теорію політики), яка аналізує різноманітні способи і форми привласнення цінності (багатства). Як і всі маржиналісти, Вальрас вважав основою цінності (вартості) товару його граничну корисність і пішов далі, не обмежившись аналізом попиту та споживання і формулюванням понять, пов'язаних з цим, зробивши спробу застосувати математичну модель для виявлення умов стабільності та рівноваги економічної системи. Тому Вальрас по праву вважається засновником сучасного математичного моделювання, а крім того, враховуючи наявність однодумців та продовжувачів його учення – засновником лозаннської школи маржиналізму як складової більш широкої математичної школи.

Загальну економічну рівновагу Вальрас трактував як стан, за якого в економіці у цілому вирівнюються сукупний попит і сукупна пропозиція та існує повна зайнятість землі, праці і капіталу. Незважаючи на те, що Вальрас розглядав статистику загальної економічної рівноваги, вплив його концепції на західну економічну науку був величезним, бо саме вона започаткувала всі сучасні теорії економічної рівноваги та лягла в основу економетрії, зокрема побудов рівноваги американського економіста російського походження В. Леонтьєва.

Продовжувачем традицій лозаннської школи маржиналізму та визначним представником неокласичної економічної теорії періоду її формування став італійський економіст **Вільфредо Парето** (1848–1923). В основних працях В. Парето «Курс політичної економії» (1898), «Вчення політичної економії» (1906), «Трактат із загальної соціології» (1916) та ін. Цей видатний вчений досліджував проблеми не тільки економіки, але й цікавився також політикою та соціологією.

В. Парето, як і Л. Вальрас, досліджував проблеми загальної економічної рівноваги, виходячи з маржиналістських ідей економічного аналізу, але водночас застосовував якісно нові принципи дослідження, завдяки чому його відносять, на відміну від Вальраса, до маржиналістів «другої хвилі», тобто до фундаторів неокласичної теорії. Підтверджується це наступним:

по-перше, Парето розглядав економічну систему в цілому, де й попит (споживання), і пропозиція (виробництво) розглядаються як елемент економічної рівноваги на відміну від суб'єктивізму Вальраса з його розумінням корисності (потреби) як єдиної причини обміну;

по-друге, на відміну від Л. Вальраса, який вважав критерієм досягнення загальної економічної рівноваги максимізацію корисності, яка не піддається виміру, Парето застосовував критерій оцінки виміру співвідношення переваг конкретного індивіда, тобто застосовував ординалістський підхід;

по-третє, з метою дослідження В. Парето розглядає вибір споживача за-

лежно від кількості всіх інших ресурсів, використовуючи «криві байдужості», які відображають збереження сумарних корисностей товарів у різних комбінаціях їх наборів і надання переваги одним комбінаціям перед іншими;

по-четверте, Парето, відмовившись від традиційних підходів кількісної характеристики корисності на основі порівняння її оцінок різними суб'єктами, сформулював поняття суспільної максимальної корисності, відомої сьогодні як «оптимум Парето». Згідно «оптимуму Парето» розподіл ресурсів визнається ефективним, якщо не можна поліпшити становище якогось одного раціонального суб'єкта, не погіршуючи становища інших. «Оптимум Парето» дає змогу прийняти оптимальне рішення про максимізацію прибутку і корисності;

по-п'яте, у моделі В. Парето, на відміну від моделі Л. Вальраса, аналізується не лише ситуація вільної (чистої) конкуренції, а й різні типи монополізованих ринків, які поступово стали досліджувати як самостійні об'єкти лише у 30-х роках ХХ ст.

Одним з видатних представників неокласичної економічної теорії, фундатором *economics* став видатний англійський теоретик, лідер «кембриджської школи» маржиналізму **Альфред Маршалл** (1842–1924). Основна праця А. Маршалла «**Принципи економікс**», над якою він працював, виправляючи та доповнюючи, усе життя, була видана у Кембриджі у 1890 р. У «Принципах економікс», з погляду спадковості ідей класичної політичної економії А. Маршалл досліджував економічну діяльність людей з позицій «чистої теорії» та ідеальної моделі ринкового господарювання на ґрунті «досконалої конкуренції».

Неокласична теорія, або *economics*, використовуючи маржинальний (граничний) аналіз, досліджує поведінку окремого суб'єкта господарювання (фірми, галузі), тобто рівень **мікроекономіки**. Такий підхід став визначальним як для створеної Маршаллом «кембриджської школи», так і для більшості неокласиків кінця ХІХ–першої половини ХХ ст.

Особливе місце у дослідженнях англійського теоретика посідає **теорія ринкової рівноваги**, яку він пов'язував із проблемою вільного ціноутворення на ринку досконалої конкуренції. Ринкова ціна, наголошував Маршалл, формується через взаємодію так званих ціни попиту та ціни пропозиції. Перша визначається граничною корисністю, а друга – граничними витратами. Дослідження взаємодії ціни, попиту та пропозиції призвело Маршалла до виявлення ціни ринкової рівноваги, тобто ціни, яка врівноважує попит і пропозицію на ринку конкретного товару, на якому встановлюється рівновага. Графічно рівноважна ціна визначається точкою перетину кривих попиту і пропозиції, що формуються за законами попиту і пропозиції (див. рис. 7.1).

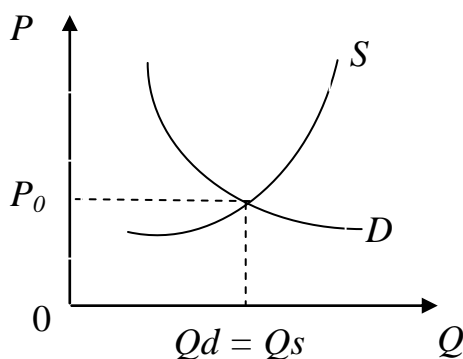

Рисунок 7.1 – Хрест Маршалла

Однак Маршалл розумів, що описує ідеальну модель ринкової взаємодії, а тому ввів до аналізу фактор часу, розглядаючи короткостроковий і довгостроковий ринкові періоди.

Розвиваючи теорію «ціни попиту», Маршалл розробив концепцію еластичності попиту. Він поставив попит на певний товар у функціональну залежність від трьох факторів: граничної корисності, ринкової ціни та грошового доходу, який використовується на споживання. Маршалл став першим економістом, який вивів криву попиту з функції корисності, «переклавши» закон спадної корисності «мовою цін», першим дослідив поняття «цінова еластичність попиту», надавши їй алгебраїчного та геометричного вираження.

А. Маршалл також розробив теорію пропозиції, у якій провідна роль належить поняттю граничних витрат, під якими він розумів витрати на виробництво останньої одиниці певного блага з усього його запасу. Маршалл ототожнював граничні витрати з тією номінальною ціною (ціною пропозиції), за якою підприємець ще згоден поставляти товар на ринок. Але, як зауважив глава «кембриджської школи», ціна пропозиції в різних галузях (виробництвах) поводить себе неоднаково. Вона може не залежати від обсягу виробництва, як і граничні витрати, зменшуватися, або збільшуватися, і це означає відповідно дію закону постійної віддачі, зростаючої віддачі або спадної віддачі виробничих факторів. Поділивши витрати виробництва на постійні і змінні, А. Маршалл довів, що у тривалому ринковому періоді всі витрати стають змінними, а основною причиною, яка змушує фірму покинути ринок є перевищення її витрат над рівнем ринкової ціни.

Важливе значення має теорія доходів А. Маршалла. Так, процент на капітал він розглядає як «винагороду» тому, хто, маючи матеріальні ресурси, очікує «майбутнього задоволення» від них, а заробітну плату, на його погляд, слід вважати «винагородою за працю».

3. Соціальний напрям у політичній економії як передумова появи інституціоналізму

Наприкінці XIX століття в економічній науці виникає новий – соціальний – напрям, представники якого досліджували соціальні аспекти розвитку господарства. Виникнення соціального напрямку було обумовлено розвитком капіталізму, поширенням акціонерної власності, монополізацією економіки, а також одночасним розвитком робітничого руху, посиленням профспілок, вдосконаленням системи соціального забезпечення.

Соціальний напрямок політичної економії не уявляв собою цілісного економічного вчення і був спрямований на вирішення практичних проблем. Його представники цікавились проблемами соціальної справедливості, досліджували соціальні інститути (державу, профспілки, громадські об'єднання тощо) та економіку як частину соціальної системи. Представники соціального напрямку вважали, що суспільні відносини можуть бути поступово реформовані державою в напрямку соціальної справедливості і це має стати найважливішим чинником економічного розвитку.

Ідеї соціального напрямку в економічній науці були відображені у програмі «спілки соціальної політики», що була заснована у Німеччині в 1872 р. і отримала назву «катедер-соціалізму» («соціалізму за професорською кафедрою») як натяк на належність членів спілки до академічних кіл.

У соціальному напрямі слід виділити три течії: соціально-етичну, «ліберального соціалізму» та «універсальну».

Очільниками соціально-етичної (або соціально-правової) течії є **Рудольф Штольцман** (1852–1930) та **Рудольф Штаммлер** (1856–1938).

У своїй роботі **“Соціальні категорії”** (1907) Штольцман стверджував, що виробництво уявляє собою технологічний засіб реалізації моральних цілей і зростання добробуту, який набуває втілення в суспільному поділі праці, не маючи соціального змісту. Р. Штольцман також розглядав концепцію вартості товару, яку, також як і маржиналісти, називав «цінністю». Вважав, що корисність блага, яка пов'язана з його цінністю, створюється працею, а також капіталом і землею. Штольцман вважав, що підприємці є організаторами виробництва і вождями нації, а робітники – їх партнери та виконавці, тим самим заперечуючи відносини експлуатації та наявність соціальних антагонізмів. Основним фактором економічної діяльності Р. Штольцман вважав «соціально-правове регулювання».

Р. Штаммлер є автором роботи **«Господарство та право з погляду матеріального розуміння історії»** (1910), в якій він доводив, що атрибутом соціальної діяльності держави є право, що «цінність має значення лише для

обміну товарів на основі ...існуючого правопорядку». Штаммлер вважав історичні процеси об'єктивно обумовленими і заперечував необхідність будь-якої соціальної і політичної активності та боротьби.

Франц Оппенгеймер (1864–1943) заснував ще одну течію соціального напрямку – теорію «**ліберального соціалізму**». На думку Оппенгеймера, монополії, що панують при капіталізмі, породжують експлуатацію найманих працівників та ведуть до соціальної несправедливості у розподілі благ і доходів. Економіці монополістичного капіталізму він протиставляв суспільство вілних товаровиробників без конкуренції та експлуатації. Таке ідеальне суспільство він назвав «ліберальним соціалізмом». Оппенгеймер вважав за необхідне повернутися від капіталізму з його підприємницьким товарним виробництвом і монополіями до простого товарного виробництва, що ґрунтується на приватній власності та ринкових відносинах. «Соціальний підхід» за Оппенгеймером означав аналіз соціальних умов, що призводять до виникнення і панування монополій, відходу суспільства від свого природного стану.

Австрійський економіст і соціолог **Отмар Шпанн** (1858–1950) створив теорію «універсалізму» як ще одну течію соціального напрямку. Основні ідеї своєї теорії він виклав у праці «**Фундамент народного господарства**» (1916). На думку Шпанна, суперечності капіталізму можна подолати за допомогою державно-монополістичного регулювання. Ідеальна система «універсалізму» у Шпанна полягає в приматі держави і корпорацій над особистістю, тобто пануванні держави над монополістичними корпораціями, монополій – над дрібними фірмами, фірм – над найманими працівниками.

О. Шпанн, як і Р. Штольцман з Р. Штаммлером стверджував, що функції підприємців у виробництві важливі так само, як і функції найманих робітників, тому і ті, й інші мають право на одержання власного доходу як частки сукупного продукту. Але на думку О. Шпанна ця частка визначається у протиборстві праці з капіталом і послуги підприємців ніколи не оцінювалися належним чином на відміну від робітників, які завжди одержували невинновдано велику частку. Для підкреслення антимарксистського характеру своєї концепції Шпанн назвав її «теорією оберненої додаткової вартості».

Якщо в Р. Штольцмана і Р. Штаммлера правове регулювання було засобом і вираженням товарного обміну, то О. Шпанн протиставляв правове регулювання обмінові як іншу форму суспільних зв'язків. Доводив, що ринкова економіка ніколи не існувала в чистому вигляді, а доповнювалась державним правовим регулюванням: за феодалізму регулювання ремісничого виробництва здійснювалось через ієрархічну залежність васалів від сюзеренів; за капіталізму переважає ринкове регулювання, а вплив держави здійс-

нюється через встановлення тривалості робочого дня, податків тощо. Капіталізм поступиться місцем «універсалізму», за якого буде відновлено феодальні відносини на новій технічній основі і державне втручання знову буде стосуватися усього процесу виробництва.

У цілому соціальний напрям у політичній економії намагався розв'язати питання, що виникли за панування монополій. Представники соціального напрямку мали на меті розробку концепції економічного розвитку, яка б враховувала соціальний аспект. На відміну від марксистів, Р. Штольцман, Р. Штаммлер та О. Шпанн вважали, що економічний і соціальний прогрес за умов ринкової економіки можливий.

4. Інституціоналізм та його головні напрямки

На межі XIX–XX ст. у США виникла нова течія економічної думки - інституціоналізм. Він був реакцією вчених-економістів США на панування монополій у ринковій економіці з їх необмеженим свавіллям. Ця течія стала альтернативою неокласичному напрямку економічної теорії і певною критикою марксистської політичної економії. Характерною рисою інституціоналізму стала спільна методологія, в якій поєднані найкращі досягнення попередніх шкіл економічної теорії, і перш за все засновані на математичному апараті маржинальні принципи економічного аналізу неокласиків та методологічний інструментарій історичної школи Німеччини.

В рамках інституціоналізму були засновані соціально-психологічний (Т. Веблен), соціально-правовий (Дж. Коммонс), кон'юнктурно-статистичний (В. Мітчелл) напрями.

Започаткував інституціоналізм американський теоретик **Торстейн Веблен** (1857–1929), який став засновником не тільки інституціоналізму взагалі, а і його соціально-психологічного напрямку. У своїх працях **«Теорія бездіяльного класу»** (1899), **«Теорія підприємництва»** (1904), **«Інстинкт майстерності та стан промислової техніки»** (1914), **«Інженери та система цін»** (1921), **«Власність відсутнього»** (1923) та ін. він довів неспроможність економічного лібералізму при пануванні монополій та обґрунтував необхідність «соціального контролю» господарської діяльності. Веблен використав новий методологічний прийом – технологічний детермінізм, передбачив «панування технократії» у майбутньому. На відміну від багатьох економістів, що протиставляли два провідних класи суспільства – найманих робітників і капіталістів, Веблен протиставляв «технократів» «бізнесменам»: перші реалізують корисні виробничі функції, тоді як інші зайняті фінансовою діяльністю і не здійснюють корисну роботу, а тому утворюють «бездіяльний клас». На думку Ве-

блена, господарське життя треба підкорити особливій «раді техніків», тоді виробництво, звільнене від «бездіяльного бізнесу» буде здійснюватися, для задоволення потреб усього суспільства. Подальший розвиток ринкової економіки довів, що здебільшого прогнози Веблена були вірними – особливо стосовно обмеження влади монополістичного «бізнесу».

Рушійними силами розвитку виробництва і суспільства Веблен вважав такі «інституції» як батьківські почуття, «інстинкт майстерності», задоволення від виконаної роботи, потяг до праці та знань, які передаються сім'єю з покоління в покоління. Перетворення у суспільстві, на думку Веблена, мали йти еволюційним шляхом, як і перетворення у природі («соціальний дарвінізм»). Крім того, він вбачав взаємозв'язок і взаємозумовленість усіх суспільних відносин, у тому числі економічних і соціально-психологічних. Багато хто з ідеологів того часу вважав Веблена, за напрям його думок, «американським Марксом», але це не відповідало дійсності, оскільки він виступав проти класової боротьби та «диктатури пролетаріату» і був прихильником повільної еволюції суспільства на ґрунті ринкових реформ в економіці.

Соціально-правову течію інституціоналізму заснував **Джон Роджерс Коммонс** (1862–1945). У своїх основних працях – **«Правові основи капіталізму»** (1924), **«Інституціональна економіка»** (1934) та ін. – він досліджував такі «колективні інституції», як сім'я, профспілки, торгові об'єднання, виробничі корпорації, держава, правові відносини тощо. На відміну від Веблена, який аналізував психологічні і біологічні фактори, Коммонс віддавав перевагу аналізу юридично-правових інститутів. Коммонс поєднав «юридичну концепцію» в економіці з теорією граничної корисності австралійської школи. С точки зору Коммонса, держава, як основна інституція, повинна розв'язувати суперечки, що виникають у ринковому суспільстві, законодавчими, юридичними засобами. Основними при цьому є угоди між підприємцями і працівниками, до яких згодом мають приєднатися інші – сім'ї, корпорації, профспілки (тред-юніони), спілки підприємців і сама держава з її юридичними інститутами. Таким чином, вважав Коммонс, можливо реформувати економіку та суспільство за допомогою юридичних норм.

Як і Т. Веблен, Дж. Коммонс приділяє увагу перш за все сфері обігу, а не виробництва, особливо операціям із цінними паперами, які називав «невідчутними формами власності», водночас розглядаючи речову (засоби виробництва та товари) та неречову (борги та позика) форми власності. Інституціоналізм Дж. Коммонса менш критичний за інституціоналізм Т. Веблена. Марксистській теорії класової боротьби Коммонс протиставляв положення про проведення державою реформ у галузі законодавства та створенні уряду, в якому

представлені лідери різноманітних «колективних інститутів». На його думку, необхідно було створити уряд, який був би підконтрольний суспільній думці і здійснював демонополізацію економіки.

Згодом, вже у 30-ті роки, в період так званого «нового курсу» президента США Ф. Рузвельта, юридичні (правові) аспекти «колективних дій» Дж. Коммонса та антимонопольні реформаторські ідеї Т. Веблена знайшли реальне практичне застосування.

Веслі Клер Мітчелл (1874–1948), учень та послідовник Т. Веблена, став засновником емпіричного, або кон'юнктурно-статистичного інституціоналізму. Свої економічні погляди він виклав у творах «Історія зелених білетів» (1903), «Лекції про типи економічної теорії» (1935), «Вимірювання економічних циклів» (1946) та ін. Внесок В. Мітчелла в інституціональну теорію полягає у з'ясуванні впливу на економічні фактори (кредит, фінанси) по-перше, неекономічних чинників – психології, поведінки тощо, засобів встановлення закономірностей у кон'юнктурних коливаннях цих показників на ґрунті застосування статистичних даних з фактичного матеріалу в математичній обробці; по-друге – у спробі обґрунтування концепції безкризового економічного циклу за допомогою різних варіантів державного втручання в економіку.

Особливу відомість В. Мітчелл отримав, заснувавши та очоливши Національне бюро економічних досліджень США (з 1920 по 1945 р.), робота якого була орієнтована тільки на збирання і класифікацію статистичних даних про економічні процеси без аналізу економічної ситуації і розробки практичних рекомендацій, зокрема щодо запобігання економічного спаду. Мітчелл з одностудіями, широко застосовуючи математичні методи, аналізували циклічність ринкової економіки та розробили «модель нециклічного (безкризового) розвитку» шляхом побудови «динамічних рядів кон'юнктури», які намагалися застосувати для передбачення «економічної погоди».

Глибокий економічний спад 1929–1933 р.р. спростував некваліфікований прогноз «гарвардського барометра», що віщував саме на цей період «економічне процвітання» та показав недосконалість методологічної бази досліджень тих років, але переконливо продемонстрував вірність головного постулату інституціоналізму 20–30-х рр. щодо необхідності соціального контролю над економікою. Після «Великої депресії» 30-х років В. Мітчелл став одним з теоретиків «регульованої ринкової економіки», пропонуючи послабити економічну циклічність методами грошово-кредитного регулювання і регулювання державних витрат. Таким чином, інституціоналізм є одним з теоретичних попередників виниклої у 30-ті роки кейнсіанської та неоліберальної кон-

цепції державного регулювання економіки.

Цитати та документи

М. І. Туган-Барановський [9]

Товариства підприємців з 'явилися як природний наслідок взаємної боротьби капіталістів. Шляхом цих товариств капіталізм намагається ввести організацію в суспільне виробництво, але засобом капіталістичним — не в інтересах суспільства, а в інтересах, капіталістів. Картель, який виникає на ґрунті боротьби проти зниження цін на продукти, — завжди намагається обмежити виробництво таким чином, щоб воно давало найбільший дохід на вкладений капітал.

Т. Веблен [3]

Финансовые слои имеют известную заинтересованность в приспособлении финансовых институтов... Отсюда более или менее последовательное стремление праздного класса направлять развитие институтов по тому пути, который бы отвечал должным целям, формирующим экономическую жизнь праздного класса.

Жизнь человека в обществе точно так же, как жизнь других видов, — это борьба за существование, а, следовательно — это процесс отбора и приспособления. Эволюция общественного устройства явилась процессом естественного отбора социальных институтов.

Классовая борьба в условиях капитализма идет не между капиталистами и пролетариями, а между бизнесменами и инженерами. Денежный образ мышления объединяет банкиров, брокеров, юристов и менеджеров, отстаивающих центральный принцип делового предприятия, принцип частного присвоения.

В. Мітчелл [8]

Хозяйственная деятельность находится под влиянием бесчисленных изменений как в сфере природы, политики и науки, так и в сфере самого народного хозяйства. Лишь немногие из этих изменений происходят в одно и то же время, в одной и той же форме и в одних и тех же масштабах во всех странах. Отсюда нетрудно понять, почему экономические циклы различных стран во многих отношениях отличаются друг от друга.'

Явление, которое представляется нам сначала следствием, затем превращается в причину... В действительности каждый фактор данной комбинации явлений в каждый данный момент находится под влиянием других факторов и сам влияет на них... Почти каждое следствие, с которым мы имеем дело, окажется результатом соединенного действия многих причин и, в свою очередь одной из причин многочисленных следствий.

К. Менгер [1]

Ценность это суждение, которое хозяйствующие люди имеют о значении находящихся в их распоряжении благ для поддержания их жизни и их благосостояния, и поэтому вне их сознания не существует. Ценность субъективна не только по своему существу, но и по своей мере.

А. Маршалл [7]

Политическая экономия, или экономическая наука (Economics), занимается исследованием нормальной жизнедеятельности человеческого общества; она изучает ту сферу индивидуальных и общественных действий, которая теснейшим образом связана с созданием материальных основ благосостояния.

Трудно согласиться с тем, что стоимость вещи зависит просто от количества затраченного на ее изготовление труда. Всякая попытка отставить указанную посылку, по необходимости молча подразумевая, что оказываемые капиталом услуги являются здоровым благом, предоставляемым без всяких жертв, и поэтому не нуждающимися в вознаграждении в качестве стимула для дальнейшего его функционирования; это именно тот вывод, который названная посылка стремится доказать.

Д. Б. Кларк [5]

Жизнь Робинзона была введена в экономическое исследование вовсе не потому, что она важна сама по себе, а потому, что при/типы, управляющие хозяйством изолированного индивидуума, продолжают руководить и экономикой современного государства.

Если я нахожусь у вас на службе, уволите ли вы меня? Быть может нет, до тех пор, пока продукт, который мой труд прибавляет к другим доходам предприятия, равен моей заработной плате.

Питання для самоконтролю

1. Якими були основні причини економічного піднесення провідних країн світу наприкінці ХІХ–початку ХХ ст.?
2. Хто став безпосередніми попередниками маржиналізму?
3. Чому К. Менгер, Л. Вальрас та В. Джевонс вважаються фундаторами маржиналізму?
4. Яка економічна теорія стала «візитною карткою» австрійської економічної школи?
5. У чому специфіка соціального напрямку в політичній економії?
6. У чому полігають відмінності між соціально-психологічним, соціально-правовим та кон'юнктурно-статистичним інституціоналізмом?
7. У чому сутність «Закону Парето»?
8. Які основні положення теорії загальної економічної рівноваги

Л. Вальраса?

9. Розвиток яких економічних ідей дав змогу А. Маршаллу стати одним із засновників неокласичної економічної теорії?

План семінарського заняття

1. Друга науково-технічна революція та її вплив на економіку провідних країн світу.
2. Характерні риси та особливості господарського розвитку провідних країн світу.
3. Методологічні основи маржиналізму і його основні школи.
4. Ранній інституціоналізм та його основні напрямки.

Теми повідомлень

1. Економічне піднесення США та Німеччини.
2. Основні фактори промислового відставання Англії та Франції.
3. Австрійська школа маржиналізму та її особливості.
4. Соціальний напрямок політичної економії як передумова появи інституціоналізму.
5. Інституціоналізм та його головні напрямки.
6. «Лозаннська школа» Л. Вальраса.
7. А. Маршалл – фундатор «кембриджської школи» маржиналізму.

Тести

Виберіть правильну відповідь.

1. Який період слід вважати початком другої технічної революції у країнах Західної Європи:
 - а) 40 роки XIX ст.;
 - б) 70 роки XIX ст.;
 - в) 80 роки XIX ст.
 - г) 90 роки XIX ст.;
 - д) початок XX ст.
2. Головна виробнича перевага використання електроенергії була в:
 - а) чистоті виробництва;
 - б) просторовій незалежності виробництва;
 - в) вилученні трансмісії;
 - г) мініатюризації.
3. Передумовою колоніального характеру розвитку англійського монополістичного капіталу є:
 - а) наявність великих колоній;
 - б) відсутність умов для високоприбуткового розміщення капіталу на території країни;
 - в) прагнення англійських капіталістів до світового володарювання.
4. Лихварський характер французького монополістичного капіталу

був зумовлений:

- а) наявністю гіпертрофированої банківської та грошово-кредитної системи;
 - б) низьким рівнем товарності аграрного сектору та нерозвинутістю важкої промисловості;
 - в) особливостями французького менталітету.
5. Термін «гранична корисність» вперше був введений в економічний аналіз:
- а) А. Смітом; б) А. Маршалом; в) К. Менгером; г) Г. Госсеном.
6. Однією з особливостей методології маржиналізму є дослідження:
- а) сукупних економічних величин;
 - б) граничних економічних величин;
 - в) оптимальних величин;
 - г) середніх економічних величин;
7. Ціна товару на ринку, згідно теорії А. Маршала, визначається:
- а) витратами праці;
 - б) витратами виробництва;
 - в) співвідношенням обсягу попиту і обсягу пропозиції;
 - г) граничною корисністю.
8. Предметом економічного аналізу інституціоналістів вважають:
- а) сферу виробництва;
 - б) сферу споживання;
 - в) сфери економіки, політики і права у їх взаємодії;
 - г) сферу виробництва і обігу.
9. Теорія інституціоналізму передбачає, що економічне життя суспільства:
- а) має досліджуватися автономно від інших сфер суспільства;
 - б) розвивається стихійно і вимагає втручання держави;
 - в) має вивчатися у взаємозв'язку з діями усіх суспільних інститутів, моралі і права;
 - г) не потребує вивчення.
10. Поняття «ефект Веблена» означає:
- а) прямий зв'язок між зростанням ціни і зростанням попиту на товари;
 - б) зворотній зв'язок між зростанням ціни і зростанням попиту на товари;
 - в) падінням попиту на неякісні товари;
 - г) зростанням попиту при незмінних цінах.

Список літератури

1. Австрийская школа в политической экономии: К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Визер. – М. : Экономика, 1992.
2. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – М. : Дело ЛДТ, 1999. – Гл. 8 – 13.
3. Веблен Т. Теория праздного класса. – М.: Прогресс, 1984.

4. История мировой экономики : Учебник для вузов / Под ред. Г. П. Поляка, А. Н. Марковой. – М : ЮНИТИ, 1999. – Розд. 4, Гл. 26–28.
5. Кларк Д. Б. Распределение богатства. – М : Экономика, 1992.
6. Ковальчук В. М., Лазорович М. В., Сарай М. І. Історія економіки та економічної думки: Навч. пос-іб. – К. : Знання, 2008. – Розд. 4, Гл. 3.
7. А. Маршалл. Принципы экономической науки. В 3-х томах. – М. : Прогресс, 1993.
8. Митчел У. П. Экономические циклы. Проблема и постановка. – М. : Госиздат. 1930.
9. Туган-Барановський М. І. Політична економія. Курс популярний. – К.: Наукова Думка, 1994. – Ч. І. – Розд. 1.
10. Ю. Ядгаров Я. С. История экономических учений: учебник. М. : ИНФРА-М, 2000. – Ч. III. – Розд. 2 – Тема 12–14.

ТЕМА 8. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ (друга половина XIX – початок XX ст.)

1. Вплив промислового перевороту та аграрних реформ на становлення ринкового господарства в Україні.
2. Розвиток ідей класичної політекономії, соціалізму та маржиналізму в Україні.

1. Вплив промислового перевороту та аграрних реформ на становлення ринкового господарства в Україні

Промисловий переворот в Україні почався у 30–40 роках і завершився у 70–80 роках XIX ст. Запізнілий початок промислового перевороту в Україні обумовлено в основному залишками феодальних відносин. Через сільськогосподарську спеціалізацію, найважливішою галуззю української економіки в першій половині XX ст. була харчова промисловість.

З початком промислового перевороту поширюється застосування на українських підприємствах нової техніки, в виробництві застосовуються нові технології. Поступово збільшується частка поміщиків, що засновують промислові підприємства. Переважно поміщики засновували цукрові або ж горілчані підприємства. Проте вага прогресивних поміщиків була невеликою.

Одними з галузей, де активно застосовувались нові методи виробництва,

було цукрове та горілчане виробництво. Так на цукровому виробництві починають застосовуватись машини для обробки цукрового буряку та парова техніка випарювання соку, а застосування парової техніки на горілчаному виробництві дозволило збільшити вихід спирту.

Потреби харчової галузі обумовили як піднесення машинобудування, так і його сільськогосподарський напрямок. Підприємства машинобудівної галузі, що виникнули в той час, були спрямовані на задоволення потреб сільського господарства та харчової промисловості. У свою ж чергу, потреби машинобудівної галузі обумовили подальший розвиток металургійної та вугледобувної галузей.

Транспортна система в дореформений період була нерозвиненою. Україну з рештою території Російської імперії поєднували два стратегічні шосе: Петербург-Київ та Петербург-Харків. Будівництво залізниць, що планувалось здійснити в середині XIX ст., не було реалізовано через Кримську війну. Використання ж водних шляхів Дніпра було обмежено через дніпровські пороги. Тому найчастіше перевезення здійснювались за допомогою гужового транспорту.

З початком промислового перевороту мануфактурне виробництво, через неефективність праці кріпаків, починає поступатися фабрично-заводському виробництву. Все більшого значення набуває частка купецьких капіталістичних підприємств. Так кількість купецьких та поміщицьких підприємств на передодні реформи складала 94,2 % та 5,8 % відповідно.

Кріпосне право вже не відповідало вимогам економічного життя в Російській імперії та заважала її подальшому економічному розвитку. Відповідно, виникла необхідність скасування пережитків феодалізму.

В Україні кріпацтво було скасовано 19 лютого 1861 р. підписанням Олександром II «Положення про селян, що вийшли із кріпосницької залежності». Скасування кріпацтва передбачало отримання селянами особистості свободи та громадянських прав. Проте права селян значно обмежувались (вони несли рекрутську повинність, для виїзду з села необхідно було отримати дозвіл общини, для селян зберігалось покарання різками і т. д.). Але, найважливіше було те, що земля (разом з селянськими садибами та наділами) залишалась у власності поміщиків. Землю селяни повинні були викупати у поміщиків. Якщо садибу селянин міг безперешкодно викупити (за умови відсутності недоїмок), то наділ він міг викупити тільки за згодою поміщика (бажання селянина було необов'язковим). Поки садиба та наділ не будуть викуплені, вони передавались селянину в користування. За їх використання селянину доводилось платити оброк або ж відробляти панщину. В залежності від якості землі де знаходився наділ, на одну ревізьку душу встановлювались наступні норми

земельних наділів: в районах чорноземля розмір наділа коливався від 3 до 4,5 десятин, в нечорноземних та степових районах – від 3,25 до 8 та від 6,5 до 12 десятин, відповідно.

Викупити свій наділ селяни були повинні за домовленістю сторін. Ціна наділу обчислювалась через суму капіталізованого оброку з розрахунку 6 % річних. Тобто під час обчислення **ціни наділу** використовувалась наступна формула:

$$\text{ціна наділу} = \frac{\text{сума оброку}}{6} \cdot 100.$$

Процедура викупу передбачала, що 20 % вартості землі сплачували селяни, а 80 % поміщик отримував від держави у вигляді державних облігацій під 5 % річних. Отриманий від держави «кредит» в розмірі 80 % вартості землі селяни повертали державі сплачуючи по 6 % на рік протягом 49 років.

Одним з наслідків селянської реформи 1861 року було придбання поміщицької землі купцями та заможними селянами. Земля ж, що залишалась у власності поміщиків, здавалась в оренду або ж використовувалась для ведення власного господарства. Відбувалась капіталізація сільського господарства. Завдяки використанню машин, вільно найманій праці та нових технологій відбувалось зростання врожайності.

Іншим наслідком реформ було розшарування селянства. Можна виділити три групи селян, що утворилися внаслідок розшарування: заможні селяни (їх кількість складала 15–20 %), середняки (25–30 %) та бідняки. Наприкінці XIX ст. наділ заможного селянина складав до 22 десятин землі. Його домогосподарству належало декілька коней та інша худоба. Також заможний селянин був спроможний використовувати деяку сільськогосподарську техніку та залучати найману працю. Наділ середняка складав приблизно 7–10 десятин землі. Подібно до заможного селянина, середняк мав декілька коней та іншу худобу, але він вже не мав можливості використовувати найману працю і обмежувався силами своєї родини. Найбільшу частину селян складали бідняки. Наділ бідняка не перевищував 4 десятин землі. Частина бідняків була безземельною. Особливістю селянської реформи, що відбулась в Російській імперії, була общинна власність на землю. Тобто селянин не мав прав власності на землю, а для виходу з общини та отримання свого наділу він мав отримати згоду общини. Таким чином селянська реформа 1861 року виявилась неефективною, на тривалий час зберігала пережитки феодалізму, що викликало невдоволення селян.

Розв'язати невирішені питання повинні були реформи П. А. Столипіна,

відповідно до наказу «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосується селянського землеволодіння і землекористування» від 9 листопада 1906 р. Найважливішим аспектом реформ була відмова від общинного землеволодіння та передача землі у приватну власність. Відповідно до цього кожен селянин мав право без згоди общини отримати свій земельний наділ у приватну власність. Іншими важливими елементами столипінської реформи були відділення селян на хутори і відруби та сприяння селянам що висловили бажання переселитися до Сибіру та інших малозаселених районів Російської імперії.

Селянська реформа 1861 р. склала сприятливі умови для зростання фабричної промисловості в Україні, а велика кількість сільської бідноти була джерелом дешевої робочої сили для інтенсивно зростаючої промисловості.

В післяреформений період завдяки технічному переоснащенню зростають обсяги виробництва в харчовій галузі, крім того, в цій галузі спостерігається концентрація виробництва. Так значних обсягів виробництва було досягнуто в цукровому, горілчаному, суконному, олійному та інших виробництвах. Технічне переоснащення виробництва та застосування більш ефективної найманої праці дозволило українським цукровим підприємствам в 1882–1885 рр. виготовляти 87,8 % всього цукру, виробленого в Російській імперії. Також великі, оснащені сучасною технікою, підприємства з'являються в горілчаному та олійному виробництвах. Все активніше в борошномельному виробництві застосовуються парові млини.

В післяреформений період все більшого значення набувають вугледобувна, металургійна та машинобудівна галузі. Перехід металургійної промисловості на використання мінерального палива повністю витіснив деревовугільну промисловість, що завдяки наявності великої кількості необхідних ресурсів існувала на Правобережжі та Чернігівщині. Так вже перші металургійні підприємства півдня України – Юзівський та Сулінський заводи, що були побудовані відповідно у 1871 та 1872 рр. – використовували для виробництва місцеві руди та донецький кокс і антрацит.

Стрімкий розвиток вугледобувної галузі у 60–70 рр. XIX ст. в Донецькому басейні був обумовлений потребами зростаючої промисловості. Розвиток промисловості потребував великої кількості мінерального палива. Обсяги видобутку вугілля постійно нарощувались. Відбувалось технічне переобладнання шахт, проте на шахтах все ще використовувалось багато ручної праці. Обсяги видобутку вугілля в цей період досяг 43,1 % загального об'єму видобутку Російської імперії.

На машинобудівних підприємствах України поширювалось застосування парової енергії. У середині 80-х років парову енергію використовували

79 % машинобудівних підприємств. Машинобудування переважно було орієнтовано на сільське господарство. В Харкові засновуються заводи Гельферіх-Саде та Мільгозе у 1878 та 1873 рр. відповідно. Також великі машинобудівні підприємства створюються в Одесі, Єлизаветграді, Луганську. В Херсоні та Миколаєві працюють великі суднобудівні підприємства.

Розвитку економіки в післяреформений період сприяло будівництво залізних доріг. В цей період були побудовані такі залізничні лінії як: Балта–Одеса, будівництво якої було завершено у 1866 р.; Балта–Крюч'єв – у 1869 р.; Курськ–Харків–Таганрог–Ростов-на-Дону – у 1869 р. Також збільшується кількість пароплавів на водних шляхах Дніпра та інших річок України.

З розвитком капіталізму почалось формування класів пролетаріату та буржуазії. До реформ 1861 р. промислова буржуазія не відігравала суттєвої ролі в суспільстві. Але з реформою 1861 р. склалися сприятливі умови для розвитку капіталізму, що призвело до зростання промислової буржуазії та посиленні її ролі у суспільному житті. Промислова буржуазія поповнювалась за рахунок як поміщиків, що здійснювали капіталізацію власних господарств, так й за рахунок купців, міщанства та заможного селянства.

Клас пролетаріату поповнювався, переважним чином, за рахунок сільської бідноти, зубожіння якої забезпечувало наявність дешевої робочої сили. Також спостерігалось міграція робітників з російських губерній. Проте частка працівників промислових підприємств наприкінці XIX ст. все ще залишалась невеликою (7 %). Фабричним робітникам, заробітна плата яких була найнижчою серед європейських країн, доводилося працювати у надзвичайно тяжких умовах до 15 годин на добу.

На зламі століть розвиток економіки в Російській імперії (та українських земель, що увійшли до її складу) носив циклічний характер. Після стрімкого зростання економіки, що відбувалось у 1893–1899 рр., настав період уповільнення у 1900–1908 рр., що, у свою чергу, знов змінився періодом економічного зростання 1909–1913 рр.

Наслідком циклічних процесів, що відбувались в економіці була концентрація виробництва. Так, наприклад, 9 металургійних заводів виготовляли 75 % всього виплавленого чавуну та використовували 80 % парових двигунів, що працювали в цій галузі. Монополізація набуває масового характеру. На початку XX ст. починають з'являтися синдикати, що призводило до зростання цін та обмеження об'ємів виробництва. Перед першою світовою війною переважна частина галузей української економіки була монополізована.

Серед синдикатів, що виникнули в той час, можна назвати такі: «Продпаравоз», що був створений у 1901 р, «Цвях» – 1903 р., «Продвагон» – 1904 р.

Значно раніше у 1887р. був утворений синдикат цукрозаводчиків.

Найбільшими ж синдикатами були «Продамет», що об'єднував металургійні підприємства, та «Продвугілля», до якого входили підприємства вугледобувної галузі. «Продамет» та «Продвугілля» були засновані відповідно у 1902 р. та 1904 р. Синдикат «Продвугілля», на частку якого припадало 75 % вугілля, що було видобуте в Донецькому басейні, об'єднував 18 акціонерних вугільних товариств регіону. На частку ж «Продамету» припадало 2/3 продукції галузі виготовленої на півдні України. Синдикат «Продамет» налічував 12 металургійних підприємств Південної України.

Кінець XIX–початок XX ст. характеризуються значною роллю іноземних інвестицій. Левова частка капіталу інвестованого в українську промисловість походила з чотирьох країн: Англії, Франції, Німеччини та Бельгії, їх частки у загальному об'ємі інвестицій, на початку XX ст., складали 24 %, 31 %, 20 % та 13 % відповідно. Іноземні інвестиції відігравали значну роль в будівництві та оснащенні таких галузей української економіки, того часу як: вугільна промисловість (переважно інвестиції здійснювалися Англією), металургія та машинобудування (Франція та Бельгія). Залучення іноземного капіталу не лише дозволило побудувати нові підприємства, на яких використовувалось сучасне обладнання, але й забезпечило підготовку кваліфікованих фахівців. В Австро-Угорщині кріпосне право було скасовано у 1848 р. Відповідно до реформ кріпаки ставали вільними, а поміщики отримували відшкодування від держави за втрачені кріпосницькі повинності з розрахунку 5 % річних. Також поміщики звільнялися від «опікунських обов'язків». Крім того у власності поміщиків залишались ліса, пасовища, луки та більшість землі. Селяни ж, як було формально передбачено реформою, отримували лише ті земельні наділи, якими вони користалися до реформи. Проте, насправді, селяни отримали менші земельні наділи ніж мали до реформи. До того ж поміщики прагнули надати селянам гіршу землю.

Уряд Австро-Угорщини проводив щодо західноукраїнських земель, що входили до складу Австро-Угорщини, колоніальну політику. Пріоритет надавався розвитку західних територій Австро-Угорщини, західноукраїнські ж землі розглядалися, переважно як постачальники сировини та ринки збуту продукції, що була виготовлена на західних територіях Австро-Угорщини. Внаслідок податкової дискримінації відносно західноукраїнських земель, здійснюваної урядом Австро-Угорщини, західноукраїнські підприємства, що виготовляли кінцеву продукцію, не витримували конкуренції. Завдяки податковим пільгам західні території Австро-Угорщини могли виготовляти більш дешеву продукцію. Внаслідок цього на території західноукраїнських земель роз-

вивалися переважно ті підприємства, що займались видобутком сировини та її первинною обробкою. Подальша обробка сировини та виготовлення кінцевої продукції здійснювалось на західних територіях Австро-Угорщини.

Серед підприємств, що займались видобутком сировини найбільш жваво розвивалась Галицька нафтодобувна галузь. Наприкінці XIX ст. відбувається впровадження нової техніки, збільшується кількість парових машин (протягом 1850–1904 рр. їх кількість збільшилася з 5 до 347). Концентрація виробництва спостерігалась також переважно в нафтодобувній галузі (так, у 1910 р. 15 галицьких підприємств видобували 75 % всієї добытої в регіоні нафти).

Таким чином західноукраїнські землі, що входили до складу Австро-Угорщини, були недостатньо розвинуті. Більша ж частина населення цих територій була зайнята в сільському господарстві (в Галичині – 77 %, в Буковині – 75 %, в Закарпатті – 90 %).

2. Розвиток ідей класичної політекономії, соціалізму та маржиналізму в Україні

Економічна думка України була нерозривно пов'язана з економічною думкою Росії. Більш того, багатьох економістів важко вважати виключно українськими або російськими, надто складні та неоднозначні їх людські та інтелектуальні долі. В XIX ст. суспільно-політична та економічна думка в Україні формувалась під гаслом боротьби з самодержавством та кріпацтвом за національне відродження.

Серед українських дослідників дореформеного періоду необхідно назвати В.Н. Каразіна та Д. П. Журавського. **Василь Назарович Каразін** (1773–1842) – вчений та суспільний діяч, один з засновників Харківського університету. Стосовно питання кріпосництва займав дворянсько-ліберальну позицію, тобто не висловлювався за повне та негайне звільнення селян, але вважав за необхідне обмежити свавілля поміщиків жорсткими законами. Він пропонував заходи щодо покращення становища селян: обмеження зборів та різноманітних виплат, скасування панщини, введення грошового оброку, чітке визначення розміру повинностей за «довічне користування» поміщицькою землею. В. Н. Каразін був прибічником розвитку промисловості, закликав дворянство організовувати промислові підприємства і сам подавав цьому приклад. Аграрна програма та інші проекти господарського розвитку В. Н. Каразіна мали прогресивний характер, сприяли становленню капіталізму.

Д. П. Журавський (1810–1856) видатний український вчений, економіст, статистик, наукова діяльність якого прийшла на 40–50-ті роки XIX ст.

Він відомий, перш за все, як автор статистичних робіт. Особливістю його робіт був не лише розвиток методології статистичної науки та розробка статистичних показників, але й їх використання для аналізу соціально-економічного розвитку виробничих сил та всіх сфер суспільного життя. Саме таким є його трьохтомна робота «Статистическое описание Киевской губернии» (1852). На підґрунті статистичних даних Д. П. Журавський зробив висновок, що кріпосництво не надає можливостей для розвитку виробничих сил та не забезпечує умови для зростання народного добробуту. Саме через існування кріпосництва більша частина поміщиків не мала можливості займатися підприємництвом та управляє господарством на старих феодалських засадах. Тому Д. П. Журавський запропонував власний проект звільнення селян без землі, надавши їм право користування, але не право власності на землю. Це б визначило «Пруський шлях» розвитку капіталізму в сільському господарстві. Таким чином, Д. П. Журавського можна назвати ідеологом буржуазії, що народжувалась та тих поміщиків, що переходили на нові форми господарювання.

В період після реформ (після 1861 р.) українська економічна думка характеризувалася поширенням **ліберально-буржуазних** поглядів щодо розв'язання соціально-економічних проблем. Це було пов'язано з діяльністю громад – культурно-просвітницьких об'єднань української інтелігенції. Найбільш яскравим представником цього руху був **М. П. Драгоманов** (1841–1895). **Революційно-демократичний напрям** української суспільно-економічної думки в цей період знайшов відображення у поглядах **С. А. Подолінського** (1850–1891), професора Харківського університету, чиї переконання формувались під впливом марксизму та західноєвропейського робочого руху. З праць Подолінського необхідно відзначити «О богатстве и бедности» (1876), «Как где земля поделена, и как необходимо ее содержать» (1877), «Ремесла и фабрики в Украине» (1880). В його роботах наведено аналіз селянської реформи 1861 р., зображено її антинародний характер. Він негативно ставився до втягнення селян у товарно-грошові відносини, бо ці відносини сприяли розвитку капіталізму. Майбутнє суспільства С. А. Подолінський пов'язував з соціалізмом, перехід до якого здійсниться внаслідок революційної боротьби селян. Як фахівець в галузі природничих наук, С. А. Подолінський в праці «Труд человека и его отношение к распределению энергии» (1880) прагнув знайти природничо-наукові засади соціалізму, формулюючи при цьому закон: «людська праця може довше утримувати на поверхні землі і довше примушувати діяти сонячну енергію». Соціалізм, за його думкою, є найбільш сприятливим методом виробництва для утримання цієї енергії в інтересах людства. «Закон Подолінського» далі розвинув В. І. Вернадський в своєму вченні про ноосферу.

ру.

Представниками **ліберального народництва в Україні** були **П. П. Червінський** (1849–1931) та **М. В. Левітський** (1859–1936). Вони відкидали необхідність розвитку капіталізму в Російській імперії та були прихильниками теорії «малих справ», тобто розв'язання найближчих проблем. М. В. Левітський відомий як практик ліберального народництва: розробляв численні проекти розвитку малого виробництва та прагнув втілити їх у життя. «Артельной договор для сельскохозяйственных артелей» Левітського був виданий багатьма мовами. Але низка економістів-сучасників Левітського, вважали його проекти утопічними.

Економічна думка в Україні розвивалась в течії основних напрямків економічної думки Заходу: класичного, неокласичного, соціалістичного. Також були поширені ідеї німецької історичної та соціально-політичної шкіл. Становлення політичної економії в Україні пов'язано з іменами відомих вчених, серед них видатне місце належить **Т. С. Степанову** (1795–1847), професору Харківського університету, одному з авторів курсу політичної економії, засновнику класичної школи політичної економії в Україні та Росії. Основна робота Степанова «Записки о политической экономии» була видана у 1844 році. Предметом політичної економії вчений вважав основні закони фізичного життя суспільства, підкреслював необхідність відокремлення науки та політики, бо наука вивчає закони багатства, а не закони морального життя. Т. Степанов відзначав соціальну функцію політичної економії, яка полягала в виявленні джерел та причин соціальної несправедливості у суспільстві [3, 291].

І. В. Вернадський (1821–1884), професор Київського університету, основні роботи Вернадського «Перспектив политической экономии» (1858), «Очерк истории политической экономии» (1858). І. В. Вернадський був **першим** в Російській імперії **істориком економічної думки**. Він досліджував світову економічну науку з найдавніших часів до сучасних йому економічних теорій. Під час систематизації економічної думки Вернадський як критерій використовував різні підходи до тлумачення економічних законів та ролі держави в національній економіці. Як прихильник класичної школи, Вернадський виступав проти соціалізму, а ідеї соціалізму вважав помилковими, їх виникнення пов'язував зі зниженням рівня життя значної частини населення.

М. Х. Бунге (1823–1895), економіст, ректор Київського університету, згодом міністр фінансів. Приділяв багато уваги взаємозв'язку економічної науки з практичною діяльністю. Він був **засновником Київської психологічної школи**, що отримала високу оцінку на Заході. Основні праці Бунге «Основания политической экономии» (1870), «Очерки политико-экономической лите-

ратуры» (1895). Предмет політичної економії, на думку Бунге, – це закони капіталістичного розвитку (економічного та промислового). Звідси походять наступні висновки:

а) економічний розвиток передбачає посилення приватної ініціативи, вільної конкуренції та обмеження втручання держави в економічне життя;

б) промисловий розвиток передбачає концентрацію та акціонування підприємств, розвиток кредитних установ.

Закони капіталізму М. Х. Бунге вважав природними та вічними. З його ім'ям пов'язана ціла низка прогресивних заходів: утворення фабричних інспекцій, скасування подушних податей з селян і т. п. Даючи оцінку внеску українських економістів в розвиток економічної науки, Н. Х. Бунге писав у 1894 р., що праці числених економістів можна вважати значними в багатьох сферах політичної економії, але жодну з них неможливо порівняти з працями молодих в той час вчених М. І. Туган-Барановського та Є. Є. Слуцького.

М. І. Туган-Барановський (1865–1919) – видатний вчений світового масштабу, історик та економіст, суспільний та державний діяч, один з засновників Української академії наук. Він написав багато робіт з різних економічних питань: кон'юнктурні коливання (цикли), теорія вартості (цінності), теорія розподілу, аналіз економічних систем, кооперативний рух, економічна історія Росії.

М. І. Туган-Барановський народився в Харківській губернії, в 1889 р. він закінчив фізико-математичний та екстерном юридичний факультет Харківського університету. Вже у 1890 р. молодий дослідник публікує «Учение о предельной полезности хозяйственных благ», в якому наводить порівняльний аналіз класичної та австрійської шкіл та висловлюється щодо можливості синтезу, здавалось би, взаємовиключних теорій двох шкіл.

В магістерській дисертації: «Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на хозяйственную жизнь» (1894) М. І. Туган-Барановський проаналізував закони економічного розвитку капіталізму як господарчої системи взагалі та в умовах Російської імперії зокрема, значення вчення Марксу для розв'язання соціально-економічних протиріч суспільства. У своїй роботі М. І. Туган-Барановський робить висновок, що визначальною умовою еволюції капіталістичної системи господарства є інновації. Він першим сформулював основний закон інвестиційної теорії циклів, відповідно якого фази промислових циклів визначаються активністю інвестування. Диспропорції між рухом заощаджень та інвестицій стають, на думку вченого, основною причиною циклічних коливань. Регулювання інвестицій та їх правильний розподіл між галузями забезпечує можливості роз-

ширення виробництва.

Інвестиційна теорія капіталістичних циклів М. І. Туган-Барановського мала великий вплив на розвиток економічної науки. Фактично з його роботи, як відзначає англійський історик-економіст М. Блауг, «починається систематичне дослідження економічних циклів» [2, 623]. Дж. Кейнс сприйняв та розвинув ідею М. І. Туган-Барановського о «збереженнях-інвестиціях» як визначаючий силі економічної активності.

Як вчений, що поклав початок кон'юнктурній циклічності, та як практик М. І. Туган-Барановський не міг не відчувати інтересу до монетарної політики. Тим більше, що сучасна йому економічна ситуація вимагала встановлення здорової монетарної системи та проведення відповідної монетарної політики. Розв'язуючи ці проблеми М. І. Туган-Барановський став засновником номіналістично-кількісній теорії грошей (сам він називав її кон'юнктурною теорією вартості грошей) та розвинув низку положень монетарної політики. Для боротьби з інфляцією він рекомендував вивести з грошового обігу частину готівки, звернув увагу на можливість використання паперових грошей як світової валюти за умови, що світова валютна система буде прийнята всіма країнами. Головна мета монетарної політики, з точки зору М. І. Туган-Барановського – це створення інструменту протидії кон'юнктурним циклам. Він покладав відповідальність за проведення монетарної політики на уряд. Таким чином, відзначає американський історик-економіст (українського походження) І. С. Коронецький, М. І. Туган-Барановського можна вважати одним з перших прихильників активної участі уряду в економічному житті шляхом проведення монетарної політики [8].

М. І. Туган-Барановський створив власну соціальну теорію розподілу в роботі «Социальная теория распределения» (1913). В основу цієї теорії він поклав два фактори: продуктивність праці та систему соціальних відносин. Якщо зростає продуктивність праці, то зростають розміри суспільного продукту, що підлягає розподілу між різними соціальними групами, а тому всі вони зацікавлені в зростанні продуктивності праці. Комбінація відповідних доходів різних соціальних груп буде залежати як від продуктивності праці (економічний аспект), так і від суспільної сили цих груп (соціальний аспект). Найважливішою розподільчою категорією є заробітна плата, її розміри регулюються, з одного боку, продуктивністю праці, а з іншого – соціальною силою робочого класу. Зростання соціальної сили робочих М. І. Туган-Барановський бачив в зростанні кількості профспілок та посиленні їх впливу, покращенні фабричного законодавства [11, 144]. Ідея соціального підходу до розподілу заробітної плати, прибутку та ренти міцно увійшла в сучасний ар-

сенал економічної науки [1, 124].

Багато зроблено М. І. Туган-Барановським і в розвитку теорії соціалізму, в підґрунтя якої він поклав ідею німецького філософа І. Канта, про рівноцінність людської особистості: люди рівні за своїми правами на життя, вони рівні за безмежною цінністю, яку має кожна особистість. Вчений був впевнений, що соціалізм в історичному розумінні «не лише підкоряє особистість суспільству, а, навпаки, прагне підкорити весь лад суспільства інтересам особистості». Забезпечити свободу особистості можна лише в умовах «складної економічної системи, що побудована на різних принципах» від міжнародних союзів та держав до виробничих асоціацій та окремих працівників. Вчений критикував марксистську модель соціалізму, яка передбачала спрощену структуру та господарський механізм майбутнього суспільства. Він вважав, що соціалізм можливий лише на певному етапі розвитку суспільного виробництва, в умовах підготовленого соціального середовища та наявності моральних та інтелектуальних якостей у людей, чого в Російській імперії не було, «в історії здійснюється не те, що бажає той чи інший суспільний клас, а те, що відповідає природному напрямку історичного розвитку» [3, 92].

Загально визнаним в світовій економічній літературі є вклад М. І. Туган-Барановського в розробку теорії кооперації. Вчений вважав, що трансформація капіталізму в соціалізм пройде без класової боротьби через розвиток кооперації.

Світове визнання отримали дослідження українських економістів – представників математичного напрямку в політичній економії: А. Д. Билимовича, Р. М. Оржецького та ін. Але найбільш видатним економістом-математиком, який мав значний вплив на сучасні економіко-математичні дослідження, був Є. Є. Слуцький (1880–1948), який написав низку видатних робіт з математичної економіки. Так, в статті «К теории сбалансированного бюджета потребителя». Є. Є. Слуцький зробив низку цікавих висновків стосовно умов стабільного бюджету споживача, показав зв'язок між функцією корисності, рухом цін та грошових доходів споживача. Ця робота вважається основоположною в низці сучасних економіко-математичних досліджень проблеми попиту та взаємозв'язку функцій попиту з рухом цін і доходів [9, 187]. Як писав М. Блауг: «У 1934 році Хікс та Аллен показали, що криві байдужості можна використовувати для перебудови теорії споживацької поведінки на засадах ординалістської концепції корисності, при цьому виявилось, що Джонсон та Слуцький незалежно один від одного отримали той самий результат вже у 1913 та 1915 рр.» [2, 321].

Високо оцінюють економісти й вклад Слуцького в розробку основ праксеології. В доповіді «О формально-праксеологическом основании экономики» Слуцький вперше (1926 р.) поставив питання щодо необхідності особливої науки – праксеології, яка б розробляла принципи раціональної поведінки людей у різноманітних комбінаціях ринкових умов.

Завершуючи аналіз економічних думок в Україні в XIX–початку XX ст., необхідно відзначити, що українські вчені проявили виключну інтелігентність, глибоке знання всіх шкіл та напрямків економічної науки того часу та по багатьом питанням дали власні трактування та програми змін суспільства. Історію української економічної думки сьогодні неможливо уявити без наукового внеску М. І. Туган-Барановського, Є. Є. Слуцького, П. Струве та багатьох інших. Ці та інші українські вчені, зробили внесок не лише в розвиток світової науки, але й в скарбницю світової культури.

Цитати та документи

М. Туган-Барановський [10]

Із трьох основних класів капіталістичного господарства тільки один клас найманих робітників (пролетаріат) працею добуває свої доходи, а дохід двох інших основних класів – капіталістів та землевласників – навпаки, добувається не працею цих класів, а тим, що вони володіють майном.

При найманні робітника об'єктом продажу є робоча сила його. Але робочу силу людини не можна прирівняти до інших товарів. Всі інші товари є речами зовнішніми...; робоча ж сила людини є не зовнішній прояв його діяльності, а це – сама людина, неподільна частина її особи.

Якби там не був робітник пригнічений, він усе-таки не робоча худоба капіталіста: за межами ринку він вільний і вдома в себе живе не для того, щоб творити робочу силу для капіталістів, а живе для себе, для задоволення своїх потреб.

...розмір заробітної платні визначається двома умовами: продуктивністю суспільної праці... і соціальною міццю робітничого класу, від якої залежить розмір частки суспільного продукту, що попадає до розпорядимості робітника.

Без допомоги праці – капітал безплідний, але й праця нічого не може створити без допомоги капіталу. З цієї взаємної залежності виходить своєрідна форма боротьби праці й капіталу, яка визначає їх відносну економічну міць – це страйк.

...свою внутрішньою природою, прибуток протилежній заробітній платні: робітник тільки тому одержує від капіталіста заробітню платню,

що капіталіст має за меті заволодіти собі частину трудового продукту без жодної оплати.

...прибуток є доход, оснований на експлуатації робітника капіталістом.

...прибуток може змінюватися й поруч із заробітною платнею і навпаки щодо неї.

...прибуток визначається трьома умовами: продуктивністю суспільної праці, стосунками соціальної міці капіталістів й робітників і швидкістю обертів суспільного капіталу.

Земельна рента – є нетрудовий доход, що добувається користуванням стійкими, корисними властивостями землі, ...першим джерелом виникнення земельної ренти є відмінні шматків землі щодо становища їх у просторі. Другим джерелом земельної ренти в галузі хліборобства є занепад продуктивності хліборобської праці, викликаний природними причинами. ...третім джерелом є відмінні врожайності різних шматків землі.

М. В. Левицький [3]

Я по собі відчув всю вагу селянської роботи в полі і у мене мимоволі виникла думка, чи не можна поліпшити умови цієї праці гуртовим товарицьким спільним господарством. Мені здалося, що можна... Поки селяни не в силах завести собі інвентар та коней, нехай беруть позичку й з'єднуються в артіль. Як тільки погасили позику і артільне господарство розрослося, хто заважає поділити його поміж учасниками артілі й вести кожному, своє господарство окремо. Нехай ділять! Артіль зробила своє діло....

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте передумови, основні етапи та наслідки промислового перевороту на Східній Україні. Якими є його особливості?
2. Розкрийте зміст аграрних реформ 1848 та 1861 р.
3. Яким чином реформа 1861 р. та Столипінська реформа сприяли розвитку капіталізму в Україні?
4. Розкрийте передумови виникнення української кооперації.
5. Яким був основний зміст ліберально-дворянських ідей у дореформений період в Україні?
6. Якими були економічні та політичні погляди С. Подолинського?
7. Чим викликані особливості розвитку політичної економії в Україні?
8. У чому суть інвестиційної теорії циклів М. Туган-Барановського?

План семінарського заняття

1. Особливості промислового перевороту в Україні.

2. Аграрні реформи та їх вплив на соціально-економічне становище селян.
3. Розвиток української економічної думки під впливом ідей класичної політекономії.
4. Українська економічна думка у післяреформений період.

Теми повідомлень

1. Основні положення та економічні наслідки реформи 1861 р. та ліквідація кріпацтва.
2. Столипінська аграрна реформа та вплив на соціально-економічний розвиток України.
3. Початок промислового перевороту в Україні та промисловий підйом 90-х рр. XIX ст.
4. Наукова спадщина М. Туган-Барановського, його внесок до скарбниці світової економічної думки.
5. Математична школа у політичній економії України.
6. Економічні та політичні погляди С. Подолинського.

Тести

Виберіть правильну відповідь.

1. На який із ключових факторів розвитку капіталізму ліквідація кріпацтва в Україні вплинула найбільше?
 - а) технічна революція;
 - б) концентрація капіталу;
 - в) ріст масштабів товарообігу на зовнішньому ринку;
 - г) формування ринку найманої праці.
2. В якому з провідних регіонів Російської Імперії виникло перше монополне об'єднання?
 - а) у Санкт-Петербурзі;
 - б) на Уралі;
 - в) у Центральному (Московському);
 - г) в Україні.
3. Перша монополія виникла в?
 - а) вугільній промисловості;
 - б) чорній металургії;
 - в) сільськогосподарському машинобудівництві;
 - г) виробництві цукру;
 - д) залізничному транспорті
4. Які позитивні та негативні наслідки Столипінської аграрної реформи?
 - а) ліквідація сільської громади;
 - б) створення Селянського банку;
 - в) впровадження нових форм землекористування «відрубів» та хутірсь-

ких господарств;

г) створення «відрізків» землі та обмеження наділів більшості селян 5 десятинами;

д) подорожчання майже у 3 рази ціни землі за «викупними платежами» від рівня ринкової ціни

е) велика можливість використовувати передові досягнення агротехнічної науки.

5. Промислова революція в Україні почалася в:

а) харчовій промисловості; в) виробництві сукна;

б) бавовняній промисловості; г) металургії.

6. До особливостей розвитку української промисловості можна віднести:

а) більш високі, ніж у цілому по країні темпи розвитку;

б) концентрація на півдні України паливно-енергетичної бази;

в) значний вплив іноземного капіталу;

г) виникнення та поглиблення структурних та територіальних диспропорцій;

д) вірні відповіді а, б, в, г.

7. Знайдіть відповідність між прізвищами вчених та школами (теоріями), які ці вчені представляли:

1) М. Туган-Барановський; а) праксеологія;

2) С. Подолинський; б) енергетична теорія економічного розвитку;

3) Є. Слущкий; в) психологічна школа;

4) Д. Журавський; г) інвестиційна теорія циклів;

5) Н. Бунге. д) статистика.

8. Кого із перелічених вчених об'єднує участь у розробці спільної економічної концепції:

а) М. Туган-Барановський, С. Подолинський, К. Маркс, А. Сміт;

б) І. Вернадський, Т. Степанов, Д. Рікардо, М. Левитський.

Список літератури

1. Белоусов В. М. История экономических учений: учебное пособие. / В. М. Белоусов, Т. В. Ершова. – Ростов н/Д. : Феникс, 1999. – Гл. 6.

2. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе; пер. с англ. – М.: Дело ЛТД, 1994. – Раздел 9; Раздел 16.

3. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні. – К.: Наукова думка, 1994. – Розділ I, II.

4. Дмитриченко Л. И. История экономических учений : учебное пособие. – Донецк : КИТИС; ДонГУ, 1999. – Тема 7.

5. Економічна історія: навч. посіб. / ред. С. І. Архієреєв, Н. Б. Решетняк. – Х. : НТУ «ХПІ», 2005. – Тема 6.

6. Економічна історія України : навч. посіб. / М. О. Уперенко, Е. А. Кузнєцова та інш. – Х. : Одіссей, 2004. – Розд. 7, 8, 9.

7. Історія економічних вчень : навч. посіб. / В. М. Двінських, Н. В. Шибяєва та інш.; ред. С. І. Архієреєв, Н. Б. Решетняк. – Х. : НТУ «ХП», 2003. Тема 8.

8. Коропецький І. С. Українські економісти XIX ст.. та західна наука. – К. : Либідь, 1993.

9. Лановик Б. Економічна історія України і світу : підручник / Б. Лановик, З. Митисякевич, Р. Матейко. – К.: Вікар, 2001. – Розд. 3.

10. Туган-Барановський М. І. Політична економія : курс популярний. – К., 1994. – Ч. I. – Розд. 1.

11. Царенко О. М. Економіка України і світу. Курс лекцій: навч. посіб. / О. М. Царенко, А. С. Захарчук. – Суми : Університетська книга, 2000. – Лекції 10, 11.

ТЕМА 9. ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА В ПЕРІОД ДЕРЖАВНО-МОНОПОЛІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (перша половина XX ст.)

1. Економічні наслідки Першої світової війни.
2. Характерні риси розвитку господарств країн світу у 20-х рр. План Ч. Дауеса.
3. Світова економічна криза 1929–1933 рр.
4. Економічна теорія конкуренції Е. Чемберліна, Дж. Робінсон.
5. Економічне вчення Дж. М. Кейнса.

1. Економічні наслідки Першої світової війни

Перша світова війна була глобальним воєнним конфліктом, який відбувався перш за все в Європі та тривав з 1 серпня 1914 по 11 листопада 1918 року. У неї було втягнуто 38 держав з населенням понад 1 млрд осіб. У кровопролитних битвах загинуло 10 млн осіб, 20 млн одержали поранення чи каліцтво. Сили Антанти на чолі з Францією, Росією, Великобританією і з 1917 року Сполученими Штатами перемогли держави Четверного Союзу (також відомі як Центральні Держави) на чолі з Австро-Угорщиною, Німеччиною, Болгарією та Османською Імперією. Італія приєдналася до Антанти у 1915 році.

Боротьба, яка велась на Західному Фронті, проходила вздовж системи траншей і укріплень, обмежених областю, відомою під назвою «нічийна земля». Ці ряди укріплень тягнулися від Північного моря до Швейцарії, через що ця система ведення статичної траншейної війни визначила хід війни для багатьох її учасників. На Східному Фронті розлогі східні рівнини і обмежена мережа залізниць запобігли безвихідному стану ведення траншейної війни. Але масштаб конфлікту був настільки великим, що і Близький Схід та Італійський Фронт також вели важку боротьбу. Військові дії також проходили і на морі і, вперше, у повітрі.

Війна спричинила розпад чотирьох імперій: австро-угорської, німецької, османської і російської. Німеччина втратила її колоніальні території і такі країни як Чехословаччина, Естонія, Фінляндія, Латвія, Литва, Польща та Югославія отримали незалежність. Висока вартість ведення війни також заклала ґрунт для розпаду Британської Імперії.

Перша світова війна визначила кінець старого світового ладу, який склався після Наполеонівських війн. Результат конфлікту був важливим чинником для виникнення Другої світової війни та мав вирішальний вплив на історію 20-го століття.

Блокада Німеччини негативно позначилася на її економічному стані. Для керівництва господарством було створено **Воєнно-промисловий комітет**, який регулював витрати сировини, виробництво фабрикатів, розподіл продуктів та товарів. Була розроблена **мілітарна господарська «Програма Гіндебурга»**, що передбачала збільшення випуску військової продукції (до 75 % від загального обсягу виробництва продукції). 28 червня 1919 року Німеччина підписала **Версальський мирний договір**, визнавши свою поразку у Першій світовій війні. Було втрачено 13,5 % території з населенням 6,5 млн осіб. Німеччина втратила свої колонії в Азії, Африці, у Тихому океані. Військово-промисловий комплекс країни було зруйновано.

На економічному становищі Великобританії негативно відбилися події у Німеччині, але держава вистояла. Загальний обсяг виробництва зменшився на 19,5 %, а воєнної промисловості збільшився на 21 %. Разом з тим у Англії зростає сільське господарство у зв'язку з дефіцитом продуктів харчування.

Франція зазнала найбільших збитків. Промисловість на сході була окупована. Загальний обсяг виробництва зменшився більш як на 55 %. Відбулася мілітаризація економіки.

США перебували у вигідних умовах. Нейтралітет дав можливість збільшити поставки зброї, боєприпасів та продуктів харчування у воюючі країни. За цих умов, зростають виробничі потужності, зайнятість населення та

капітальні вкладення за кордон. Отже, основні центри виробництва в роки Першої світової війни змістилися до США.

2. Характерні риси розвитку господарств країн світу у 20 рр.

План Ч. Дауеса

Структурні зміни, пов'язані з мілітаризацією економіки у провідних країнах світу, призвели до вкрай нерівномірного галузевого розвитку, що стало причиною нетривалої інтенсивної економічної кризи на початку 20-х років. У цілому обсяги промислового виробництва зменшилися на 25–35 %, на 40% знизилися закупівельні ціни у сільському господарстві. Разом з тим криза супроводжувалася позитивними процесами – у більшості країн розпочалася активна конверсія та структурні зміни у промисловості на користь нових галузей виробництва (автомобілебудування, літакобудування, хімія, електротехніка, радіоелектроніка, кольорова металургія). З 1922 року у провідних країнах Заходу розпочався цикл економічного піднесення, який продовжувався 7 років. У більшості країн відновлюється і зростає середній прошарок суспільства, частка якого наближається до 50 %.

США раніше від інших розвинутих країн вступили у період стабілізації, а у 1922–1929 рр. економіка США була на піднесенні. На кінець 20-х років тут виробляли майже половину промислової продукції світу, на 10 % більше, ніж Англія, Франція, Німеччина, Японія та Італія разом узяті. Важливим поштовхом до зростання виробництва стало поширення конвеєрного методу масового виробництва, заміна традиційних видів палива (вугілля) – електрикою і нафтопродуктами. Виняткове значення мала стандартизація та уніфікація. Високого рівня досягла механізація виробництва та побуту американців. У країні різко збільшилася кількість автомобілів, з якими почав асоціюватися американський спосіб життя. У 1922–1929 рр. автомобільні заводи США виготовили понад 40 млн автомашин. Посилена автомобілізація сприяла бурхливому розвитку ряду галузей: будівництва доріг, сфери послуг, туризму та ін.

Інтенсивно розвивалися також машинобудівна, електротехнічна, хімічна, авіаційна та деякі інші галузі. При зменшенні загальної кількості банків (з 30 до 24 тис.), їхні капітали збільшились на 21 млрд доларів. Значно зріс експорт товарів, який у 20-их роках переважав імпорт. Американські капіталовкладення з акордоном з 1920 по 1931 рр. склали 11,6 млрд доларів, причому 40 % від цієї суми припадало на Європу, а 22 % – на Латинську Америку. Економічне піднесення 20-х років у США справедливо називають роками «проспериті», або «американського процвітання». Однак у цей же період в

економіці почали проявлятися явища, які згодом вилилися у найбільшу в історії США кризу.

Економіка Англії на відміну від США розвивалася повільніше. Лише в кінці 20-х років було досягнуто довоєнного рівня розвитку. Ряд галузей промисловості (металургійна, вугледобувна, суднобудівна, текстильна) пережили спад. Держава вкладала значні інвестиції в авіаційну, автомобільну, електротехнічну та деякі інші галузі, завдяки чому вони успішно розвивалися. Нові галузі давали, однак, всього 10 % обсягу промислового виробництва країни. Спостерігалось технічне відставання ряду галузей, що призвело до збільшення собівартості та зниження конкурентоспроможності англійських товарів на світовому ринку. Великобританія залежала від імпорту сільськогосподарської продукції та промислової сировини, що також негативно позначалося на економіці країни.

Франція вступила в період економічного піднесення у 1924 р. Промислове виробництво перевищило довоєнне, а його річний приріст до 1930 р. склав у середньому 5 %. Успішно розвивалися нові галузі виробництва: автомобільна, авіаційна, електротехнічна, радіотехнічна, хімічна. Франція перетворилась на індустріально-аграрну країну. Важливим прибутком країни залишалось лихварство. Так, у 1929 р. вся промисловість дала прибуток 10,5 млрд фр., а цінні папери – у 3 рази більше. Мільярдні репарації сприяли стабілізації франка, що стимулювало зріст капіталовкладень. Темпи зростання промислового виробництва у Франції були найвищими серед розвинутих країн.

Німеччина на початку 20-х років переживала політичну та економічну дестабілізацію. Вона втратила зовнішні ринки, занепало промислове і сільськогосподарське виробництво, зазнала краху кредитно-фінансова система. Однак реалізація плану Дауеса вже незабаром дала відчутні результати. Становище Німеччини викликало занепокоєння урядів країн Антанти. Саме тому США, Франція, Англія вирішили допомогти в оздоровленні німецької економіки. Цьому сприяло те, що господарство країн Антанти вийшло із кризи, породженої війною, і поступово стабілізувалося. Так, з 1922 по 1929 роки економіка США невпинно зростала, країна стала процвітаючою. З 1924 р. успішно розвивається господарство Англії та Франції.

Револьюційна ситуація, що склалася у Німеччині, змусила західні країни розпочати заходи щодо економічного відродження країни. На Лондонській конференції, 16 серпня 1924 року, міжнародна комісія експертів на чолі з американським банкіром Чарльзом Дауесом запропонувала план, що розпочав діяти 1 вересня 1924 року (термін дії 1924–1929 рр.). Основна мета плану – відновлення промислового потенціалу Німеччини і забезпечення виплат

репарацій країнам-переможницям. План, зокрема, передбачав надання Німеччині позики у сумі 200 млн дол., в т. ч. 100 млн дол. виділяли американські банки. Вважалося, що відбудова, піднесення господарства, оздоровлення фінансів сприятиме регулярній сплаті репарацій Франції та Англії, які, у свою чергу, покриватимуть заборгованість США. План Дауеса, між іншим, передбачав, що основна маса німецької промислової продукції повинна спрямовуватися в СРСР, щоб не витіснити англійські та французькі товари з міжнародних ринків. Згідно з планом, СРСР повинен був постачати сировину у Німеччину, План встановлював розміри платежів Німеччини на перші п'ять років по 1–1,75 млрд марок у рік, а потім – по 2,5 млрд марок у рік. Для забезпечення платежів передбачалося встановити контроль союзників над німецьким держбюджетом, грошовим обігом і кредитом, залізницями. Контроль здійснювався спеціальним комітетом експертів, який очолював генеральний агент з репарацій. Цей пост займав представник США, спочатку О. Юнг, а згодом П. Гілберт.

У зв'язку з прийняттям плану Дауеса, між Францією і Бельгією з одного боку, і Німеччиною – з іншого, було підписано угоду про припинення окупації Рурського басейну і виведення звідти французьких і бельгійських військ.

План Дауеса відрегулював репараційні платежі, сприяв ввозу іноземного капіталу в Німеччину. До вересня 1930 р. сума іноземних (головним чином американських) капіталовкладень в Німеччині склала 26–27 млрд марок, а загальна сума німецьких репараційних платежів за той же період – дещо більше 10 млрд марок. Ці капітали сприяли відновленню промислового виробництва, яке вже у 1927 р. досягло передвоєнного рівня. Частка Німеччини у світовому експорті збільшилася з 5,73 % у 1924 р. до 9,79 % у 1929 р. Внаслідок виконання плану Дауеса США отримали великі прибутки у вигляді процентів від позик і дивідендів від прямих інвестицій у промисловість.

Величезні капіталовкладення, висока господарська культура і національна самосвідомість німецького народу сприяли стабілізації господарського життя країни. Було оновлено основний капітал важкої промисловості, в яку вкладалося найбільше капіталів. Поступово Німеччина стала випереджати Англію з експорту машин та індустріального обладнання. Прискореними темпами розвивалися хімічна та електротехнічна галузі промисловості.

3. Світова економічна криза 1929–1933 рр.

До кінця 20-х років економічна система провідних капіталістичних країн досягла високого рівня складності. Механізми ринкової саморегуляції (так звана «невидима рука») перестали працювати. Для забезпечення стійкого еко-

номічного та соціального розвитку потрібне було втручання держави. Надшвидкі темпи розвитку та глибинні економічні диспропорції призвели до «перегріву економіки» США. 29 жовтня 1929 року у «чорний вівторок» стався крах Нью-Йоркської фондової біржі, що поклало початок найжорстокішій економічній світовій кризі надвиробництва.

Серед основних причин світової економічної кризи у провідних капіталістичних країнах світу слід визначити такі:

- активна мілітаризація економіки порушила процеси перерозподілу капіталу між галузями промисловості;
- у зв'язку з втратами трудових ресурсів серйозно постала проблема перекваліфікації робітників;
- монополізація виробництва зумовлювала нестабільну цінову ситуацію на внутрішніх ринках;
- анархія в управлінні економікою призвела до перевиробництва окремих товарів, особливо сільськогосподарської продукції в США та Англії.

Ці та інші причини призвели до різкого зменшення світового промислового виробництва на 30 %, сільськогосподарського – на $\frac{1}{3}$, світової торгівлі – на $\frac{1}{3}$. Країни в економічному розвитку були відкинуті на рівень початку XX ст. Високі ціни при різкому спаді виробництва знижували платоспроможність населення. Криза охопила як розвинені, так і відстаючі країни. Звичайним шляхом вийти з кризи для багатьох країн було неможливо, тому уряди вдавалися до різноманітних програм, зокрема: застосування ножиць цін на промислову та сільськогосподарську продукцію, жорсткої конкуренції, торговельних війн; до відміни золотих стандартів, валютних війн.

Економічна криза в Англії свого найвищого розвитку досягла весною 1933 року. Обсяги виробництва зменшилися на 23 % від рівня 1929 року. Негативним явищем стало зменшення виробництва в базових галузях економіки. Безробіття досягло 33 %. Такий стан економіки змусив уряд вжити ряд невідкладних заходів із метою подолання кризи. Єдиною важливою його функцією вважалося забезпечення сприятливих фінансових умов, ліквідація дисбалансу бюджету, торгівлі та кредиту.

По-перше, у березні 1931 року банкір **Дж. Мей** очолив спеціальну комісію з «**національної економії**». Розроблена комісією програма передбачала подолання дефіциту державного бюджету в 120 млн ф. ст. Коаліційний уряд **Макдональда** змушений був приступити до реалізації непопулярних економічних заходів. У листопаді 1931 року було ухвалено **Закон «Про перевірку злиденності»**, який забороняв виплату допомоги у зв'язку з безробіттям особам, які перебували на утриманні своєї сім'ї.

По-друге, наступним заходом уряду була **відміна золотого стандарту фунта стерлінгів та проведення 30 % девальвації грошової одиниці**. З метою зміцнення англійської валюти було створено **стерлінговий блок**, до якого увійшли Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Греція, Португалія, країни Азії – Таїланд, Іран та Єгипет, а також: Латинської Америки – Аргентина, Бразилія та Колумбія, валютні резерви яких зберігалися у Лондоні. Таким чином, фунт обслуговував 40–50 % світового товарообороту.

По-третє, в 1931 р. було ухвалено **Вестмінстерський статут**, що надавав певні політичні права домініонам щодо прийняття власних та дії англійських законів.

По-четверте, важливим заходом було **впровадження протекціонізму**. На Оттавській конференції у серпні 1932 року між Англією та домініонами було укладено угоду про безмитне ввезення 80 % товарів із країн імперії, а 20 % товарів з інших країн обкладалися незначними податками. Таким чином, внутрішній ринок Англії став захищеним від конкуренції товарів інших країн, що не входили до стерлінгового блоку.

Незважаючи на активні заходи уряду та часткове промислове піднесення, з 1932 року країна ще довгий час перебувала у стані стагнації.

Економічна криза у Франції продовжувалася з осені 1930 до 1935 року включно. Падіння виробництва було не різким, а досить затяжним. Спади спостерігалися у 1932 та 1935 рр. Так, порівняно з 1913 роком у 1932 році обсяги промислового виробництва скоротилися на 4 %, таке саме скорочення відбулося у 1935 році порівняно з 1930 роком. У найважчому стані перебували: текстильна, автомобілебудівна промисловість, кольорова металургія, виробництво цинку та алюмінію. Франція втратила свої позиції у зовнішній торгівлі – експорт та імпорту зменшилися на 65 % від рівня 1930 року. Вкладники банків втратили не менше 3 млрд франків. Відбувалося розорення дрібного селянства. Урядова програма подолання кризи (**дирижизм**) ґрунтувалася на теорії Дж. Кейнса. Підприємствам надавалися державні замовлення, кредити, податкові та митні пільги. Селянам надавалися премії за скорочення посівних площ. Була розроблена соціальна програма допомоги безробітним. Отже, економічний розвиток Франції у 20–30 рр. був надзвичайно нерівномірним, мав циклічний характер.

Найбільше від економічної кризи постраждала економіка Німеччини, яка повністю залежала від іноземного кредитування. Обсяги промислового виробництва зменшилися на 58 %. Зупинилося виробництво в цілих економічних районах. Армія безробітних у 1933 році досягла 9 млн осіб. У 2,5 рази зменшилися обороти зовнішньої торгівлі. Спроби уряду **Г. Брюнінга** (з весни

1930 р.) через ліквідацію системи соціального страхування, підвищення прямих та непрямих податків, зниження заробітної плати на 10–15 %, реальних результатів для стабілізації не принесли. Щоб запобігти економічному краху, держава скуповує акції концернів і банків, відмовляється від політики економічного регулювання.

Союзники, занепокоєні катастрофічним становищем Німеччини в 1930 р., запропонували **план Юнга**. Він передбачав:

- припинення окупації Рейнської області;
- сума репарацій зменшувалася з 132 до 113,9 млрд марок, з терміном сплати 59 років;
- відміну контролю над економікою Німеччини;
- скорочувалися натуральні поставки.

Економічне та соціальне становище Німеччини погіршувалося. Тому у червні 1932 року на конференції в Лозанні було зменшено всі платежі до 3 млрд марок та визначено термін їхньої виплати на 15 років, але Німеччина взагалі відмовилася сплачувати будь-якої платежі.

3 березня 1933 року в Німеччині до влади приходить **фашистський режим Гітлера**.

Головним змістом економічної політики фашизму став мілітаризм. Регулювання господарської діяльності державою проводиться з позиції сили:

- у червні 1933 р. створено **Генеральну раду німецького господарства** (у складі 12 монополістів та представників уряду);
- у вересні 1933 р. ухвалено **закон про продовольче становище**, який встановлює контроль за сільським господарством;
- у 1934 р. створено **Організацію промислового господарства та окружні економічні палати**;
- з 1933 р. на основі законів про примусове картелювання та про органічну побудову німецького господарства розпочинається **процес примусового картелювання підприємств**, а об'єднання груп підприємств здійснюється за галузевою та територіальною ознаками;
- у 1935 р. було ухвалено **закон про оборону імперії та впроваджено загальну військову повинність**;
- у вересні 1936 року було затверджено **чотирирічний план мобілізації ресурсів з підготовки до війни**;
- у 1938 р. впроваджено **загальну трудову повинність**.

Прискореними темпами здійснювалася мілітаризація економіки. До 1937 р. почали працювати 300 військових заводів. Військове виробництво та витрати на озброєння у 1932–1938 рр. збільшилися у 10 разів. Державні замо-

влення стали джерелом збагачення великих монополій.

Мілітаризація зумовила вихід із кризи та значне зростання виробництва.

Наслідки кризи стали надзвичайно руйнівними:

- відбулося падіння вартості цінних паперів;
- було паралізовано кредитну систему;
- банки припинили всі операції;
- скоротився національний дохід;
- зросло безробіття;
- скоротилося промислове виробництво на 46 %;
- сільськогосподарське виробництво зменшилося на 58 %;
- загострилася проблема житла.

Заходи президента **Г. Гувера**, які ґрунтувалися на принципах «твердого індивідуалізму», успіху не мали.

Під впливом розвитку масових соціальних рухів у 1932 р. до влади приходить демократична партія на чолі з **Ф. Д. Рузвельтом**.

«Новий курс» Ф. Рузвельта – економічна програма, що передбачала серію ліберальних реформ, спрямованих на вихід з економічної кризи. Теоретичною основою програми стали погляди англійського економіста Дж. М. Кейнса про державне регулювання економіки для безперебійної роботи ринкового механізму. Економічна програма почала реалізовуватися з 1933 р. і передбачала заходи в кількох напрямках:

а) **створення відповідної інституційної основи** для здійснення економічних реформ (прийнято Закон «Про національну адміністрацію відбудови промисловості», Закон «Про банківську діяльність Гласса-Стігла»; Закон «Про допомогу фермерам»; Закон «Про соціальне страхування», Закон Вагнера та ін.);

б) **стабілізацію банківсько-кредитної системи** – 6 березня 1933 р. в умовах введеного надзвичайного стану було прийнято Банківський закон. Усі ці заходи давали можливість створити механізм інфляційного розвитку американської економіки, що відкривало шлях для реформування в інших галузях економіки;

в) **стабілізацію промислового виробництва** – 16 червня 1933 р. було прийнято Закон «Про національну адміністрацію відбудови промисловості» на чолі з генералом Х. Джонсоном. Регулювалися обсяги виробництва продукції, ціни, умови кредиту, поділ ринків збуту; установлювалися фіксовані мінімальні і максимальні межі заробітної плати, тривалість робочого дня (8 год.). Надавалося право на укладення колективних договорів, створення профспілок тощо. Упродовж здійснення економічного експерименту у проми-

словості індекс виробництва збільшилося на 10 %. 4 червня 1935 р. кодекси, які фіксували рівень виробництва та цін, були відмінені;

г) **стабілізацію сільськогосподарського виробництва** – 12 травня 1933 р. набрав чинності «Білль про допомогу фермерам» та Закон «Про регулювання сільського господарства». Основними заходами регулювання були скорочення посівних площ та знищення виробленої продукції. Було створено механізм рефінансування боргів фермерів;

д) **організацію суспільних робіт** – у квітні 1933 р. було створено Федеральну адміністрацію з надання надзвичайної допомоги безробітним та організації суспільних робіт на чолі з Г. Гопкінсом;

є) з серпня 1935 р. Законом «Про соціальне страхування» передбачалося **страхування** двох типів – **з безробіття та по старості** з отриманням субсидій громадянами з 65-річного віку. У липні 1935 р. прийнято Закон Вагнера, що передбачав право робітників на створення профспілок, укладення колективних договорів.

Раптова економічна криза 1937 р. завадила повному відновленню економіки США. Разом з тим реформи «нового курсу» мали важливе значення для розвитку як американського, так і світового господарства.

4. Економічна теорія конкуренції Е. Чемберліна, Дж. Робінсон

Активний процес монополізації світового виробництва, зумовили розвиток **теорії монополістичної і недосконалої конкуренції**. Засновником теорії монополістичної конкуренції став професор Гарвардського університету **Едвард Чемберлін**, який 1933 р. опублікував працю «**Теорія монополістичної конкуренції**». Сутність теоретичних ідей полягає в тому, що основною умовою оволодіння ринком, або **суттю монополії, є контроль над пропозицією**, а отже, над ціною, який досягається взаємозаміною конкуруючих товарів, тобто «диференціацією продукції».

Аналізуючи категорії «**чистої конкуренції**» та «**монополістичної конкуренції**», Е. Чемберлін пише: «При чистій конкуренції ринок кожного продавця зливається з ринками його суперників, за умов монополістичної конкуренції, доводиться рахуватися з тим, що цей ринок відокремлений від інших так, що в сукупності вони являють собою не єдиний ринок багатьох продавців, а мережу взаємопов'язаних ринків, розподілених між продавцями по одному на кожного». Отже, в умовах теоретичного існування чистої конкуренції будь-який продавець може продати стільки товарів, скільки захоче, але по ціні загальнодіючій, в умовах монополістичної конкуренції обсяг збу-

ту товарів «лімітований». Е. Чемберлін аналізує три напрямки монополістичної конкуренції:

1) ціновий (маніпулювання цінами) – пропонуючи диференційований товар, кожен продавець товару чи послуги формує власне коло покупців – мікроринок, на якому він виступає як монополіст, що контролює ціну товару, певною мірою підвищуючи її за рахунок обмеження обсягів виробництва;

2) неціновий (внесення якісних змін у продукт) – підвищення якості товарів, випуск нових моделей, досконалий дизайн, поліпшення умов обслуговування клієнтів, удосконалення системи збуту. Чемберлін пише: «Продукт – це найрухоміша в економічній системі категорія, що є більш рухливою, ніж ціна. Нецінова конкуренція впливає з різноманітності продукції і різниці у витратах обігу. Конкуренція якості товарів може стримувати конкуренцію цін. Якість – це додаткова рушійна сила ринку»;

3) рекламний – Чемберлін обґрунтував поняття «витрати збуту», розкрив сутність цього інструмента конкуренції, показав його вплив на формування попиту. Він звернув увагу на те, що попит можна збільшити за рахунок тимчасової монополізації ринку, наголошував на специфічних особливостях формування і управління попитом, що базуються на винятковості продукту, маніпулюванні цінами, особливо організації реклами.

Характерною особливістю сучасної редакції теоретичних положень Е. Чемберліна є розгляд поряд із «диференціацією продукту» таких додаткових нецінових умов посилення монополістичної конкуренції, як **технічне вдосконалення**, особливе обслуговування покупців тощо.

Професор Кембриджського університету **Джоан Робінсон** у 1933 р. опублікувала працю «**Економічна теорія недосконалої конкуренції**» основна ідея якої ґрунтується на вивченні ринкових аспектів функціонування монополій, конкуренція між якими через порушення рівноваги в економіці є, на її думку, недосконалою (за термінологією Е. Чемберліна – монополістичною). Сутність монополії розглядається як фактор, що дестабілізує соціально-економічні відносини ринкового середовища. У праці «Економічна теорія недосконалої конкуренції» основними є такі положення:

– в умовах досконалої конкуренції підприємці менше зацікавлені в монополізації виробництва, ніж в умовах недосконалого ринку. Монополіст має змогу не тільки підвищити ціни на свою продукцію, обмежуючи її випуск, але й зменшити витрати виробництва через удосконалення організації виробництва в галузі;

– монополія вимагає відокремлення продукції від «товарів-

субститутів», тобто диференціації.

– концентрація конкуренції попиту, коли на ринку діє маса дрібних продавців і один-єдиний покупець, називається монопсонією, тобто монополією покупців.

У різному поєднанні кількості покупців та кількості продавців картину ринків можна відобразити таким чином (див. табл. 9.1).

Таблиця 9.1 – Класифікація ринків

Попит Пропозиція		Кількість покупців		
		багато	невелика кількість	один
Кількість продавців	багато	Досконала конкуренція	Олігополія попиту	Монополія
	невелика кількість	Олігополія пропозиції	Двостороння олігополія	Обмежена монополія попиту
	один	Монополія пропозиції	Обмежена монополія пропозиції	Двостороння монополія

Е. Чемберлін і Дж. Робінсон показали основне – відзначаючись великою життєвою силою, конкуренція і досконала, і недосконала потребує водночас створення механізму, який би забезпечив і гарантував її збереження. Цю теоретично-практичну проблему в подальшому вирішував Дж. М. Кейнс.

5. Економічне вчення Дж. М. Кейнса

У 1936 році англійський економіст **Дж. М. Кейнс** опублікував роботу «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей», де обґрунтував неможливість саморегулювання капіталістичної економіки на макрорівні та необхідність державного втручання в економічні процеси. Новаторство економічного вчення полягало у перевазі макроекономічного аналізу над мікроекономічним.

Кейнсіанство – один із напрямів економічної думки, в основі якого лежить теза про необхідність та значення державного регулювання економіки за допомогою широкого застосування державою фіскальної, грошово-кредитної політики та інших активних заходів впливу на ринковий механізм, який не здатний у короткостроковому періоді швидко відновлювати повну зайнятість, а тому необхідне стимулювання сукупного попиту держави.

Головним у методі Кейнса було те, що, аналізуючи сукупні народногос-

подарські величини, **він прагнув установити причинно-наслідкові зв'язки, залежності та пропорції між ними.** Це і зробило його основоположником макроекономіки як самостійного розділу економічної теорії.

В економічний аналіз суспільного відтворення разом з об'єктивними чинниками вводиться суб'єктивний – **психологія суспільства** в умовах нового індустріального порядку: психологічне відчуття споживання, психологічне відчуття переваги ліквідності і психологічна оцінка ефективності інвестицій як вияв основного психологічного закону нового часу: частина доходу не вступає в споживання, а вступаючи, збільшує цей дохід, прискорює індустріальний прогрес.

Кейнс піддав критиці постулати класичної теорії, яка «...панує над практичною й економічною думкою панівних і академічних кіл нашого покоління. Я наведу докази того, що постулати класичної теорії застосовані не до загального, а тільки до особливого випадку, оскільки економічна ситуація, яку вона розглядає, є лише граничним випадком можливих станів рівноваги».

Класична загальна теорія ґрунтувалася на аналізі вартості і розподілу. Кейнс висуває і створює свою теорію на підставі особливої ролі ефективності сукупного попиту в трактуванні, відмінному від класичної школи.

Сукупний ефективний дохід є базовим поняттям кейнсіанської концепції. Базовим поняттям продукції є **сукупна пропозиція** – виручка, очікувана підприємцем на базі відповідної зайнятості. Основа першого і другого – зайнятість праці, оскільки пріоритет праці виступає абсолютно зрозуміло. У поняття сукупного попиту і сукупної пропозиції Кейнс вкладає відмінний від класичної схеми зміст.

Кейнс також дійшов висновку, що всі життєво важливі проблеми високорозвиненого капіталістичного суспільства потрібно шукати не у сфері пропозиції ресурсів (їхньої рідкості, цінності тощо), чим займалася до цього часу неокласична економічна думка, а у сфері попиту, що забезпечує реалізацію цих ресурсів. В центрі теорії Кейнса – **проблема факторів**, що визначають величину попиту та його зростання. Вихідним є те, що «**ефективний попит**» тотожний національному доходу, який витрачається на споживання і нагромадження, тобто складається з особистого та виробничого попиту. Перший – це витрати суспільства на споживчі блага, другий – на інвестиції (капітальні блага), інакше кажучи – це споживчий та інвестиційний (виробничий) попит.

Кейнс розглядає «ефективний попит» у зв'язку з дією трьох факторів:
– схильності до споживання;

- схильності до інвестицій;
- переваги ліквідності.

Схильність до споживання визначає величину споживчого попиту. Витрати на споживання зростають по мірі збільшення доходу, що є в розпорядженні суспільства. У зв'язку з відставанням споживання від темпів зростання доходів Кейнс встановив так званий **«основний психологічний закон»**. Економічна сутність цього закону полягає в тому, що зі зростанням доходу збільшується і споживання, але меншою мірою, ніж збільшується дохід, оскільки зростає схильність до заощаджень. Основними факторами, що впливають на обсяг інвестицій, є норма процента й норма очікуваного прибутку. Тобто, інвестиції можуть здійснюватися лише тоді, коли очікуваний прибуток перевищуватиме позичковий процент. А розрив між рівнем доходу та споживання є можливим тільки тоді, коли інвестиції дорівнюють заощадженням. Ліквідність у Кейнса – це можливість продати протягом одиниці часу за максимальною ціною будь-яке майно.

На відміну від неокласиків, Кейнс поставив безробіття у залежність не від заробітної плати, а від браку «ефективного попиту», а обсяг зайнятості – від рівня виробництва «національного доходу», тобто від сукупного ефективного попиту на споживчі та капітальні блага. Кейнс вважав, що найрозумніша політика полягає у підтримуванні стійкого загального рівня грошової заробітної плати. Постулати класичної школи, які заперечує Кейнс представлено в таблиці 9.2.

Таким чином, **основним стратегічним напрямом економічної політики** за Кейнсом, має бути підтримка інвестиційної діяльності, сприяння максимальному перетворенню заощаджень на капіталовкладення.

З поміж найважливіших заходів, здатних компенсувати відставання попиту, «активізувати схильність до споживання», Кейнс називає фіскальну політику, яка регулює величини чистих податків та державних закупівель.

Норма процента – одна з найважливіших характеристик теорії грошей Кейнса. **Гроші** – один із капітальних активів, що мають високу премію за ліквідність за незначних витрат утримання.

Дж. М. Кейнс – за кількісну теорію грошей, але формулює її по-своєму: «Доки є неповна зайнятість факторів виробництва, ступінь їх використання буде змінюватись у тій самій пропорції, що й кількість грошей; якщо наявна їх повна зайнятість, то ціни змінюватимуться у тій самій пропорції, що й кількість грошей».

Кейнс вводить поняття асиметрії в економічних процесах сучасної йому економіки. Під гіперінфляцією Кейнс розуміє ситуацію, коли ступінь забезпе-

чення грошей починає випереджати темпи зростання паперового обігу.

Таблиця 9.2 – Постулати класичної школи та Дж. М. Кейнс

Класична школа	Дж. М. Кейнс
1. Пріоритет факторів виробництва	1. Пріоритет праці
2. Аналіз цін у центрі економічних досліджень	2. Аналіз реального доходу
3. Безробіття – результат недосконалої конкуренції. «Невидима рука» відновить повну зайнятість	3. Різним рівням доходу відповідає різний рівень рівноваги, а отже, може виникнути рівновага з високим рівнем безробіття
4. Зростання капіталу пов'язано з ощадливістю	4. Кейнс вводить поняття: «гранична схильність до споживання», «гранична схильність до заощадження»
5. Взаємозалежність заощаджень і інвестицій залежить від норми процента	5. Для зростання доходу необхідне збільшення споживання, а не заощадження. Взаємозалежність збереження інвестицій залежить від змін рівня доходу. Приріст доходу тим більший, чим більша схильність до споживання
6. Величина інвестицій залежить від норми процента яка визначається пропонуванням заощаджень і попитом на інвестиції	6. Є взаємозв'язок між нормою процента і граничною ефективністю капіталу, до якого прагне величина інвестицій.
7. Економічний спад. Монополія порушує сучасну конкуренцію. Результат – спад. Держава повинна боротися з монополією, а ринок впорається сам	7. Збільшення сукупного попиту усуває спад
8. Держава втручається в економічні процеси тільки в умовах недосконалої конкуренції і всевладдя монополій	8. Держава зобов'язана бути чинником дії на сукупний попит, якщо його обсяг недостатній, за допомогою кредитно-грошової, податкової, бюджетної політики
9. Процент породжується схильністю до споживання	9. Процент – породження схильності до споживання і схильності до ліквідності
10. Закон Сея про рівновагу сукупного пропонування і сукупного попиту	10. Сукупний ефективний попит

11. Розмір зайнятості визначається граничною важкістю праці, вимірюваною величиною реальної заробітної платні	11. Розмір зайнятості залежить від сукупного ефективного попиту
---	---

Цитати та документи

Е. Чемберлін [7].

Разом з диференціацією з'являється монополія, і в міру посилення диференціації елементи монополії стають більш значущими. Скрізь, де певною мірою існує диференціація, кожний продавець має абсолютну монополію на власний продукт, але разом з тим зазнає конкуренції з боку більш або менш недосконалих замінників.

Там, де існує така диференціація, покупці будуть об'єднуватися з продавцями не з волі випадку і не безладно (як це відбувається при чистій конкуренції), а відповідно до вибору на основі переваг певного товару.

Диференціація може ґрунтуватися на певних особливостях самого продукту, таких, як особливі властивості - фабричні марки, фірмові знаки, своєрідність упаковки або тари, або ж таких, як індивідуальні особливості, які належать до якості, форми, кольору або стилю.

Дж. М. Кейнс [5].

Теорія Рікардо багато в чому дуже підійшла тому середовищу, до якого вона була звернута. Вона приводила до висновків, цілком несподіваних для не підготовленої людини. Рікардіанське вчення, переведене на мову практики, вело до суворих і часто неприємних висновків, що додавало йому відтінку чесноти... Владі імпонувало, що це вчення пояснювало багато виявів соціальної несправедливості в очевидної жорстокості як неминучих наслідків прогресу, а спроби змінити таке становище виставляло як дії, які можуть у цілому принести більше зла, ніж користі.

Питання для самоконтролю

1. Становлення світового господарства. Концепції імперіалізму як відображення зовнішньоекономічної політики країн Західної Європи.
2. Вплив Першої світової війни на розвиток господарства європейських країн та США. Версальська угода та її економічна сутність.
3. Причини виникнення та наслідки економічної кризи 1929-1933 років для країн Європейської цивілізації.
4. Криза світового господарства (1929–1933 рр.) та шляхи виходу з неї. Сутність політики «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта.

5. Зміни в господарствах країн Західної цивілізації в 20–30 рр. XX ст. та їх відображення в теоретичній системі Дж. М. Кейнса.

6. Економічна криза 1929–1933 років та особливості її прояву в Англії та Франції.

7. Особливості економічної кризи 1929–1933 років у Німеччині. Роль німецької школи неолібералізму у господарському відродженні країни.

8. Світове господарство в роки стабілізації. Плани Дауеса та Юнга, їх сутність та мета.

9. Господарство провідних країн Західної цивілізації на етапі державно-монополістичного розвитку. Теорії конкуренції Е. Чемберліна, Дж. Робінсон.

План семінарського заняття

1. Економічні зміни в господарстві воюючих країн, що були зумовлені Першою світовою війною.

2. Світова економічна криза 1929–1933 рр. та її вплив на світове господарство.

3. Економічна теорія монополістичної конкуренції Е. Чемберліна.

4. Економічна теорія недосконалої конкуренції Д. Робінсон.

5. Економічне вчення Дж. М. Кейнса.

Теми повідомлень

1. Перша світова війна та її вплив на господарський розвиток провідних країн світу (Німеччина, Англія, Франція, США).

2. Світова економічна криза 1929–1933 рр. та шляхи виходу з неї («Новий курс» Ф. Д. Рузвельта та економічна політика нацизму).

3. Дж. М. Кейнс та його теорія як основа впровадження системи макро-економічного регулювання в провідних країнах світу.

Тести

Виберіть правильну відповідь.

1. Версальський мирний договір прийнято у:

а) 1918 р.; б) 1919 р.; в) 1922 р.; г) 1924 р.

2. План Ч. Дауеса передбачав:

а) посилення репараційного тиску;

б) надання фінансової допомоги;

в) прями інвестиції в економіку;

г) конкуренцію з боку німецьких товарів.

3. Причинами світової економічної кризи 1929–1933 рр. стали:

а) недовиробництво товарів;

- б) мілітаризація економіки;
- в) надвиробництво товарів;
- г) проблема перекваліфікації робітників;
- д) монополізація виробництва;
- е) відсталість сільського господарства;
- є) політична боротьба;
- ж) державне регулювання економіки;
- з) Перша світова війна.

4. План Юнга було прийнято у:

- а) 1929 р.; в) 1931 р.; б) 1930 р.; г) 1933 р.

5. Роботу «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» написав:

- а) Дж.М. Кейнс; в) Е. Хансен;
- б) К. Маркс; г) Р. Харрод.

6. Які теорії критикував Дж. М. Кейнс:

- а) теорію ринкового саморегулювання економіки;
- б) кількісну теорію грошей;
- в) теорію ринків Сея (закон Сея);
- г) усі попередні відповіді правильні;
- д) правильні відповіді а) і б).

7. Який період можна вважати початковим етапом формування кейнсіанства:

- а) 20-ті роки XX ст.;
- б) безпосередньо роки «великої депресії»;
- в) 30-ті роки XX ст.

8. Назвіть історичні передумови виникнення кейнсіанства:

- а) розвиток монополій;
- б) збільшення кількості грошей в обігу;
- в) зростання цін;
- г) «велика депресія»;
- д) посилення циклічності економічного розвитку;
- є) жорстке регулювання економіки державою.

9. Що можна назвати центральною проблемою загальної теорії Кейнса:

- а) інвестиційний мультиплікатор;
- б) середню і граничну схильність до споживання;
- в) принцип ефективного попиту.

10. Згідно з «основним психологічним законом» Дж. М. Кейнса, зі зростанням доходів темпи приросту споживання:

- а) залишаються на попередньому рівні;
- б) випереджають темпи приросту доходів;

- в) зростають, але не тією ж мірою, що й доходи;
- г) зменшуються порівняно з попереднім рівнем.

11. Основу методології дослідження Дж. М. Кейнса становлять:

- а) пріоритет мікроекономічного аналізу;
- б) пріоритет макроекономічного аналізу;
- в) концепція «ефективного попиту»;
- д) автоматичне саморегулювання ринкової економічної системи;
- є) мультиплікатор інвестицій.

12. Які заходи, на погляд Кейнса, спроможні вивести економіку з кризи?

- а) помірна інфляція;
- б) підвищення граничної ефективності капітальних вкладень;
- в) зниження облікової ставки процента;
- г) активне втручання держави в економіку;
- д) створення додаткових робочих місць;
- є) стимулювання заощаджень;
- є) розвиток споживчого кредиту.

Список літератури

1. Бартенев С. А. Экономическая история: учебник. – М. : Экономистъ, 2004. – Гл. 5.
2. Березин И. С. Краткая история экономического развития : учебн. пособ. – М. : Русская деловая лит-ра, 1998. - Тема 7.
3. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе ; пер. с англ. – М.: Дело Лтд, 1994. - Тема 4 ,5.
4. Гусейнов Р. История мировой экономики: Запад–Восток–Россия: учебн. Пособ. – Новосибирск: Сиб. унив. изд-во, 2004. Гл. 2,6.
5. Кейнс Дж. М. Трактат про грошову реформу. Загальна теорія зайнятості, процента та грошей. – К. : АУБ, 1999. Гл. 5.
6. Робинсон Дж. Экономическая теория несовершенной конкуренции / ред. И. М. Осадчая; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1986. Тема 4, 5.
7. Чемберлин Э. Теория монополистической конкуренции: Реориентация теории стоимости / ред. Ю. Я. Ольсевич; пер. с англ.. – М. : Экономика, 1996. Гл. 2, 3, 4, 6, 7.

ТЕМА 10. РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІК КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В СИСТЕМІ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА ПІД ВПЛИВОМ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

(друга половина XX ст.)

1. Світова система господарства у другій половині XX ст.
2. Економічний розвиток провідних національних економік у 50–70-х роках XX ст.
3. Особливості економічних систем і форм господарювання провідних країн. Моделі національної економіки у світовій економічній системі.
4. Напрями розвитку світової економічної думки у 50–70 роках XX ст.: неокейнсіанство, неокласика, неолібералізм, інституціоналізм.

1. Світова система господарства у другій половині XX ст.

Після другої світової війни в розвитку індустріальної цивілізації відбулися зміни, пов'язані зі збільшенням території і населення так званої світової соціалістичної системи, розпадом колоніальної системи та утворенням незалежних держав. Світове господарство стало охоплювати три підсистеми: господарства економічно розвинених (капіталістичних) держав, соціалістичних та держав, що розвиваються. Головною тенденцією в економічному розвитку всіх країн стала індустріалізація. Економічно розвинені країни вступили у фазу інтенсивного розвитку, розпочалися якісні зміни структури національних господарств. Сформувалася світова інфраструктура – комплекс галузей, що обслуговували світові економічні відносини (транспортна система, мережа інформаційних комунікацій тощо). Розширювалися і набували нового змісту всі форми міжнародних економічних відносин. Для господарського розвитку характерним стало посилення взаємозв'язків між всіма країнами та їх групами. Набули розвитку міждержавні інтеграційні процеси. Економічне зростання національних господарств все більшою мірою стало визначатися ступенем входження їх до світового господарства.

Такі суттєві зміни траєкторії розвитку мали під собою вагомі причини. Після другої світової війни вражене економічними і політичними катастрофами 30–40 рр. XX ст. капіталістичне суспільство встало на шлях якісної трансформації. Це проявилось не тільки в демократизації всієї системи суспільних відносин, але й у якісних змінах господарської системи капіталізму. Важливими чинниками розвитку світового господарства ставали не тільки НТП, подальше поглиблення всесвітнього поділу праці, інтернаціоналізація виробництва, але, як відзначає більшість дослідників, протистояння систем капіталізму і соціалізму або «проблема Захід–Схід». Це протистояння, в остаточному підсумку, втілилось в запеклу ідеологічну та пропагандистську війну, у виснажливу «гонку озброєнь» і кілька серйозних політичних конфліктів, які мало не

призвели до третьої світової війни і спричинили декілька локальних воєнних дій. Таке протистояння було можливим тільки на основі економічної потужності, насамперед, наддержав – США та СРСР, що вимагало активного економічного розвитку, змушувало шукати шляхи підвищення ефективності господарських систем, щоб вигравати конкуренцію і доводити переваги капіталізму або соціалізму.

Не менш важливим фактором післявоєнного розвитку став новий етап науково-технічної революції (НТР), що розпочався з 50 рр. Особливість цього етапу НТР полягає в тому, що основою технічного та технологічного прогресу стає прогрес науки (особливо фундаментальної). За історично короткий період революційні відкриття з'являються практично у всіх сферах людських знань. Основними напрямками третього етапу НТР стали освоєння технологій, заснованих на ядерній і термоядерній енергії; освоєння космічного простору; «інформаційна революція» (інформаційні технології на основі обчислювальної техніки); революція в області зв'язку й комунікацій; лазерні технології; автоматизація та роботизація процесів; створення біотехнологій і розвиток «генної інженерії» та ін.

Ще одним важливим фактором післявоєнного розвитку стала руйнація колоніальної системи розвинених капіталістичних країн, що завершилася в 60 роки ХХ ст. Для більшості колишніх колоній завоювання політичної незалежності і свободи вибору економічної системи призвело не тільки до зростання національної самосвідомості, але й до необхідності вирішувати серйозні економічні проблеми, спричинені їх багатовіковим колоніальним минулим (багатоукладність та технічна відсталість господарства, його низька ефективність, бідність і швидке зростання чисельності населення, сировинна спрямованість економіки та ін.). У результаті вони на довгі десятиліття склали величезну «периферію» світового господарства. Це спричинило ще одну групу проблем – «Північ–Південь», які до кінця ХХ ст. багато в чому визначали глобальну проблему світового економічного ладу, міжнародного тероризму та антиглобалізму.

Під впливом цих факторів в економічній системі розвинених країн Заходу у післявоєнний час капіталістичний господарський механізм, в цілому зберігши та посиливши конкурентоспроможність, з монополізованого і індивідуалістичного поступово перетворився в регульований і соціалізований. Це супроводжувалось як зовнішніми щодо ринку змінами, так і його безпосередньою реконструкцією. У якості зовнішніх інститутів були створені:

- всеохоплююча система державного економічного регулювання для забезпечення відносної стійкості та рівномірності зросту;
- система державної і приватної підтримки підприємництва (як велико-

го, так і середнього і малого);

- розгалужена система соціального страхування, що охоплює широкі верстви населення.

Щодо внутрішньої перебудови ринкового механізму відбулось:

- створення гарантій вільної конкуренції (шляхом активної антимонопольної політики);

- реалізація нових трудових відносин, заснованих на компромісі інтересів роботодавців і найманих робітників (шляхом створення повноважень профспілок щодо їх впливу на адміністрацію підприємств);

- відносинам власності був доданий динамізм і різноманітність;

- створювались умови і широкі можливості диференціації форм управління бізнесом.

Як наслідок склалася сучасна господарська система, цілком побудована на взаємодії суперечливих інтересів, що перебувають у стані конструктивного протиборства та рухливої рівноваги. Звичайно, ця система є далекою від гармонії, але вона відносно стійка та динамічна, дозволяє майже безупинно нагромаджувати життєвий рівень значної більшості населення.

2. Економічний розвиток провідних національних економік у 50–70 роках XX ст.

У повоєнні роки стартові умови для стабілізації та розвитку національних господарств були різними. Сама друга світова війна завдала народам багатьох країн великих людських жертв та матеріальних збитків: 55 млн вбитих, сотні мільйонів покалічених й ненароджених, а матеріальні втрати дорівнювали трильйонам доларів. Війна не тільки зупинила нагромадження економічного потенціалу населення, скоротивши його обсяги, але у ході воєнних дій було зруйновано чимало міст і сіл, багато підприємств всіх секторів економіки. Тим самим різко знизився життєвий рівень населення всіх воюючих країн. Але, з іншого боку, війна викликала максимальну концентрацію матеріальних, фінансових і трудових ресурсів, граничну напругу інтелектуальних і творчих зусиль народів для збільшення обсягів озброєння і підвищення його якості, що дозволило вдосконалити та підняти технічний і науковий рівень виробництва. Надалі ці досягнення були частково використані для прискорення прогресу мирної економіки.

Особливо в сприятливому положенні опинилися США. У роки війни за ленд-лізом (його загальний обсяг – 45 млрд дол.) вони поставляли союзникам озброєння, боєприпаси, стратегічну сировину, продовольство та інші ма-

теріальні ресурси. Ленд-ліз забезпечував масовий збут американської продукції, що сприяло збереженню високого рівня виробництва США в воєнні роки. Тому наприкінці війни США виробляли в межах капіталістичного світу 60 % промислової продукції; здійснювали 50 % видобутку вугілля, 64 % – зерна, 63 % – кукурудзи. США зосередили в себе $\frac{2}{3}$ золотого запасу та $\frac{1}{3}$ світового експорту.

Все це багатство США не могли не зберегти і не примножити в умовах, коли Європа – основний партнер Америки з зовнішньої торгівлі, була через війну зруйнована. Реконверсія економіки США відповідно потребам мирного часу детермінувала їх прагнення до перебудови міжнародних економічних відносин. Цю мету передбачав План Маршалла, що виявився найважливішим кроком на шляху створення світового ринкового господарства з вільною торгівлею.

План Маршалла передбачав на основі двохсторонніх домовленостей американську допомогу в 17 млрд дол. п'ятнадцяти країнам Західної Європи протягом 1948–1951 р. За договорами європейські країни (Великобританія, Франція, Італія, Західна Німеччина) зобов'язувалися сприяти розвитку вільного підприємництва, залучати приватні американські інвестиції, співпрацювати щодо зниження торговельних бар'єрів, постачати до США дефіцитні матеріали. Завдяки плану Маршалла США позбувалися надлишків продукції, що не знаходила збуту усередині країни та змогли глибше інтегруватися до економіки європейських країн. План Маршалла спричинив позитивний вплив щодо відновлення економічного потенціалу і ринкового господарства в країнах Західної Європи. Уже на початку 50-х років ними був досягнутий довоєнний рівень виробництва на новій технічній основі; спираючись на національні й світові досягнення науки й техніки, нарощувався економічний потенціал.

Для Німеччини наслідки другої світової війни виявилися жалюгідними, більша частина промисловості була знищена бомбардуваннями й демонтована переможцями. В 1946 р. промислове виробництво становило близько $\frac{1}{3}$ довоєнного, років на 30 назад було відкинуто сільське господарство. Все це спричиняло суцільні дефіцити, картки, порожні полиці крамниць, знецінені рейх-марки, загальну спекуляцію. У цих умовах були проведені реформи, спрямовані на становлення вільного ринкового господарства, завдяки яким вже через 10 років сталось так зване «німецьке диво», що зробило Німеччину найпотужнішою процвітаючою державою об'єднаної Європи. Цьому активно сприяли США, що надали за планом Маршалла 3,12 млрд доларів допомоги.

Головним ідеологом та реалізатором «німецького дива» був професор

Л. Ерхард, що посідав пости міністра народного господарства (1949–1957), заступника федерального канцлера Аденауера (1957–1963) і канцлера ФРН (1963–1966). У теорії й на практиці він працював над концепцією «соціального ринкового господарства». Стимулом для людини є прагнення власного благополуччя, тому головним двигуном прогресу виступає приватний інтерес людини в тісній єдності з його соціальною відповідальністю, свобода вибору робітником професії та місця, свобода підприємництва розпоряджатися своїм майном, економічна й політична свобода – все це необхідні атрибути даної концепції.

Як важелі відродження Німеччини Ерхард визначав вільну ініціативу та конкуренцію в поєднанні з активною роллю держави в господарському житті країни. Німеччина тієї пори досягла разючих успіхів: низькі податки, вільні ціни, антимонопольні заходи, пільги для приватного інвестування, протекціоністський захист внутрішнього ринку, активна підтримка науки і розвитку провідної техніки, широке впровадження їх досягнень зумовили економічне диво. У червні 1948 р. була проведена грошова реформа, що позбавила країну від знецінених грошей і створила тверду валюту – нові рейхмарки. Майже одразу були лібералізовані ціни, скасовувалися всі нормативи щодо регулювання економічних відносин. Покупець ставав «королем», що визначає долю ринку. Дрібний і середній бізнес став «основою добробуту для всіх» (Л. Ерхард).

Реформи Ерхарда вже через 2 роки відновили довоєнний рівень промисловості, в 1950 р. він сягнув 114 % порівняно з 1936 р. Магазины наповнилися товарами, зникли «чорний ринок» і спекуляція, продуктивність праці тільки за перший рік виросла на третину, зріст зарплати випереджував зріст цін. Найбільше прискорено розвивалися машинобудування, приладобудування, оптика, виробництво електроенергії. В 1956 р. рівень виробництва в країні перевищив 1936 р. вже більш ніж удвічі. З 1952 р. експорт продукції важкої промисловості ФРН посів провідні позиції у світовій торгівлі. Факторами успішного розвитку виявились: відновлення основного капіталу на новій технологічній основі, значне підвищення рівня інтенсивності праці, різке зростання капіталовкладень, у тому числі іноземних, з яких 1/3 становили американські. Важливо й те, що ФРН протягом 10 післявоєнних років не мала тягаря військових витрат.

Із середини 70-х років Німеччина в числі інших розвинених країн перейшла до реіндустріалізації, що супроводжується переходом до наукомістких технологій – інформаційних і ресурсозберігаючих, до біотехнологій, генної інженерії, нових композиційних матеріалів і т.д. Потужна підтримка державою малого й середнього бізнесу, збільшення витрат на НДКР (за 1960–1970 рр. – в

5,2 рази), перетворення НТП у вирішальний фактор економічного зростання вивели ФРН на науково-технічний рівень США в металургії, станко- і автомобілебудуванні, хімічній і атомній галузях. Важливим елементом структурної перебудови економіки ФРН стало переміщення малорентабельних і екологічно шкідливих виробництв за кордон за допомогою вивозу капіталу.

Таким чином, німецький капітал за останні піввіку мирним шляхом більш успішно домігся необмеженого розширення джерел енергоносіїв, сировини та ринків збуту ніж раніше, розв'язавши дві страшні світові війни. Нині об'єднана Німеччина має провідні місця з експорту готової продукції, промислових установок, технології та ноу-хау. Перші чотири позиції в експорті посіли: автомобілі, верстати, хімічна продукція та електротехніка.

Іншою країною, що програла другу світову війну є Японія. Потсдамська декларація від 26 липня 1945 р. визначила повну ліквідацію мілітаризму в Японії, зняття перешкод до відновлення і зміцнення демократичних тенденцій у японському суспільстві, встановлення волі слова, віросповідання та мислення, повагу і дотримання основних прав і свобод людини. В цей час японська економіка знаходилась у стані розрухи, хоча її виробничо-технічна база мало постраждала в ході війни. Однак імпорт сировини, палива й продовольства, без якого японська економіка існувати не може, був практично припинений і більшість підприємств були зупинені. Рівень промислового виробництва на початку 1946 р. упав до 14 %, а реальна зарплата становила 13 % довоєнного рівня, безробіття досягло 10 млн чоловік. Ці обставини різко підсилили соціальну напруженість. З огляду розгортання «холодної війни» між двома суспільними системами, США були змушені надати Японії істотну економічну допомогу та перетворити її з ворога на союзника.

Протягом 1946–1949 рр. була проведена аграрна реформа, що ліквідувала поміщицьку власність на оброблювану землю. Кількість селян-власників зросла з 1,9 до 3,8 млн чоловік, підвищилася товарність сільського господарства, почав відроджуватися внутрішній ринок. У промисловості були розпущені монополістичні концерни. Нове трудове законодавство 1946–1947 рр. установило 8-годинний робочий день, підвищило зарплату за понаднормові роботи, ввело оплачувані відпустки та соціальне страхування, право на страйки, передбачило охорону праці жінок і підлітків.

Абсолютна монархія була перетворена в конституційну парламентську монархію, при якій монарх фактично був позбавлений політичної влади. На підтримку сил самооборони дозволялося виділяти не більше 1 % від ВВП.

У період Корейської війни (1950–1953 рр.) Японія і її економіка перет-

ворилися в справжній тил американської армії, що зумовило військово-промисловий бум у японській економіці. Американські військові замовлення досягли 2,5 млрд дол. щорічно, а для їх виконання були задіяні всі потужності японської промисловості, в наслідок чого обсяг промислового виробництва 1951 р. перевищив довоєнний рівень в 1,5 рази.

Із середини 50-х років японська економіка вступила в тривалий період небагато високих темпів економічного росту. Середньорічний приріст промислової продукції в 1951–1970 рр. становив 15,2 %. За обсягом ВВП Японія вже в 1969 р. вийшла на друге місце після США, відтіснивши на третє місце ФРН, в 1970 р. посіла четверте місце за світовим експортом. В 1968 р. Японія перевершила всі країни за рівнем нагромадження капіталу – 34,7 % ВВП.

За 1955–1985 рр. – це роки **«японського дива»** – Японія міцно закріпилася на другому місці серед провідних країн світу. Цей успіх пояснюється наступними факторами:

- ефективним використанням іноземної допомоги, особливо американської;
- масовим і багаторазовим відновленням основного капіталу;
- розширенням внутрішнього ринку за рахунок швидкого зростання доходів населення;
- широким використанням світових досягнень НТП у формі закупівлі патентів, ліцензій, ноу-хау та ін.;
- високоякісною національною робочою силою та традиційною системою її довічного найму;
- стрімким розвитком власної науково-дослідної бази, особливо в галузях, що визначають сучасний рівень НТП;
- об'єднанням народу на основі традиційних японських цінностей;
- відсутністю власної сировинної бази стимулювало впровадження матеріало- і енергозберігаючих технологій;
- вигідним географічним положенням: Азіатсько-Тихоокеанський регіон у другій половині ХХ ст. став одним зі стратегічних центрів розвитку світової економіки.

Найвищих результатів Японія досягла в 7 галузях, що характеризують сучасний НТП: виробництво ліків, засобів зв'язку і супутникового устаткування, електроніка, електровимірювальні прилади, медичне устаткування та інструменти, виробництво оптичної техніки. У цих галузях Японія отримала безперечне лідерство у світі.

Перетворившись в економічну наддержаву, Японія стала спричиняти все більший вплив на світову господарську систему, особливо в Азіатсько-

Тихоокеанському регіоні. Саме Японія вводить у світову торгівлю Китай, В'єтнам, Північну Корею; японські інвестиції сконцентровані крім США, у Південній Кореї, Тайвані, Гонконгу і Сінгапурі, Малайзії та Філіппінах, Індонезії і Таїланді та ін.

3. Особливості економічних систем і форм господарювання провідних країн. Моделі національної економіки у світовій економічній системі

Практично у всіх країнах Заходу після другої світової війни була сформована змішана економічна система з різними балансами щодо втручання держави й ринку. Проте, в кожній країні метою державної економічної політики було створення умов для стабільного економічного зросту на основі ринкових механізмів, забезпечення ефективного виробництва та справедливого розподілу. Змішана економіка є економічним устроєм, у рамках якого співіснують елементи двох економічних систем: капіталізму й соціалізму. Основними функціями держави у змішаній економіці стає перерозподіл доходів з метою забезпечення суспільного добробуту. Можна відзначити наступні моделі національної економіки у світовій економічній системі.

Американська, або ліберальна, модель ринку у своєму класичному вигляді існувала з початку XX ст. до кінця 20-х років (економічної кризи 1929–1933 рр.). Ця модель була модифікована в ході реалізації «нового курсу» Ф. Д. Рузвельта та широкого використання кейнсіанських методів регулювання після другої світової війни. Риси ліберальної моделі ринку збереглися й досі, що пов'язано з наявністю величезного внутрішнього ринку, провідних позицій американських монополій на світовому ринку, слабкістю профспілкового руху і рядом інших факторів.

Характерними рисами американської моделі ринку можна назвати такі: регулювання економіки здійснюється за залишковим принципом. Залишковий характер має також соціальна політика. Для американської моделі економіки властива значно менша частина держбюджету у ВВП і менша частина соціальних витрат. До особливостей американської моделі ринку належить яскраво виражений антициклічний, антиінфляційний характер втручання держави в ринкову економіку.

Посилення державного регулювання після другої світової війни суттєво модифікувало ліберальну модель ринкової економіки у європейських країнах.

Німецька, або неоліберальна модель ринку – згідно неї державне регулювання спрямоване на усунення перешкод вільної конкуренції, передусім таких, які створюються самою вільною конкуренцією. Тут наявний відхід від залишкового принципу регулювання ринку, оскільки визнається необхідність

свідомої підтримки вільної конкуренції та заперечується стихійний характер відтворення подібних умов. Автори німецької моделі виходили з наявності суспільних інтересів товаровиробників. Останні виражені не через концентрацію частин сукупного доходу в руках держави, а швидше через зростання ринку для всіх. Поняття «ринок для всіх», «добробут для всіх» означають таке зростання суми товарних вартостей, що супроводжується зростанням доходів більшості суб'єктів ринку і збільшенням купівельної спроможності грошової одиниці. На думку Л. Ерхарда, концентрація капіталу і доходів у руках окремих суб'єктів, завдає шкоди зростанню ринку, оскільки підриває інвестиційні процеси в інших галузях та обмежує купівельну спроможність населення, що чітко виявилось у кризі 1929–1933 рр., спровокованій значною мірою ціновою політикою монополій. Кожний товаровиробник не лише виробляє окремий товар та бореться за місце на ринку, а й сприяє виробництву інших товарів, оскільки призводить до потреб у інших суб'єктів ринку, примушує їх більше виробляти. Отже, конкуренція виступає не тільки як боротьба за місце на ринку, а й як взаємодія різних ланок суспільного поділу праці, яка дає поштовх зростанню ринку. Підтримка цього боку конкуренції і є предметом регулювання у рамках німецької моделі ринку.

Відмінністю німецької моделі є регулювання економіки через кредитно-грошову політику, а не бюджетно-фінансову, що пов'язано з традиційно вищою організацією фінансового капіталу в Німеччині порівняно із США. Вплив на рівень цін, структуру попиту і пропозиції здійснюється не через податкову систему, а скоріше через підтримку оптимального співвідношення між величиною сукупного позичкового капіталу та величиною капіталу, зайнятого у промисловості і торгівлі та величину відсотка.

Особливе місце в німецькій моделі займає політика доходів і зайнятості. Держава заохочує доходи всіх виробників (власників і найманих працівників), які роблять внесок у зростання ринку, включаючи його експортну частину, прогресивні структурні зрушення в економіці. Ведеться систематична боротьба з надмірною диференціацією у рівнях доходів.

Німеччина займає середнє місце серед розвинених країн за часткою держбюджету у ВВП за коефіцієнтом Джині. Спостерігається вищий рівень зайнятості за США (до кінця 70-х років), проте менший, ніж у Японії і Швеції.

Англійська, або європейсько-кейнсіанська, модель ринку була найпоширенішою у повоєнній Великобританії, Франції, Італії. З розвитком західноєвропейської інтеграції у 60–80 роки ХХ ст. відбувався процес розмивання цієї моделі і посилення рис німецької моделі ринку.

Для англійської моделі характерна наявність значної за масштабами і

часткою державної власності, здійснення державних замовлень у великих розмірах, значні державні інвестиції для підтримки зайнятості, вирішення соціальних завдань. Державний бюджет виконує значною мірою функції концентрації попиту в руках держави, яка отримує доходи через виробництво і реалізацію товарів і витрачає їх на монополюно-встановлених умовах, що призводить до інфляції як результату державного регулювання. Держбюджет виступає фактором впливу на попит та ціни.

Характерною рисою англійської моделі ринку є державна власність на підприємства капіталомістких і малорентабельних галузей, продукція яких істотно впливає на рівень витрат в інших галузях, особливо експортних.

Шведська модель економічної системи була поширена у Скандинавських країнах, зустрічалась на окремих етапах реформування в Іспанії, Португалії, Греції. За нею регулювання ринку здійснюється передусім через регулювання трудових відносин на загальнонаціональному рівні (наприклад, встановлення тарифних ставок) і через державну власність на підприємствах, які забезпечують відтворення робочої сили і формування величини вартості робочої сили.

Характерною рисою шведської моделі є потужна соціальна політика, яка забезпечує найменшу диференціацію населення за рівнем доходів, і високий рівень зайнятості, який вимагає істотних державних витрат на перекваліфікацію робітників і підтримку чисельності робочих місць. Порівняно з США, частка витрат на перекваліфікацію робітників в держбюджеті вища за частку витрат на допомогу з безробіття. Соціальна політика забезпечує високий рівень задоволення соціальних потреб через трансфертні платежі.

Шведській моделі властиві протиріччя між підтримкою зайнятості і реалізацією соціальних програм, з одного боку, і забезпеченням високих темпів зростання, підвищенням ефективності, боротьбою з інфляцією – з іншого.

Розвиток інтеграційних процесів в Західній Європі, залучення в нього шведського капіталу (вплив капіталу з країни, створення спільних підприємств), посилення іноземної конкуренції і нестабільності крони сприяли перегляду економічної політики шведськими соціал-демократами у 80-х роках.

Японська модель ринку передбачає в якості основного суб'єкту корпорацию зі специфічною внутрішньою структурою. Власником корпорації є юридична особа, представлена фізичними особами, які привласнюють дохід у вигляді не підприємницького прибутку, а заробітної плати за виконання специфічних функцій і у вигляді дивідендів за акціями. При цьому диференціація доходів (розрив у рівнях максимальної та мінімальної заробітної плати) становить не більше 5–6 разів, на відміну від США, де вона досягає 10–11 разів).

Для японських корпорацій характерні особливі методи закріплення ро-

бочої сили за підприємством: патерналізм на рівні корпорації, довгострокові трудові угоди, сприяння корпорації у вихованні своїх працівників, отримання ними кваліфікації та освіти, набір пільг, створення умов для професійного розвитку і творчості. Японській економіці властиве групування дрібного і середнього бізнесу навколо корпорацій, які закуповують їх продукцію.

Перелив капіталу між корпораціями здійснюється через рух банківського капіталу: частка позичкових коштів значно перевищує частку коштів від продажу акцій. Звідси більше значення має регулювання через банківсько-кредитну систему і менше – через бюджетно-податкову.

Провідні позиції Японії у світовій торгівлі дають змогу підтримувати стабільність єни за допомогою експортно-імпортних операцій.

За японською моделлю ринку використовуються також і адміністративно-економічні методи регулювання (наприклад, встановлення термінів і розмірів оновлення устаткування конкретним корпораціям із зазначенням штрафних санкцій за невиконання, прийняття державних рішень про перенесення підприємств тощо).

4. Напрями розвитку світової економічної думки у 50–70 роках XX ст.: неокейнсіанство, неокласика, неолібералізм, інституціоналізм

Післявоєнний швидкий та якісно новий прогрес народного господарства країн знаходив своє відображення в розвитку економічної науки, який не міг не відбити конфліктний, суперечливий і нерівномірний процес становлення нового соціально-економічного механізму, більше того, наука сама стала активною частиною цього процесу. Основними напрямками розвитку світової економічної думки в 50–70 роках XX ст. стало неокейнсіанство, неокласика, неолібералізм, інституціоналізм.

Етап 40–60 рр. XX століття в історії економічної думки Заходу прийнято іменувати «**століттям кейнсіанства**», оскільки концепції даного напрямку відігравали домінуючу роль і в академічних, і в урядових колах найбільш потужних, економічно розвинених капіталістичних країн (і, насамперед, у США). Виключенням із цього правила були тільки ФРН і Франція.

Уже в перші післявоєнні десятиліття кейнсіанський напрямок економічної думки відчув значні зміни, перетворившись у неокейнсіанство, де «нео» означає, що послідовники Дж. Кейнса привносять в аналіз нові елементи й підходи, які були не характерні для поглядів самого засновника доктрини. До найбільш важливих новацій потрібно відносити теорії економічної динаміки (або зросту) і циклічного розвитку економіки. Обидві вони стали для кейнсіа-

нців новими, оскільки основна модель економіки Дж. Кейнса є статичною, що зумовлене особливостями депресивної економіки 30 рр. Але в роки другої світової війни і після неї ситуація в економіці розвинених країн кардинально змінюється. Народне господарство, особливо в США, починає бурхливо рости і досягає високих темпів зростання, забезпечуючи високу зайнятість і доходи. Тому для економістів (особливо американських) проблема стійкого зросту економіки стає головним предметом досліджень. Рішення питань економічної динаміки стало своєрідним «викликом часу», і кейнсіанці цей виклик прийняли.

В неокейнсіанстві варто виділити два основних напрямки: американське і європейське.

Представниками американського неокейнсіанства є економісти Гарвардського університету Е. Хансен (1887–1975) і С. Харрис (1897–1974). Вони встановили, що причина циклічності, криз і безробіття – це коливання динаміки інвестицій. Концепція мультиплікатора Кейнса була доповнена концепцією акселератора, що погоджував зростання інвестицій зі зростом національного доходу. Метод перманентного регулювання і напрямку державних і приватних інвестицій був замінений методом маневрування державними витратами залежно від економічної кон'юнктури (незалежно від можливого дефіциту державного бюджету). Він є основної складової концепції «вбудованих стабілізаторів» і неокейнсіанських антициклічних програм.

Серед європейських послідовників Кейнса особливо варто виділити французьких економістів. Деякі з них, зокрема, Ф. Перру (1903–1987), вважали, що положення Дж. М. Кейнса про регулювання позичкового відсотка як спосіб стимулювання нових інвестицій є необов'язковим. Визначальним способом забезпечення інвестиційного процесу ними було запропоновано використовувати індикативний метод планування економіки.

Особливо варто виділити неокейнсіанські моделі економічного зростання, головними авторами яких є англійський економіст Р. Харрод (1900–1978) і американський учений російського походження Е. Домар (1914–1997). Харрод поклав в основу моделі ідею рівності інвестицій і заощаджень, а модель Домара виходить із рівності грошового доходу (попиту) і виробничих потужностей (пропозиції). У моделях є багато загального:

- врахування системи «мультиплікатора-акселератора» і моделювання економічної динаміки з використанням взаємозв'язку інвестицій і заощаджень;
- визнання незмінності в довгостроковому періоді таких параметрів як частка заощаджень у доходах і гранична продуктивність капіталу;
- висновок про доцільність підтримки постійного темпу економічного зросту як основної умови динамічної рівноваги економіки, при якому досяга-

ється повне завантаження виробничих потужностей;

– досягнення динамічної рівноваги і стабільного зросту можливо лише при активному державному регулюванні економіки.

Близькість поглядів при розробці моделей дозволила об'єднати їх у **модель Харрода-Домара**. Пізніше неокейнсіанцями Е. Хансеном, Д. Хіксом та іншими були запропоновані багатofакторні моделі економічного зросту, що враховують також механізм циклічних коливань, зміни галузевої структури виробництва, вплив науково-технічного прогресу та ін.

Питання економічного зросту цікавили англійську дослідницю Дж. Робінсон (1903–1983), яка у 1956 р. в своїй роботі «Нагромадження капіталу» спробувала виявити основні фактори, що впливають на довгострокове зростання економіки та визначити причини відхилення від стійкого зросту.

Дж. Робінсон розвиває теорію, у якій взаємопов'язаність проблем економічного зросту (нагромадження капіталу) і розподілу здійснюється на основі діючих у реальності інститутів, які визначають прагнення підприємців до нагромадження, з одного боку, і боротьбу робітників за частку продукту в національному продукті – з іншого. Так дослідниця прагне обійтися не тільки без категорії трудової теорії вартості, але й без категорії граничного продукту. Для виявлення закономірностей нагромадження капіталу Дж. Робінсон припускає ряд обмежень: відсутність державного втручання в економіку; наявність тільки класів підприємців і найманих робітників; повну капіталізацію прибутку; заробітна плата як незалежна змінна, величина якої складалася в результаті тривалого історичного розвитку. Аналізуючи процес нагромадження (приросту) капіталу, автор дійшла висновку, що він залежить від двох умов:

1) величини прибутку, що дорівнює річному виробництву інвестиційних товарів за винятком амортизації;

2) прагнення підприємців здійснювати інвестиції.

Звідси Дж. Робінсон робить і другий висновок: капіталістична економіка може відчувати стагнацію двох видів – викликану браком НТП та спричинену апатією і небажанням підприємців вкладати капітал. Це дозволяє сформулювати ідеальні умови економічного розвитку:

– нейтральний НТП, в умовах якого продуктивність праці і заробітна плата на один працюючого і капіталомісткість праці підвищуються в однаковій пропорції, а норма прибутку є постійною;

– гнучкість і динамізм заробітної плати, що зростає відповідно приросту виробництва;

– вільна конкуренція, що забезпечує попередню умову;

– нагромадження капіталу, що залежить від темпів НТП та приросту зайнятого населення.

Крім довгострокових аспектів нагромадження капіталу, Дж. Робінсон включає в аналіз і інші проблеми короткострокового характеру: докладно розглядає роль очікувань і невизначеності, які призводять до циклічних коливань інвестиційної активності, значення фінансів і грошової системи, фактор міжнародної торгівлі, споживання із прибутку та ін.

У післявоєнні роки теорія Дж. Кейнса й неокласична доктрина стали головними напрямками в економічній теорії, які, з одного боку, явно суперечили один одному, але, з іншого боку, відчували гостру потребу один у одному. Тому в економічній теорії з'явилися спроби «синтезувати» ці два вчення, а найактивнішу участь в цьому взяли американські вчені Дж. Хікс, Е. Хансен, П. Самуельсон, Л. Клейн та інші видатні економісти. Завдяки їм в 60-х роках виникла теоретична система, що одержала назву «неокласичного синтезу».

Засновники цієї теорії вважали, що вчення Д. Кейнса має бути декілька вдосконалено, оскільки порівняно з 30–50 рр. XX ст. головною проблемою господарства стало нагромадження ресурсів. Крім того, оскільки підйоми того часу часто супроводжувався інфляцією і мали нестабільний характер, виникла необхідність більш універсальної концепції регулювання, прийнятної не тільки для умов спаду, але і зросту. Тому в ході переробки оригінальної концепції Дж. Кейнса частина його положень була відкинута, а інші одержали розвиток.

Головними ідеями **«неокласичного синтезу»** є:

– розробка «спрощеної» або «урізаної» моделі Кейнса, яку найчастіше пов'язують із ім'ям П. Самуельсона, автора відомого підручника «Економікс» 1948 року;

– система Хікса-Хансена, в якій у модель Д. Кейнса вводяться грошові параметри. У результаті з'явилася схема «прибутки-витрати», що представляє систему Д. Кейнса у випадку концепції загальної рівноваги та вважається тому «квінтесенцією» неокласичного синтезу.

Погіршення світової господарської кон'юнктури в 70–80 рр. XX ст. спровокувало перехід неокласичного напрямку в контрнаступ. Період економічного підйому 60-х років змінився глибокою кризою, якій не завадило активне антициклічне державне регулювання. Особливістю циклічної кризи 70–80-х років стала ситуація стагфляції – одночасного зросту безробіття й інфляції на тлі спаду виробництва, що не тільки не знаходило пояснення в кейнсіанській теорії, але й робило неможливим лавірувати між цими проявами економічної нестабільності. Нездатність пояснити і протистояти цим явищам викликала розчарування в кейнсіанській теорії, а ініціативу перехо-

пили прихильники ідей вільного підприємництва, які попри розходження своїх теоретичних позицій, мали загальну методологічну основу – розвиток ринку вільної конкуренції й обмеження економічних функцій держави роллю арбітра. Тому різні течії і школи, що розділяють принципи економічного лібералізму і протиставляють себе кейнсіанству, поєдналися під назвою неолібералізм. Теоретичною основою напрямку залишаються постулати класичної школи, але на відміну від неокласиків припускається певна участь в економічних процесах держави, що методами фіскального й кредитно-грошового регулювання має проводити макроекономічну політику. У цьому зв'язку в сфері їхнього аналізу опиняються проблеми економічного зросту, які традиційно вважалися об'єктом уваги кейнсіанців.

Неоліберали, на відміну від останніх, розглядали економічне зростання як результат змін не одного єдиного фактору – капіталовкладень, а багатьох: праці, природних ресурсів, технічного прогресу, які можуть поєднуватися в різних пропорціях і заміщати один одного. Узагальнене втілення цей підхід знайшов у моделях із застосуванням апарата виробничих функцій, що показують кількісний взаємозв'язок між витратами різних факторів виробництва і отриманим результатом. Оптимальне сполучення факторів у цих моделях забезпечується вільною конкуренцією, внаслідок чого ціни факторів приходять у відповідність із їх граничним продуктом: зарплата дорівнює граничному продукту праці, відсоток – граничному продукту капіталу. Тому в умовах рівноваги має місце оптимальний розподіл доходів, що відповідає внеску кожного фактору. Були запропоновані багатофакторні моделі, що описують стан динамічної рівноваги в умовах вільного формування цін на фактори виробництва. Найбільшу популярність завоювала модель американського економіста Р. Солоу (народ. 1924 р.), що показує як нагромадження капіталу, ріст населення і НТП впливають на обсяги виробництва в часі. Ця модель виявилася зручним інструментом, за допомогою якого можна було досліджувати вплив на економічне зростання різних модифікацій виробничої функції шляхом введення в неї численних аргументів, у тому числі грошової маси.

Ідеї **неолібералізму** знайшли відбиток також у концепції Фрайбургської школи, що виникла в другій половині 40-х рр. у Німеччині і виступила з теорією соціального ринкового господарстві. Її засновником був В.Ойкен (1891–1950), що зібрав навколо себе групу економістів, правознавців і політиків, куди входили зокрема міністр економіки, а потім канцлер ФРН Людвіг Ерхард (1897–1977), швейцарський економіст Вільгельм Рьопке та інші.

Центральною ланкою концепції було вчення про економічні порядки. Всі відомі в історії варіації господарських систем являли собою різновиди

двох основних «ідеальних типів господарства»: централізовано-керованого і ринкового. Хоча ринкове господарство має очевидні переваги, повністю автоматично функціонувати воно не може, оскільки існує тенденція до концентрації, яка породжує монополію і підриває конкуренцію, що є найважливішим інструментом ринку. Крім того, вільний ринок спричиняє небажані соціальні перекоси: нерівність у доходах, незабезпеченість окремих соціальних груп, різкі коливання зайнятості. Все це робить необхідним втручання держави, покликане, по-перше, обмежувати владу монополій, по-друге, забезпечувати соціальну компенсацію неможливим через перерозподіл доходів, бюджетне фінансування соціальних програм і навіть деяке регулювання цін на окремі товари. І все-таки роль держави в економіці бачилася досить скромно, подібно ролі судді на футбольному полі: стежити за дотриманням правил, але в саму гру не втручатися. Головне – забезпечити ціновому механізму здатність безперешкодного функціонування. Тільки добре функціонуючий конкурентний порядок може позбавити людство не тільки від економічного нестатку, але і від загрози тоталітаризму.

В 60-е рр. послідовники В. Ойкена трохи змінили його теорію «конкурентного порядку», у результаті чого склалася модель «соціального ринкового господарства». Один з головних теоретиків його є А. Мюллер-Армак, який не вважав регулювання монополій й конкуренції головними напрямками стабілізації капіталізму. Визнаючи загальні принципи ордолібералізму, він відмовився від спроб відродження вільної конкуренції шляхом «приборкання» монополій, перенісши акцент на питання свідомої соціальної політики. У В. Ойкена ці питання не мали самостійного значення, оскільки він пов'язував соціальну справедливість просто зі свободою ринку. А. Мюллер-Армак вважає, що мета діяльності національної економіки полягає в тому, що на базі високоефективної й гнучкої економічної системи, заснованої на конкуренції, досягти соціального прогресу. Шляхом до цього має стати «соціальне ринкове господарство». Тому А. Мюллер-Армак найважливішою складовою своєї моделі проголошує активну соціальну політику, яка відповідає принципу «соціальної компенсації» і повинна забезпечити «соціальний мир» у суспільстві, атмосферу співробітництва і взаємодопомоги, що є сприятливим для ринкової системи. Головними інструментами такої політики він називає, по-перше, прогресивне оподаткування доходів, що дозволить скоротити розрив між високими й низькими доходами; по-друге, бюджетні дотації малозабезпеченим верствам населення, які гаратують прийнятний рівень життя; по-третє, створення розвинутої системи соціального страхування (через хворобу, безробіття та ін.) і соціальної інфраструктури (освіта, охорона здоров'я і т. д.).

Серед соціально-економічних концепцій повоєнного періоду важливе місце належить інституціоналізму, що виник у США наприкінці XIX ст. багато в чому на основі критики панівної тоді неокласичної школи. Визначною рисою і майже єдиним об'єднуючим початком для прихильників цього напрямку стала особлива методологія дослідження економічних процесів. В основі цієї методології лежить:

- широкий міждисциплінарний підхід до аналізу економічних процесів і явищ із залученням категоріального апарата соціології, політології, психології, права та інших суспільних наук;
- історичний, еволюційний принцип в аналізі економічних процесів, вивчення їх у розвитку;
- емпіричний підхід, конкретний аналіз із використанням фактичних (статистичних) матеріалів, а не просте абстрактне теоретизування;
- критична спрямованість, вивчення можливих протиріч економічних явищ, їхніх негативних сторін і наслідків;
- використання в якості «одиниці знання» інститутів, які є поняттями, що відображають загальновизнані в суспільстві норми поведінки людей (звичаї, традиції, правові норми), а також суспільними утвореннями, у яких ці норми реалізуються практично (родина, держава, корпорація та ін.).

Інституціоналізм використовує для пояснення економічних явищ дуже широкий спектр інститутів (як економічного, так і неекономічного характеру), які сприймаються як аксіома, що не вимагає доказу і пояснень.

На першому етапі розвитку інституціоналізму, в 20–30 рр. XX ст., склалися три основних течії інституційної теорії: психологічний або технократичний (Т. Веблен), правовий (Дж. Коммонс) та кон'юнктурно-статистичний (У. Мітчелл). У цей період нова методологія не одержала широкого визнання, тому довго інституціоналізм залишався «у тіні» спочатку неокласичної школи, а потім і кейнсіанства.

Другий етап розвитку інституціоналізму прийшовся на період після другої світової війни (особливо на 50–60-х та 80–90-х рр.), коли інтерес до його методології серед економістів-теоретиків зростав, і позиції в економічній теорії усе більше зміцнювались. У цьому головну роль зіграла науково-технічна революція, що почала активно розвертатися з 50-х рр. і стала дуже швидко й кардинально змінювати не тільки зміст, але і механізми протікання економічних процесів і відбиватися на становищі господарства і суспільства в цілому. Іншим важливим фактором уваги до інституціоналізму стало помітне наростання суперечливості суспільного розвитку, що визначалося не тільки наслідками НТР, але й внутрішньою суперечливістю суспільних відносин.

Інституціональний напрямок і зараз є вкрай неоднорідним і складається з безлічі різних концепцій, що відбивають різні напрямки досліджень. Одними з перших течій сучасного інституціоналізму стали теорії технократичного детермінізму, де досліджувалися в основному наслідки НТР, її вплив на стан економіки і суспільний добробут. Ця течія у 50–70-х рр. була представлена численними теоріями індустріального, постіндустріального та інформаційного суспільства. Поступово ця течія переростає в більш широку (з погляду підходів) – теорію трансформації капіталізму, де обґрунтовуються ідеї спонтанної, якісної трансформації економічної системи капіталізму, насамперед за рахунок зміни природи і ролі великих корпорацій. Вважається, що в результаті цих процесів традиційна система капіталізму (XIX ст.) перероджується в систему «народного капіталізму», «суспільство загального добробуту», «постіндустріальне» суспільство. Це відбувається оскільки впровадження у виробництво й повсякденне життя досягнень сучасної НТР відкриває перед людством величезні перспективи для рішення злободенних економічних і соціальних проблем, стає найбільшим благом, але разом з тим породжує серйозні протиріччя, які іноді ставлять під погрозу саме існування життя на Землі. НТР настільки істотно змінює економічну, соціальну й духовну сферу життя, що ці зміни і їхні наслідки повинні були стати об'єктом аналізу теоретиків-економістів. Саме тому вже з 60-х рр. значне місце в соціально-інституціональному напрямку економічної науки посідають концепції індустріалізму, в яких послідовно і всебічно викладається роль науки й техніки щодо розвитку і функціонування західного суспільства, включаючи економіку.

У 60-ті рр. з'явилася перша хвиля наукових праць (Р. Арон, У. Ростоу, Дж. Гелбрейт), які містили оптимістичні варіанти теорії індустріального суспільства. Основна ідея полягала в тому, що еволюція суспільства здійснюється під сильним впливом НТР, що видозмінює характер і структуру економіки, модифікує структуру інтересів, веде до добробуту. Друга хвиля робіт (80-ті рр.) присвячена проблемам постіндустріального суспільства, у яких більш обережно і менш оптимістично оцінюються наслідки НТР.

Р. Арон розглядав соціальний прогрес як перехід від аграрного до індустріального суспільства. Аграрним він називав традиційне, докапіталістичне суспільство, у якому панує натуральне господарство і класовий поділ. Промислово розвинене суспільство характеризується масовим ринковим виробництвом і буржуазно-демократичним ладом. Перехід від аграрного суспільства до індустріального здійснюється завдяки НТР. У результаті впровадження наукових технологій у виробництво і управління відбувається докорінна зміна соціальної структури, перехід суспільства на нову, вищу стадію розвитку. До-

сліджуючи питання перспектив індустріального суспільства, Р. Арон вважає, що максимальне зростання виробництва і споживання не можна розглядати як головну мету індустріального суспільства, а його найближчим майбутнім має стати зближення (конвергенція) двох альтернативних економічних систем (капіталізму і соціалізму) і розпад тоталітарних ідеологій.

У. Ростоу, як одному з перших теоретиків індустріального суспільства, належить концепція «стадій економічного зросту», що одержала поширення в 60-х роках ХХ ст. Намагаючись створити альтернативу теорії марксистського вчення про суспільно-економічні формації, Ростоу виділяє 5 етапів розвитку суспільства, що різняться за рівнем технологічного розвитку:

1. Стадія «традиційного суспільства» (аграрного), що характеризується примітивним сільськогосподарським виробництвом, ієрархічною соціальною структурою і «доньютонівським» рівнем науки і техніки.

2. На стадії «перехідного суспільства» створюються передумови «зрушення» – переходу до принципово нового типу суспільства, заснованого на технічних новаціях. Серед цих передумов – зріст продуктивності сільського господарства, поява підприємств, виникнення централізованої держави.

3. Стадія «зрушення» – це епоха «промислової революції», коли відбувається швидкий розвиток основних галузей промисловості і радикальна зміна методів виробництва.

4. Стадія «зрілості» – індустріальне суспільство з широким впровадженням досягнень науки і техніки, збільшенням кількості міського населення і частки кваліфікованої праці, зміною структури зайнятості.

5. Стадія «високого масового споживання». Основними проблемами цього суспільства стає споживання, а не виробництво, основними галузями промисловості є сфера послуг і виробництво товарів масового споживання, а не традиційні галузі.

Одна з найвідоміших теорій індустріального суспільства належить американському економісту Д. Гелбрейту, серед основних робіт якого: «Суспільство добробуту», «Нове індустріальне суспільство», «Економічна теорія і суспільні цілі». У своїй концепції автор виділяє такі характерні риси індустріального суспільства, як функціонування «індустріальної системи», заснованої на корпораціях, активна роль держави, використання планування, злиття великих корпорацій з державою.

Гелбрейт вводить поняття «індустріальна система», яку вважає головним елементом західного суспільства і під якою розуміє ту частину економіки, що характеризується наявністю великих корпорацій, які трактуються як олігополії. Саме корпорації розглядається автором як безпосереднє породження

«досконалої техніки», а вплив, здійснюваний великими корпораціями на економічне життя суспільства настільки великий, що фактично дорівнює повному пануванню над ним. Характерною рисою «нового індустріального суспільства» виступає також істотне посилення економічної активності держави. Воно регулює сукупний дохід, ціни, заробітну плату, прагнучи забезпечити реалізацію всієї виробленої в країні продукції, впливає на рівень зайнятості. Держава забезпечує рівновагу між заощадженнями і їх використанням, що індустріальна система самотійно не в змозі забезпечити.

Особливістю економіки індустріального суспільства є її плановий характер, необхідний в умовах корпорацій. Гелбрейт розрізняє два види корпорацій: підприємницьку і зрілу. Підприємницька корпорація, типова для старого капіталізму, перебувала під владою ринкової стихії і керувалася метою максимізації прибутку. Сучасна зріла корпорація підкорила ринок новим цілям, які не спрямовані на одержання прибутку. Зріла корпорація сама встановлює ціни, прагнучи до забезпечення автономії, досягнення певних соціальних стандартів, саме вона усуває конкуренцію і стихію ринкових відносин, прагне ліквідувати ринок і забезпечити планове ведення господарства. На чолі зрілої корпорації перебуває не власник, а техноструктура, що складається з вчених, інженерів і техніків, торговельних і рекламних агентів, експертів з суспільних зв'язків, лобістів, адвокатів, людей зі спеціальними знаннями, координаторів, представників виконавчої влади.

Індустріальному суспільству, на думку Гелбрейта, властиве злиття великих корпорацій з державою, яка здійснює значні економічні функції. Саме державне регулювання здатне розв'язати протиріччя ринкової системи, удосконалити її і обмежити роль техноструктури.

У програмі реформ, спрямованих проти монополій і техноструктури, Гелбрейт пропонує такі заходи, як націоналізація ряду багатонаціональних корпорацій і монополій, що входять у ВПК; відсторонення монополій від пануючих позицій у держапараті; забезпечення гарантованого доходу для працівників; істотне поліпшення охорони навколишнього середовища таїн.

Відомим дослідником діяльності великих корпорацій у другій половині XX ст. став англієць Т. Ніколс, який підкреслював посилення ролі керівників цих структур, збільшення їх влади, водночас зазначаючи, що юридично вони перебувають на службі в акціонерів, але практично їхня позиція не відрізняється від позиції директорів-власників. Стосовно різних підходів до оцінки проблеми «власність-контроль», Ніколс зауважував: «теоретики менеджеризму писали про відокремлення або про «розлучення». Значно правильніше буде говорити про «шлюб з розрахунку» між управляючим і капіталістом».

Теорія постіндустріального суспільства і його численних різновидів (електронного суспільства, цивілізації третьої хвилі, технотронної ери та ін.) поклали початок новому етапу індустріалізму в економічній науці. Особливо відомими стали теорії «постіндустріального» суспільства американського вченого Д. Белла, «суперіндустріального» суспільства Е. Тоффлера та інформаційного суспільства Е. Масуди.

Одним з варіантів інтерпретації інституціональної трансформації суспільства під впливом НТР є концепція Р. Хейлбронера (нар. 1916 р.), за якою на ранніх стадіях розвитку індустріального суспільства основним механізмом розвитку і адаптації був ринок, а з другої половини XIX ст. найважливішим фактором розвитку економіки стає наука і техніка. При цьому більшу роль грає соціальна технологія, під якою він розуміє нові форми організації економічної діяльності (корпорації) і зміни в інституціональній системі суспільства, роль держави і її політика реформ. У майбутньому, на його думку, головним фактором розвитку стане планування, що є ознакою переходу до принципово іншої цивілізації майбутнього.

У концепції Хейлбронера трансформація відбувається через кризи, що викликають якісні зміни в суспільному механізмі, а цивілізація бізнесу приречена на зникнення, оскільки ґрунтується на економічній експансії, що відповідає завданням і функціям ринку. На довгострокову перспективу Хейлбронер прогнозує встановлення контрольованої суспільної системи, позаринкового механізму забезпечення економіки робочою силою, установлення ефективного контролю над розвитком науки й техніки. Перехід до інформаційного суспільства супроводжуватиметься якісними зрушеннями – у потребах, цінностях і мотиваціях соціальної поведінки, яка відбиватиме економічні, технологічні, комунікаційні зміни соціального життя і призведе, в остаточному підсумку, до пріоритету цінностей, які далекі від виробничої діяльності: самовираження особистості, вільний час і дозвілля, приватне життя.

В 90-х рр. ідеї підвищення добробуту, рівня життя і якісних перетворень життєвих стандартів одержують розвиток в роботі американського економіста П. Друкера «Посткапіталістичне суспільство» 1993 р., де він аналізує соціальну сторону постіндустріальних перетворень і характеризує нове суспільство як суспільство знань, що вже не є ні капіталізмом, ні соціалізмом. Знання в цьому суспільстві є перетворюючою силою, відштовхуючи на другий план капітал, працю, землю і інші фактори, створюють найбільше багатство, але вони вимагають і більших витрат ніж традиційні інвестиції в основний капітал.

У цьому суспільстві формується нова соціальна структура, де працівники, що володіють знаннями, є лідируючою силою; вони володіють як засобами

виробництва, так і процесом праці. Головними джерелами грошового капіталу стають інституціональні інвестори (у США це пенсійні фонди). Змінюється також спосіб налагодження партнерських відносин, оскільки працівники, що мають знання, не піддаються традиційним формам контролю. Це викликає впровадження нових бригадних методів праці, наділення працівників відповідальністю та контролем над своєю працею.

Діяльність національних держав, на думку Друкера, зайшла в глухий кут, тому потрібне створення транснаціональних органів і нових соціальних форм організації діяльності.

Таким чином, на думку сучасних представників соціально-інституціонального напрямку, новому суспільству властиве величезне підвищення ролі людини і формування нового типу виробничо-економічних і соціокультурних відносин, які визначають його характер в ХХІ столітті.

Складовим елементом теорії трансформації капіталу можна вважати теорія «революції в доходах, прихильники якої стверджують, що в розвинутих капіталістичних країнах стався принциповий переворот у розподілі національного доходу, суть якого полягає у поступовому зближенні доходів різних верств і класів капіталістичного суспільства. Цю тезу можна знайти в роботах С. Кузнеця, Дж. К. Гелбрейта, К. Боулдінга, М. Сальвадорі, Е. Хансена та ін.

Особливих зусиль для обґрунтування даної концепції доклав американський економіст С. Кузнець, за підрахунками якого питома вага доходів 1 % населення США (найвищої групи) становила у 1919–1938 рр. 13%, а 1948 р. знизилась до 9 %. Частка доходів «верхніх» 5% населення за цей період знизилась з 25 до 18 %. Виходячи з цих показників, С. Кузнець зробив висновок про систематичне зниження доходів вищих груп населення.

Ці розрахунки й висновки широко рекламувались у пресі, проте зазнали серйозної критики з боку багатьох американських економістів і соціологів. Так, В. Перло довів свідому тенденційність обрахунків Кузнеця. Він показав, що Кузнець розраховував питому вагу доходів вищої групи на основі даних податкових органів, тобто на підставі лише заявлених доходів. Між тим у післявоєнний період значно посилювалось приховування доходів підприємцями. Крім того, Кузнець не враховував нерозподілених прибутків, тобто тієї частини доходів, яка не розподіляється між акціонерами, а використовується на нагромадження, утворення різних фондів тощо. Між іншим, якщо сума дивідендів з 1939 по 1969 рр. (за даними американської статистики) збільшилась у 4,4 рази, то сума нерозподіленого прибутку – у 86 разів!

Врахувавши ці фактори, В. Перло показав, що доходи вищої групи не скоротились, а зросли вдвоє. Аналогічний висновок на основі аналізу значно-

го статистичного матеріалу було зроблено американським соціологом Р. Мілсом. За сучасних умов, без огляду на зростання заробітної плати, тенденція збільшення розриву у доходах робітників і підприємців посилюється.

Особливим напрямком сучасного інституціоналізму став соціологічний, представники якого намагаються обґрунтовувати необхідність (і пропонують механізми) «широкого суспільного контролю» за розвитком господарства та суспільних процесів, аж до систем індикативного народногосподарського планування. В останні десятиліття ХХ ст. прихильники інституціоналізму стали активніше досліджувати суперечливість сучасної економічної системи розвинених країн (як на мікро-, так і на макрорівні), розпочався своєрідний «синтез» інституціоналізму та неокласичної школи, у результаті якого сформувалась течія **«нового інституціоналізму»**, представники якого особливу увагу надають питанням інституціонального середовища, у якому функціонують господарюючі суб'єкти. Головними напрямками досліджень стали проблеми економічної влади у всіх її аспектах: джерела, масштаби, форми, способи реалізації, наслідки, методи обмеження, влада на макро- і мікрорівні, зв'язок економічної та політичної влади, природа конфліктів інтересів в економіці та ін. Більша частина цих досліджень пов'язана із процесами монополізації (і зі зміною через це традиційних ринкових механізмів) і зростанням втручання (і ролі) держави в соціально-економічні процеси. Ця течія в останні роки настільки бурхливо розвивається, що багато дослідників уже говорять про створення самостійної науки – інституціональної економіки.

Після другої світової війни особливої актуальності набули теоретичні дослідження щодо сутності, напрямків та наслідків інтеграційних процесів. Питання економічної інтеграції аналізували представники цілого ряду теорій, що відзначались різними оцінками інтеграційного механізму. Це неолібералізм, корпоративізм, структуралізм, неокейнсіанство, дирижизм та ін.

Представники раннього неолібералізму (наприклад, швейцарський економіст В. Ріпкі та француз М. Алле) під повною інтеграцією розуміли створення єдиного ринкового простору в масштабі декількох країн, функціонування якого здійснюється на основі стихійних ринкових сил та вільної конкуренції незалежно від економічної політики держави та існуючих національних та міжнародних правових актів. Тоді як втручання держави до сфери міжнародних економічних відносин призводить до таких негативних явищ, як інфляція, розбалансування міжнародної торгівлі, порушення платежів.

Однак розвиток міжнародної економічної інтеграції та формування регіональних міждержавних союзів при активному втручанні держав показали неспроможність теорій ранніх неолібералів. Представник пізнього неолібе-

ралізму американський дослідник Б. Баласс розглядав проблему інтеграції в декілька іншій площині, а саме: чи призводить економічна інтеграція до більш інтенсивної участі держави в економічних справах? Більша увага приділялась еволюції інтеграції, що відбувалась як на основі економічних, так і політичних процесів.

У середині 60-х років виникає новий напрям економічної думки – корпорационалізм, представниками якого були американські теоретики С. Рольф та Ю. Росту, які виявили новий стрижень інтеграції. Вони вважали, що в протилежність ринковому механізму та державному регулюванню функціонування ТНК здатне забезпечити інтегрування міжнародної економіки, її раціональний та збалансований розвиток.

Представники структуралізму – шведський економіст Г. Мюрдаль та інші критично ставились до ідеї повної лібералізації руху товарів, капіталу та робочої сили в інтеграційному просторі, оскільки вважали, що вільне функціонування ринкового механізму здатне призвести до певних диспропорцій в розвитку та розміщенні виробництва, поглиблення нерівності доходів. Економічна інтеграція розглядалась як глибокий процес структурних перетворень в економіці інтегрованих країн, у наслідок чого виникає якісно новий інтеграційний простір, більш досконалий господарський механізм. На їх думку, полюсами розвитку інтеграції є великі фірми, промислові компанії, цілі галузі промисловості.

Широкого розповсюдження набули ідеї неокейнсіанства, представники якого – американський економіст Р.Купер та ін. – вважали, що центральна проблема міжнародного економічного співробітництва полягає в тому, щоб вберегти різноманітні вигоди широкої міжнародної економічної взаємодії від обмежень і одночасно зберегти максимальну для кожної країни ступень свободи.

Різновидом неокейнсіанського напрямку є дирижизм (наприклад, голландець Я. Тимберген), теоретики якого також відмовляються від вирішальної ролі в інтеграційних процесах ринкового механізму та вважають, що створення та функціонування міжнародних економічних структур можливо на основі розробки учасниками інтеграції загальної економічної політики, узгодження соціального законодавства, координації кредитної політики.

Цитати та документи

Римский договор о создании ЕЭС от 25 марта 1957 г. (выдержка)

Статья 2. Сообщество имеет задачей осуществлять путем создания общего рынка и постепенного сближения экономической политики государств-членов, всестороннее развитие экономической деятельности во всем

Сообществе, скорейшее повышение уровня жизни и более тесные связи между государствами, которые оно объединяет.

Статья 3. Для достижения целей, указанных в предыдущей статье, деятельность Сообщества предполагает в условиях и в соответствии с предусмотренными в настоящем Договоре сроками:

а) отмену между государствами-членами таможенных сборов и количественных ограничений для ввоза и вывоза товаров, а также всех других равнозначных по своим последствиям мер;

б) установление общего таможенного тарифа и общей торговой политики по отношению к третьим государствам;

в) установление общей политики в области сельского хозяйства;

г) устранение между государствами-членами препятствий для свободного продвижения лиц, услуг и капиталов;

д) установление общей политики в области транспорта;

е) создание режима, обеспечивающего условия, при которых конкуренция на общем рынке будет носить нормальный характер;

ж) применение процедур, дающих возможность согласовать экономическую политику государств-членов и устранять несоответствие в платежных балансах;

з) сближение законодательства стран-членов в той мере, в какой это необходимо для действия общего рынка;

и) создание Европейского Инвестиционного банка, предназначенного для содействия экономическому развитию Сообщества путем создания новых ресурсов...

Л. Ерхард [1]

Противники рыночного хозяйства прямо-таки с беспардонной назойливостью стремятся внушить народу, что экономические и социальные успехи... достигнуты исключительно благодаря валютной реформе и другим счастливым обстоятельствам, но отнюдь не осуществленному мною повороту курса экономической политики. Конечно, во время валютной реформы было важно использовать все открывшиеся тогда возможности, однако всякому непредубежденному человеку ясно, что решающий счастливый поворот был результатом комбинации двух компонентов - валютной реформы и политики рыночной экономики

Питання для самоконтролю

1. Економічні та соціальні наслідки другої світової війни.
2. Значення плану Маршалу для економічного розвитку країн захід-

ного світу.

3. В чому полягає успіх реформ Л. Ерхарда?
4. Які чинники зумовили надшвидкий розвиток західних країн після другої світової війни?
5. Які чинники і проблеми економічного зростання переважають у роботах економістів –теоретиків другої половини ХХ ст.?
6. Визначте особливості та протиріччя розвитку таких провідних течій економічної думки Заходу як неокейнсіанство, неокласичний синтез та неолібералізм.
7. Охарактеризуйте основні напрямки дослідження соціально-економічних проблем з позиції інституційної теорії.

План семінарського заняття

1. Загальна характеристика розвитку світової системи господарства і провідних напрямів економічної думки в 50–70-ті роки ХХ ст.
2. Посилення ролі держави в господарстві суспільств Західної цивілізації та її аргументація в економічній думці в 50–70-ті роки ХХ ст.
3. Вплив військово-конверсійних та інноваційно-технологічних факторів на розвиток національних економік провідних країн Європи після Другої світової війни.
4. Розвиток економічних систем змішаного типу та його відображення в економічній думці у другій половині ХХ ст.
5. Загальна характеристика розвитку світової економічної думки у 50–70-х роках ХХ ст.: неокейнсіанство, неокласична течія, неолібералізм, корпоративізм, інституціоналізм.

Теми повідомлень

1. Німецьке «економічне диво»: зміст, чинники та значення для країн Західної Європи.
2. Японське «економічне диво»: зміст, чинники та значення для Південно-Східного регіону.
3. Роль США у другій половині ХХ ст. у ході становлення світової економіки.
4. Регіональна міжнародна економічна інтеграція та утворення ЄС.
5. Теоретичне дослідження економічної інтеграції в роботах представників неолібералізму, корпоративізму, структуралізму, неокейнсіанства та дирижизму.
6. Соціальне ринкове господарство в ФРН: теорія і практика.
7. Моделі економічного зростання в роботах теоретиків другої поло-

вини ХХ ст.

Тести

Виберіть правильну відповідь.

1. У якій з капіталістичних країн у 50–70-х рр. ХХ ст. частка державного сектору була найбільшою:
а) Англія; б) Франція; в) ФРН; г) США.
2. Основною причиною другої світової війни є:
а) локальні конфлікти в різних регіонах світу;
б) нерівномірність розвитку економічного потенціалу індустріальних країн та їх потреба у розширенні ринків збуту;
в) перерозподіл сфер впливу між союзами найбільших монополістів;
г) реваншистські намагання Німеччини, що підтримувались керівними колами США, Англії та Франції.
3. Головний економічний зміст «холодної війни» полягав у:
а) боротьбі за джерела сировини;
б) боротьбі за ринку збуту;
в) гонці озброєння;
г) боротьбі тоталітаризму та демократії.
4. Що стало головною причиною світової кризи середини 70-х рр. ХХ ст.:
а) розбалансованість економіки через новий етап НТП;
б) різке здорожчання паливно-енергетичних та сировинних ресурсів;
в) послаблення ринкової саморегуляції економіки;
г) посилення державного втручання в економіку.
5. Розмістіть у порядку значення економічні наслідки розпаду колоніальної системи:
а) зміна національного складу метрополій;
б) істотне підвищення цін на нафту та газ;
в) створення численних суверенних держав;
г) економічна інтеграція Західної Європи.
6. Згідно неоліберальним уявленням економічне зростання забезпечує:
а) нарощування обсягів капіталовкладень;
б) оптимальне співвідношення факторів виробництва;
в) досягнення НТП;
г) все перераховано однаковою мірою.
7. Які дві «чисті» форми економічних порядків виділяє В. Ойкен:
а) капіталізм і соціалізм;
б) індустріальний і аграрний;

- в) централізовано-керований та ринковий;
 - г) капіталізм і комунізм.
8. Яка теорія порівнювала роль держави в економіці з роллю судді на футбольному полі:
- а) кейнсіанська;
 - б) монетаристська;
 - в) соціального ринкового господарства;
 - г) раціональних очікувань.
9. Теорія інституціоналізму передбачає, що економічне життя суспільства:
- а) має досліджуватись автономно від інших сфер суспільства;
 - б) розвивається стихійно і потребує втручання держави;
 - в) має вивчатись у зв'язку з дією усіх суспільних інституцій, моралі, права, виховання;
 - г) не потребує вивчення.
10. Теорії корпорацій і техноструктур свої дослідження присвятив:
- а) Т. Веблен; б) П.Дрекер; в) С. Кузнець; г) Дж. Гелбрейт.

Список літератури

1. Эрхард Л. Благосостояние для всех. – М.: Начала-Пресс, 1991, гл. 6.
2. Ярцева Н.В. Современные концепции экономической мысли. Учебное пособие // http://irbis.asu.ru/mmc/econ/u_sovrcon/6.ru.shtml. – Гл. 1–4, 6–7.
3. Економічна історія: навч. посібник / За ред. С.І. Архієреєва, Н.Б. Решетняк – Харків: НТУ «ХПІ», 2005. – Тема 8.
4. Історія економічних вчень: навч. посібник / За ред. В.М. Двінських, Н.Б. Решетняк, Н.В. Шibaєвої. – Харків : НТУ «ХПІ», 2003. – Тема 10–12.
5. Економічна історія України і світу/За ред. Лановика Б. – 5-те вид., стер. – К. : Вікар, 2002. – Розд. 4.
6. Экономическая история зарубежных стран. Курс лекций / Под общ. ред. В. Голубовича.– Мн.: ИП «Экоперспектива», 1997. – Гл.6.
7. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – М., 1994.

ТЕМА 11. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ НА ЕТАПІ ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (кінець XX – початок XXI ст.)

1. Тенденції розвитку світового господарства останньої третини XX – початку XXI ст.

2. Передумови виникнення та загальна характеристика посткейнсіанства та нового кейнсіанства.
3. Вплив інформаційно-технологічної революції останньої третини ХХ – початку ХІ ст. на розвиток економіки провідних країн світу
4. Сучасні неокласичні економічні концепції. Монетаризм.
5. Еволюція інституціоналізму у другій половині ХХ–на початку ХХІ ст.
6. Неоінституціоналізм та його основні напрямки.

1. Тенденції розвитку світового господарства останньої третини ХХ–початку ХХІ ст.

В останній третині ХХ століття відбулося посилення процесів інтернаціоналізації, інтеграції та глобалізації.

Інтернаціоналізація – об’єктивний процес, заснований на міжнародному поділі праці, проявляється в міжнародному обміні товарами, факторами виробництва, розвитку підприємств з іноземним капіталом. Інтернаціоналізація призводить до більш тісної взаємодії країн в різних напрямках економічного співробітництва.

Інтернаціоналізація є передумовою інтеграції. **Економічна інтеграція** – процес економічної взаємодії країн, що призводить до зближення їх господарських механізмів. Інтеграція відкриває нові можливості для економічного розвитку країн.

Одним з основних процесів, що характеризує розвиток світового господарства в останній третині ХХ ст., поруч із інтернаціоналізацією та інтеграцією, є **глобалізація** – процес посилення взаємозв’язків та взаємозалежностей в сучасному світі. Глобалізація проявляється в інтенсифікації потоків капіталу, розвитку транснаціональних корпорацій (ТНК), збільшенні обсягів світової торгівлі тощо. Так, обсяг річних прямих іноземних інвестицій в 1980 р. склав 57 млрд дол., 1990 р. – 172 млрд дол., а в 2000 р. – 1271 млрд дол. В ролі прямого інвестора все найчастіше виступають ТНК, розвиток яких відбувається за двома напрямками – зміцнення позицій вже існуючих і створення нових. В 1970 р. їх нараховувалось приблизно 7 тис., в 1976 р. – 11 тис. з 86 тис. іноземних філій, в 1990 р. – 24 тис. До середини 90-х рр. ХХ ст. їх кількість становила 40 тис. з 250 тис. дочірніх компаній, а в 2001 р. – 63 тис. ТНК, що нараховували близько 800 філій [3].

В результаті бурхливого економічного розвитку провідних капіталістичних країн в другій половині ХХ ст. відбулось посилення міжнародної торгівлі, що поступово доповнювалось міжнародним рухом капіталу, ро-

бочої сили та технології. Закономірним результатом цих процесів було піднесення економічної інтеграції на новий щабель її розвитку. Найбільш яскравим прикладом таких зрушень є європейська інтеграція. Так, з останньої третини ХХ ст. спостерігається поглиблення євроінтеграції, що проходить такі етапи: зона вільної торгівлі, митний союз, загальний ринок і економічний союз.

Шістку країн-засновників Європейського Союзу (ЄС), а саме, Бельгію, Німеччину, Нідерланди, Італію, Люксембург, Францію, поповнили в 1973 р. Великобританія, Данія, Ірландія, до них в 1981 р. приєдналися Греція, в 1986 р. – Іспанія та Португалія, в 1995 р. – Австрія, Фінляндія, Швеція. 2004 р. ознаменувався поповненням ЄС країнами східної та південної Європи, до його складу увійшли Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Словаччина, Словенія, Угорщина, а також Мальта та Кіпр. Ці країни характеризуються нижчим рівнем соціально-економічного розвитку відносно інших членів ЄС. Тому їх приєднання створило тимчасові проблеми зниження показника ВВП на душу населення ЄС, гальмування економічного зростання. Але ці проблеми мають тимчасовий характер, а в довгостроковій перспективі приєднання нових країн повинно посилити економічну міць ЄС. У 2007 р. до складу ЄС також увійшли Болгарія та Румунія.

В ЄС забезпечена свобода руху товарів і факторів виробництва, проводиться єдина зовнішньо-торгівельна політика, єдина політика в галузі сільського господарства, технологічного розвитку, енергетики, транспорту тощо. Країни ЄС здійснили перехід до єдиної валюти та єдиного Європейського центрального банку. З метою досягнення стійкого та гармонійного соціально-економічного зростання європейських країн шляхом їх всебічного єднання ЄС і в теперішній час продовжує проводити розширювальну політику.

Більшість провідних капіталістичних країн у середині 70-х років ХХ ст. зазнали великих труднощів, які почалися з енергетичної кризи. У 1973 р. розгорнулося стрімке зростання цін на нафту, що відбулося з наступних причин. Більшість країн-експортерів нафти, а саме, Іран, Ірак, Кувейт, Саудівська Аравія, Венесуела, у 1960 р. створили ОПЕК (*the Organization of the Petroleum Exporting Countries*), що була зареєстрована в ООН як міжнародна економічна організація 6 вересня 1962 року. На світовому ринку в 1960-х роках пропозиція нафти перевищувала попит, тому з метою координації зусиль з обмеження її видобутку для запобігання подальшого зниження світових цін було створено ОПЕК, до складу якої пізніше приєдналися Катар (1961 р.), Індонезія (1962 р.), Лівія (1962 р.),

Об'єднані Арабські Емірати (1967 р.), Алжир (1969 р.), Нігерія (1971 р.), Еквадор (1973 р., вийшов з ОПЕК в 1992 р.) и Габон (1975 р., вийшов з ОПЕК 1996 р.). Так, ОПЕК стала могутнім суб'єктом світового нафтового ринку, об'єднавши зусилля 13 країн.

На початку 1970-х років відбувався бурхливий розвиток транспорту, будівництва ТЕЦ, що зумовило стрибок попиту на нафту. В таких умовах країни, що входили до складу ОПЕК, підвищували рентні платежі нафтовидобувників, збільшуючи свої доходи, а також стримували обсяги видобутку нафти, що сприяло зростанню світових цін на неї, що відображено в табл. 11.1 [8].

Таблиця 11.1 – Динаміка поточних цін та рентних платежів за еталонну нафту*

Роки	Поточні продажні ціни, дол. за барель	Рентні платежі (роялті плюс податок на дохід)
1960	1,50	0,69
1965	1,17	0,78
Лютий 1971	1,65	1,19
Січень 1973	2,20	1,52
Листопад 1973	3,65	3,05
Травень 1974	9,55	9,31
Жовтень 1975	11,51	11,17
* Еталонною нафтою вважається нафта із Саудівської Аравії. Нафта інших країн перераховується в еталонну в залежності від паливної цінності.		

Починаючи з 1973 р. світові ціни на нафту почали стрімко зростати, ця тенденція зберігалася і надалі впродовж 70-х років ХХ ст. Але найбільший стрибок цін відбувся в 1973–1975 рр., що, з одного боку, дало змогу ОПЕК, яка контролювала на той час більшість світових запасів, видобутку та експорту нафти, отримувати величезні прибутки, а з іншого боку – таким чином, розпочалася енергетична криза, що дала суттєвий поштовх розгортанню світової економічної кризи.

Енергетична криза спричинила низку негативних наслідків, серед яких – зростання цін на авіаційне паливо, бензин, електроенергію, в наслідок чого відбулося стрімке падіння обсягів промислового виробництва та збільшення темпів інфляції витрат. Крім того, розвиток військово-промислового комплексу в період після Другої світової війни та монополії також посилювали інфляцію. Найбільше постраждали енергомісткі галузі, такі як, аерокосмічна, хімічна, транспорт тощо.

Світова економічна криза 1973–1975 рр. вважається найпотужнішою в

період після Другої світової війни, що охопила більшість капіталістичних країн і бере свій початок в таких країнах, як США, ФРН, Англія. В США криза досить сильно проявилась в будівництві, падіння якого склало приблизно 50 %, а також зачепило й нові галузі – машинобудівництво, хімічну та електротехнічну, падіння яких досягло 20–30 %. Високі темпи інфляції обумовили падіння реальної заробітної плати. Безробіття в 1975 р. склало 8,5 млн осіб. Відбувалося зростання бюджетного дефіциту та державного боргу. Зміни в продуктивних силах в результаті третьої НТР, розвиток інтернаціоналізації виробництва, поглиблення міжнародного поділу праці призвели до посилення взаємозалежності між національними економіками, що пояснює масштабність кризи за охопленням і її поширення навіть на такі країни, як Японія, ФРН, Італія, які пережили стрімке економічне зростання.

Події, що відбувалися в енергетичній сфері, а також НТР, в результаті якої з'являлися нові галузі, а застарілі скорочували обсяги виробництва, сприяли розгортанню загальної структурної кризи. Наприклад, в чорній металургії вона проявилася в тому, що з одного боку, попит на продукцію даної галузі скорочувався в результаті залучення та використання ресурсозберігаючих технологій, а з іншого – в результаті НТР з'явилася конкуренція з новими конструкційними матеріалами. Таким чином, енергетична криза поклала початок структурній кризі, прискорила циклічний спад і дала суттєвий поштовх розгортанню світової економічної кризи.

В середині 70 рр. XX ст. розвинуті капіталістичні країни повною мірою оцінили наслідки своєї залежності від імпорту енергоресурсів. Для зменшення впливу цієї залежності на економіку своїх країн вони здійснили низку наступних заходів: розробку та впровадження енергозберігаючих технологій, пошук нових джерел енергії, заміну дорогої нафти вугіллям, відкриття власних родовищ енергоресурсів тощо. Так, Франція розвивала ядерну електроенергетику, що дозволило їй звести до мінімуму використання мазуту в виробництві електроенергії. Великобританія та Норвегія розпочали видобуток нафти в Північному морі. Данія та Голландія нарощувала вітроенергетичні потужності, споживання власного газу. Менш розвинуті країни, в яких не було можливості провести подібні заходи, змушені були брати зовнішні кредити для сплати нових високих цін за енергоресурси, що привело до накопичення їх зовнішнього боргу та дефіциту платіжного балансу.

Але кризу середини 70-х рр. XX ст. слід сприймати не тільки з негативного боку, але й розуміти її як явище, що відкриває нові можливості, стимулює прогресивні зміни, викликає позитивні зрушення в світовій економіці. Так, відбувся рух інвестиційних ресурсів від енергомістких галузей, які зму-

шені були тепер активно впроваджувати нові технології, безвідходне виробництво тощо, до найменш енергомістких галузей, завдяки чому вони дістали свого розвитку (мікроелектроніка, інформаційні технології), а це, в свою чергу, сприяло покращенню екологічної ситуації, що була загострена в період бурхливого індустріального розвитку.

Промислово розвинуті країни були змушені змінити ресурсовитратну економічну модель на інноваційну модель розвитку економіки, що сприяло нарощуванню науково-технічного потенціалу, становленню економіки нового інформаційного типу, яка ґрунтується на знаннях (*knowledge based economy*) [13]. Таким чином, криза стимулювала позитивні структурні зрушення в світовій економіці та наблизила перехід до постіндустріального суспільства.

2. Передумови виникнення та загальна характеристика посткейнсіанства та нового кейнсіанства

Під час кризи 73–75 рр. XX ст. відбувалося поєднання скорочення обсягів виробництва, збільшення рівня безробіття та зростання темпів інфляції, тобто спостерігалася стагфляція – явище, причини якого на той час не були зрозумілими, а відтак, були відсутні й інструменти боротьби з ним. Кейнсіанська теорія була не в змозі пояснити поєднання таких економічних явищ, антициклічне державне регулювання не вирішувало всієї низки існуючих проблем, що спонукало науковців до пошуку шляхів їх розв’язання.

Так зародилося посткейнсіанство, представники якого зробили спробу пристосувати теорію Дж. М. Кейнса до нових економічних умов. Вони виступили с критикою неокейнсіанства, вважаючи, що послідовники Дж. М. Кейнса не враховували таких чинників, що впливають на економічну систему, як недосконалість інформації, невизначеність, ризик, очікування, коливання цін, а також недооцінювали роль грошового чинника. Посткейнсіанство поєднує в собі два напрямки – американське посткейнсіанство, представниками якого є Р. Клауер, А. Лейонхуфвуд, П. Девідсон, С. Вайнтрауб, Х. Мінські, та англійське посткейнсіанство з центром у Кембріджі, видатними економістами якого є Дж. Робінсон, Н. Калдор та П. Сраффа.

Представники американського посткейнсіанства виступали за відновлення справжньої суті вчення Дж. М. Кейнса, його очищення від неокейнсіанського тлумачення. Вони приділяли особливу увагу проблемам ціноутворення, дослідженню грошового чинника, невизначеності та недостатності інформації, які істотно впливають на стан економічної системи. В цілому, вони вважали економічну систему нерівноважною, ціни недостатньо рухливими,

що, насамперед, зумовлено тим, що угоди, як правило, укладаються на договірній основі. В договорах визначаються умови угоди, ціни тощо. Тому ціни не настільки рухливі, щоб при зміні співвідношення попиту та пропозиції автоматично приводити систему в рівноважний стан.

Суттєвий внесок в розвиток теорії ділових циклів зробив Х. Ф. Мінскі. Він розробив власну теорію економічної динаміки, яку назвав гіпотезою фінансової нестабільності, суть якої полягає в тому, що капіталістична економіка внутрішньо породжує фінансову структуру, схильну до фінансових криз. Причину періодичних економічних криз він вбачає не тільки в несприятливих змінах очікувань економічних суб'єктів, але й в нездібності сектора фірм до погашення своєї заборгованості фінансовому сектору, що систематично з'являється. Іншими словами, економічні кризи породжуються в фінансовій сфері оскільки фінансова нестабільність через грошово-фінансові інститути впливає на економіку. Дана теорії циклу відображає, що економічна та фінансова нестабільність є свідченням нормального функціонування економіки, результатом поведінки капіталістичної економіки, що породжується ендогенно [14].

Теоретичним підґрунтям англійського посткейнсіанства стало вчення Дж. М. Кейнса, теорія суспільного відтворення К. Маркса, теорія вартості Д. Рікардо, теоретична спадщина інституціоналізму, зокрема, положення про взаємозв'язок економічних, політичних, соціальних, правових явищ тощо.

Представниками англійського напряму посткейнсіанства були обґрунтовані положення про значення проблеми створення ефективного попиту, необхідність обмеження діяльності монополій у зв'язку з небезпекою надмірної концентрації монопольної влади, проведення державного регулювання соціальної сфери, зокрема переорієнтування військових витрат на житлове будівництво, охорону здоров'я, соціальне страхування тощо. Особливе місце в теорії англійського посткейнсіанства відводиться дослідженню впливу розподілу доходів на процеси суспільного відтворення. Найбільший внесок в розробку цієї проблеми зробили Джоан Вайолет Робінсон та Ніколас Калдор. Було доведено: темпи приросту національного доходу залежать від суми заощаджень робітників, що отримують заробітну плату, та заощаджень підприємців, що одержують прибутки, на які в свою чергу впливатиме розподіл доходів між цими суб'єктами.

В результаті еволюції посткейнсіанських ідей у 80-х роках ХХ ст. виникає нове кейнсіанство, представниками якого є Дж. Акерлоф, Б. Грінвальд, Дж. Стігліц, Г. Манків, О. Бланшар, М. Спенс, Ж. Йеллен. Вони акцентують увагу в своїх дослідженнях на аналізі ринку капіталу, праці, товарів в умовах

невизначеності та асиметричної інформації, проблемах монополізації, жорсткості заробітної плати, недосконалості інформації.

Брюс Грінвальд, професор фінансів і управління активами Колумбійської бізнес-школи, та Джозеф Стігліц, професор економіки і фінансів Стенфордського університету, зробили значний внесок в розвиток економічної теорії. Вони запропонували новий підхід до аналізу сучасної монетарної економіки на підставі економічної теорії інформації, що дає змогу більш адекватно аналізувати монетарні явища в економіці [2]. Джозеф Стігліц разом з Майклом Спенсом і Джорджем Акерлофом навіть були удостоєні Нобелівської премії з економіки в 2001 р. за аналіз ринків з асиметричною інформацією, частина суб'єктів яких не володіє такою інформацією, якою володіє інша. Це призводить до їх різного становища на ринку та перешкоджає останній стороні адекватно оцінювати ефективність проектів, угод тощо [7].

Представники посткейнсіанства та нового кейнсіанства зробили суттєвий внесок в розвиток економічної думки. Вони значно збагатили наукову спадщину кейнсіанської теорії, доповнюючи її дослідженням проблем впливу грошового чинника, монополізації, слабкої рухливості цін, невизначеності, неповноти інформації на стан економічної системи, що дає змогу більш адекватно підходити до оцінки її складних та суперечливих процесів.

3. Вплив інформаційно-технологічної революції останньої третини XX – початку XI ст. на розвиток економіки провідних країн світу

70-ті рр. XX ст. ознаменувалися суттєвими змінами в усіх сферах суспільного життя: крім економічної кризи 73–75-х рр., що потрясла майже весь світ, розпочався другий етап третьої науково-технічної революції (НТР).

Серед її передумов слід виділити розвиток військової галузі, зумовлений Другою світовою війною, в результаті чого з'явилися принципово нові системи зброї та військової техніки. Також до передумов НТР слід віднести й наукові досягнення першої половини XX століття в кібернетиці, ядерній фізиці, мікробіології, біохімії тощо.

Таким чином, з середини XX століття розпочалася третя НТР, що пройшла два етапи. Перший – середина 40-х рр.–60-ті рр., впродовж якого відбулися такі відкриття: телебачення, комп'ютери, ракети, атомна бомба (40-ті рр.); воднева бомба, реактивний пасажирський літак, запуск штучного супутника Землі (50-ті рр.); лазери, супутники зв'язку (60-ті рр.) та запуск першого космічного корабля на борту з космонавтом Юрієм Гагаріним 12 квітня 1961 р. [5].

Значним поштовхом до розвитку НТР стала «холодна війна» (1959–

1985 рр.), в результаті гонки озброєння в США та СРСР було створено небачені раніше види зброї масового враження: ядерна зброя, міжконтинентальні балістичні ракети тощо. Крім того, криза 73–75-х рр. також прискорила розвиток НТР, виводячи на перший план проблему більш ефективного використання ресурсів, необхідність розробки та впровадження енергозберігаючих, екологічно чистих технологій, скорочення енергомістких та розвиток наукомістких галузей.

Дані процеси сприяли тому, що в останній третині ХХ століття розпочався другий етап НТР, що продовжується й на початку ХХІ ст., який часто називають інформаційно-технологічною революцією. Початок цього етапу, як правило, пов'язують зі створенням та впровадженням в народне господарство електронно-обчислювальних машин четвертого покоління, що дозволило втілити в життя комплексну автоматизацію в усіх сферах економіки. Серед досягнень цього етапу слід також виділити створення мікропроцесорів, промислових роботів, комп'ютерів нового покоління, розвиток біотехнології та генної інженерії. Ці відкриття дозволили впровадити ресурсозберігаючі, в першу чергу працевзберігаючі технології, не тільки в виробництво, але й в управлінські, фінансові, наукові й інші установи.

Завдяки досягненням НТР кібернетичні пристрої змогли замінити не тільки фізичну працю, але й логічні, контрольно-керівні функції людей. Таким чином, під впливом НТР здійснюється корінні зміни у продуктивних силах суспільства: впровадження нових винаходів в виробничий процес викликає переверот в засобах праці – поява принципово нових машин, обладнання, електронно-обчислювальної техніки, в предметах праці – нові синтетичні матеріали, полімери, пластмаси, джерела енергії, в характері праці, місці та ролі людини в виробничому процесі – звільнення людини від виконання нетворчих функцій.

В капіталістичних країнах відбуваються суттєві структурні зміни в народному господарстві: скорочується питома вага робітників, зайнятих в промисловості та сільському господарстві, та зростає частка зайнятих в обслуговуванні та торгівлі. Також змінюється соціальна структура – значно зростає середній клас, представлений науковцями, менеджерами, працівниками сфери послуг, інженерно-технічними кадрами. Здійснюється вивільнення коштів, що спрямовувалися в ВПК, та їх залучення до таких нових галузей, як радіоелектроніка, виробництво електронно-обчислювальних машин, атомна енергетика. Відбувається переорієнтація економіки на соціальні потреби. Виробництво більше пристосовується до потреб споживачів, починає мати індивідуалізований характер. Це сприяло зростанню доходів населення, підвищенню спожив-

вання на душу населення, покращенню якості його життя. Наприкінці ХХ–початку ХІ ст. товарами масового вжитку стають персональні комп'ютери, мобільні телефони. Разом з тим, з'являється та набуває глобального поширення *INTERNET*, що спочатку використовується як засіб передачі інформації, але з часом його функції постійно розширюються. Так, з його допомогою було створено глобальний електронний ринок, який набуває широкого розповсюдження. Завдяки *INTERNET* стала можливою така послуга, як дистанційне навчання, що набуває великого значення в сучасній системі освіти.

В СРСР всі ці зміни здійснювалися повільніше, НТР відбувалася переважно в військовій сфері, не розповсюджуючись на всі сфери суспільного життя, як це було в розвинутих капіталістичних країнах. Але починаючи з кінця 1980-х рр. і в цих країнах вона почала набирати обертів.

Отже, структурна перебудова суспільного виробництва, зростання ролі інформації та знань, корінні зміни в продуктивних силах, перехід до творчого характеру трудової діяльності свідчать про становлення постіндустріального суспільства в таких провідних країнах світу, як країни Європейського союзу, США, Японія.

4. Сучасні неокласичні економічні концепції. Монетаризм

Кризові явища 1970 років, коли державне регулювання економіки, спрямоване на управління попитом, вже не відповідало наявним реаліям нового етапу науково-технічної революції й сучасному рівню усупільнення виробництва, а також неспроможність кейнсіанської концепції надати актуальні пояснення цим негативним процесам в світовій економіці зумовили так звану «неокласичну монетаристську контрреволюцію». Від 80-х років ХХ ст. у розвинених капіталістичних країнах мейнстримом економічної науки знову стає неоконсерватизм, що обстоює ринковий механізм регулювання економіки. Серед тих, хто першими критикує кейнсіанську теорію, пропонуючи досить прості, логічно обґрунтовані та успішно втілювані рекомендації, були монетаристи.

В широкому сенсі **монетаризм** являє собою всі економічні доктрини, що відстоюють позицію про визначальну роль кількості грошей у формуванні ключових параметрів економічної системи та пов'язані із розробленням грошово-кредитної політики, спрямованої на регулювання грошової маси в обігу. Та, кажучи про «неокласичне відродження», на увазі мають **монетаризм** у вузькому сенсі, тобто чиказьку школу неолібералізму на чолі з лауреатом Нобелівської премії з економіки (1976) професором Мілтоном Фрідменом

(1912–2006). Йому належать визначальне для монетаристів гасло **«Гроші мають значення»** та численні дослідження з історії та теорії грошового обігу: «Капіталізм і свобода» (1962), «Монетарна історія Сполучених Штатів, 1867–1960» (1963) у співавторстві з А. Шварц, «Роль монетарної політики» (1968), «Оптимальна кількість грошей та інші нариси» (1969), «Монетарна статистика США» (1970), «Теоретичні основи монетарного аналізу» (1972), «Свобода вибору» (1980), «Тиранія статус-кво» (1984) спільно з Р. Фрідмен. Свій внесок у розвиток концепції монетаризму зробили також економісти К. Бруннер, А. Мелцер, Д. Лейдлер та інші.

Основними положеннями нового монетаризму є наступні:

- суттєве обмеження державного втручання в економіку (особливої критики зазнає кейнсіанська програма державного регулювання);
- визнання регулювання грошової маси ключовим елементом управління економікою;
- проголошення приватного підприємництва єдиною рушійною силою економічного розвитку;
- акцент на сфері виробництва та пропозиції на противагу кейнсіанській теорії ефективного попиту.

Постулати монетаристів виходять з **кількісної теорії грошей**, згідно якої чим більше грошей в обігу, тим вищий рівень товарних цін. Допоміжною платформою для досліджень є наробки неокласичної школи початку ХХ ст. (рівняння обміну І. Фішера, теорія касових залишків кембриджської школи маржиналізму), а також кейнсіанська теорія грошей. Тож, в результаті новий варіант кількісної теорії грошей можна відбити в наступних тезах:

1. Попит на гроші з боку економічних агентів, що є центральною категорією теорії, аналізується за тими ж принципами, що й попит на товари.
2. Гроші розглядаються як активи, і попит на них обмежений розмірами багатства, а також намаганням не упустити вигоду від альтернативних активів.
3. Функція попиту на гроші, що знаходиться під впливом рівнів доходів, цін та процентних ставок, є більш стабільною, ніж їх пропозиція.
4. На обсяг касових грошових резервів та інших фінансових активів, впливає також очікування зміни цін.

Важливим внеском монетаристів у розробку завжди актуальної проблеми економічних циклів є визначення причин циклічності ринкової економіки через порушення монетарної стабільності, непередбачених зрушень грошової пропозиції, викликаних втручанням держави в економіку. Для пояснення такого зв'язку М. Фрідмен застосовує поняття **перманентного до-**

ходу та тимчасового доходу, що є складовими поточного доходу економічних одиниць і, відповідно, використовуються ними для споживання та заощадження. Справа в тому, що залежний від освіти, професії, віку, місця проживання перманентний дохід, на який розраховує індивід протягом тривалого часу, є більш-менш стабільним і саме він є визначальним для споживання. Випадковий же, непостійний за характером дохід не впливає суттєвим чином на вже сформовані споживацькі переваги і разом з невикористаною частиною постійного доходу є джерелом заощаджень. Тож, економічні суб'єкти з незмінною схильністю до споживання (доведено М. Фрідменом шляхом емпіричних розрахунків) пред'являють відносно сталий попит на гроші, а пропозиція грошей, в свою чергу, непередбачувана через державні рішення в сфері фінансової політики. В результаті виникає диспропорція між попитом на гроші та їх пропозицією і, як слідство, інфляція або падіння виробництва. Не остання роль у такого роду негативних наслідках державної політики бачилась і в значних **часових лагах** між прийняттям, запровадженням управлінських рішень та проявом їхнього ефекту (вже в зовсім інших обставинах, які не відповідають початковим умовам).

Приймаючи базові положення класиків щодо здатності ринкової системи до саморегулювання, М. Фрідмен та його прихильники вважали, що втручання держави безпосередньо в економічні процеси доцільне лише через «управління грошима». Послідовна політика забезпечення господарства грошима, підпорядкована єдиній цілі – стабілізації цін, – може створити впевненість економічних агентів у неінфляційному розвитку економіки й сприяти рівномірному інвестуванню із мінімальним ризиком. Для розширеного капіталістичного відтворення в довгостроковому періоді (за існуючими тенденціями зростання ВВП та швидкості обігу грошей) потрібно забезпечувати приріст грошової маси в обігу на 3–5 % на рік (в цьому полягає **«грошове правило»**, запропоноване монетаристами).

Треба сказати, що розробка монетаристами проблем кредитно-грошової політики не була суто теоретичною, а орієнтувалась на практику. Так, теоретичний доробок М. Фрідмена був успішно використаний для стабілізації американської економіки («рейганоміка»), для ліберальних економічних реформ в Ізраїлі, допоміг втілити в життя «чилійське економічне диво» та оздоровити економіку Великобританії та інших країн. Нажаль, прості рекомендації монетаристів не викликали належного позитивного ефекту в нестабільній перехідній економіці саме через непостійний та невизначений характер системи.

Іншою важливою складовою неоконсерватизму в межах так званої нової класичної макроекономіки є **теорія економіки пропозиції** (*supply-side eco-*

nomics), прибічниками якої є економісти Артур Лаффер, П. Робертс, Р. Манделла, журналісти Дж. Гілдер, Дж. Ванніскі. Економіка пропозиції була започаткована після кризи 70-х рр. і доповнювала монетарні форми та методи регулювання економіки.

Ідеологи цього напрямку відштовхуються від твердження про те, що головною метою будь-якого господарства є ефективне розміщення та використання ресурсів. Тому вони концентрують увагу на проблемах виробництва та забезпечення його відповідними факторами, і перш за все капіталом та працею. Відправною точкою аналізу теоретичної моделі є індивід, тобто індивідуальний капітал та індивідуальна праця, які використовуються з метою задоволення своїх потреб. Перешкодити цьому, на думку прибічників теорії, можуть надто активні заходи фіскальної політики. За теорією економіки пропозиції надмірне підвищення прибуткових податків позбавляє підприємців стимулів до інвестування, а робітників – стимулів до праці (втім, як і соціальні виплати). Все це призводить до падіння виробництва та підризу фінансової бази оподаткування.

Причинно-наслідковий зв'язок між ставкою податку та податковими надходженнями до бюджету продемонстрував у своїй моделі А. Лаффер («Економічна теорія ухиляння від податків» 1979 р.), графічне зображення якої має назву «крива Лаффера». Економічний зміст останньої полягає в тому, що, спочатку при зростанні податкової ставки надходження в бюджет зростають, а коли податковий прес перетинає оптимальну межу, вони починають зменшуватись. Це відбувається оскільки зниження прибутковості виробництва стимулює спадання ділової активності, збільшення схильності до споживання та скорочення обсягів інвестування, скорочується сфера легального бізнесу, тобто зменшується база оподаткування. Щоб оптимізувати її через стимулювання підприємницької активності й ініціативи, треба, на думку А. Лаффера, визначити оптимальну ставку податку, що залежить від економічної ситуації в державі, структури виробництва, культурних, психологічних та інших чинників.

Отже, основними елементами економічної політики держави згідно з теорією економіки пропозиції є наступні:

- орієнтованість економічної політики на виробництво;
- зниження податків, передусім з юридичних осіб, з метою вивільнення частини прибутків для інвестування;
- скорочення витрат у соціальній сфері;
- регулювання пропозиції грошової маси.

Загалом, представники школи «економіки пропозиції», захищали прин-

ципи вільного підприємництва та піднесли проблему оподаткування до рівня конкретних економічних заходів держави, обґрунтовуючи свої висновки економетричними моделями. Наприклад, висновок про одночасне зниження інфляції і зростання виробництва та зайнятості за умови зменшення прибуткового податку емпірично підтверджено даними та розрахунками М. Фелдстайна та М. Боскіна. Економіка пропозиції, наряду з монетаризмом, мала суттєвий вплив на економічну політику уряду Р. Рейгана, особливо щодо ефективності соціальних програм, значення ринку, характеру й меж втручання держави в економічні процеси.

Нова класична макроекономіка представлена також третьою складовою неоконсерватизму – **теорією раціональних очікувань**, яка була закладена в 50–60-х роках ХХ ст. Джоном Муттом (1930 р. н.). В подальшому теорія отримала розвиток в роботах американських вчених Т. Сарджента, Н. Волліса та лауреата Нобелівської премії (1995 р.) Р. Лукаса (1937 р. н.).

Головне припущення теорії раціональних очікувань полягає в тому, що у конкурентній ринковій системі економічний агент не тільки пасивно адаптується до попереднього досвіду, а й здатен активно використовувати великий обсяг поточної інформації для передбачення тенденцій економічного розвитку. На основі цього передбачення, прагнучи до оптимізації своїх рішень, індивіди можуть ігнорувати втручання держави (яке орієнтовано, до того ж на макрорівень) або діяти завдяки раціональним очікуванням та адаптації діяльності таким чином, що результати політики будуть протилежними прогнозованим. Тому спроби держави вплинути на процес відтворення за допомогою систематичної макроекономічної політики оцінюються як даремні в довго- та короткостроковому періодах. Більш того, через втручання у рівноважну систему, яка надає людям досить повну інформацію для прийняття господарських рішень, держава спотворює дані, створюючи невпорядкованість економічного життя.

Причини циклічних коливань ринку за Р. Лукасом («Методи та проблеми теорії ділового циклу», 1980 р.) вбачалися у недосконалості інформації, нерівноцінності даних отриманих різними економічними суб'єктами. Починаючи використовувати таку інформацію для пристосування до ринку, фірми та домогосподарства діють не у тому напрямку, що вимагає реальна ситуація. Такі «помилки» і викликають нерівновагу та загострення економічних проблем.

Наприкінці треба відмітити, що, попри досить логічну теоретичну побудову та сприйняту спробу об'єднати методологію мікро- та макropідходів, концепція раціональних очікувань не зовсім погоджена з економічними реалі-

ями, бо припускає досконалу конкурентність ринків, абсолютну гнучкість цін, відсоткових ставок та заробітної платні, а також здатність звичайних людей вирішувати надскладні завдання з оптимізації.

5. Еволюція інституціоналізму у другій половині XX – на початку XXI ст.

Інституціоналізм виник в США ще наприкінці XIX ст. як відповідь на суттєві зміни в економічній системі і пройшов у своєму розвитку кілька етапів. Сформувавшись в окрему течію у 30-ті роки, інституціональна теорія отримала певну популярність у 50–60-х, коли потребували осмислення наслідки НТР, а потім у 80-х роках трансформувалася у сучасний інституціоналізм. Еволюція цього напрямку продовжується дотепер, але зберігає наступні базові методологічні засади: 1) історичний підхід до явищ і процесів економічної системи; 2) активна взаємодія з такими суспільними науками як соціологія, право, психологія та застосування їхнього інструментарію для аналізу економічної дійсності; 3) широке використання описово-статистичних методів у дослідженнях; 4) ключовою та базовою визнається категорія «інституту» (визначення якого, втім, різняться).

За одним з визначень **інститут** є розповсюдженим образом мислення та дій, що закріплені у звичках, нормах поведінки, звичаях та законодавстві, це система життя суспільства. За іншим – це правила та механізми, що забезпечують їх виконання та норми поведінки, які структурують повторювану взаємодію між людьми. І, зважаючи на різноманіття теорій, що об'єдналися під загальною системою поглядів з назвою інституціоналізм, є ще безліч підходів до цієї важливої категорії. Більш того, є суттєва різниця між поглядами представників класичного («старого») інституціоналізму (Т. Веблен, В.К. Мітчелл, Дж. Р. Коммонс) та ідеями його нових дослідників, що розвивалися та оформлювалися з другої половини XX ст. і до тепер.

Тож, платформу сучасного інституціоналізму утворюють два напрямки: нова інституційна економіка та неоінституційна економіка. Важливо помітити, що сформувалися ці концепції під впливом або на основі неокласичної теорії.

Нова інституційна економіка, представлена теорією ігор (Дж. фон Нейман, О. Моргенштерн, Дж. Неш), теорією неповної раціональності (Г. Саймона) та економікою угод (Л. Тевено, О. Фавро, А. Орлеан, Р. Буайє), як і старі інституціоналісти, піддає сумніву передумову про економічну людину, що максимізує корисність, пропонуючи замістити її принципом задовільності. Вони намагаються створити нову теорію інститутів, не пов'язану з основними постулатами неокласики.

Неоінституціоналізм же залишає незмінними головні припущення та постулати неокласики, досліджуючи різноманітні суспільні відносини з погляду раціонально мислячої «економічної людини». А стосунки між людьми розглядаються перш за все через призму взаємовигідного обміну та контрактів. Сучасний неоінституціоналізм містить цілу сукупність підходів, об'єднаних кількома спільними базовими ідеями.

6. Неоінституціоналізм та його основні напрямки

Як особлива економічна теорія **неоінституціоналізм** набув визнання у 80–90-х рр. XX ст. Основними представниками його є Нобелівські лауреати 1991 р. Рональд Коуз (1910 р. н.), 1993 р. – Дуглас Норт (1920 р. н.) та багато інших.

Методологічні особливості неоінституціоналізму обумовлені впливом об'єднання двох основних теоретичних джерел: традиційного інституціоналізму та неокласичної школи. Звідси наступні фундаментальні принципи: 1) соціальні інститути мають значення, але 2) вони піддаються аналізу за допомогою стандартних інструментів економічної теорії. Зокрема, активно використовуються такі провідні елементи неокласичної моделі ринкової поведінки, як раціональний вибір та прагматизм, методологічний індивідуалізм, концепція «економічної людини», максимізація корисності тощо.

Структуру сучасного інституціоналізму умовно можна представити трьома основними школами: індустріально-соціологічною, школою суспільного вибору та кон'юнктурною школою.

Індустріально-соціологічна школа відзначається тим, що продовжує традиції, закладені ще Т. Вебленом. Вона представлена Г. Мюрдалем, А. Льюїсом, Дж. Гелбрейтом, Е. Тоффлером, Д. Беллом. Увага цих вчених сконцентрована на проблемах переходу до постіндустріальної стадії розвитку, а також на проблемах слаборозвинутих держав, пов'язаних з незавершеною індустріальною модернізацією. Центральними теоріями напрямку є: теорії індустріального та нового індустріального суспільства, теорія постіндустріального суспільства, теорія суспільства «третьої хвилі», теорія інноваційно-підприємницької економіки, теорія суспільства знання, теорія інформаційного суспільства, теорія постеконічного суспільства.

В основу концепції постіндустріального суспільства покладено теорію «трьох хвиль цивілізації» Е. Тоффлера («Третя хвиля. Від індустріального суспільства до більш гуманної цивілізації», 1980), що виділяє три етапи суспільного розвитку: доіндустріальний (де визначальною є сільськогосподарсь-

ка сфера, з церквою та армією як головними інститутами суспільства), індустріальний (домінує промисловість, із корпорацією та фірмою на чолі) та суперіндустріальний (де головує сфера послуг та інформації, з університетом як головним місцем її отримання та зосередження). Виникнення постіндустріального суспільства зумовлені новою роллю науки та техніки, під впливом яких докорінно змінюється структура виробництва (панування третинного та четвертинного секторів) та у відповідності з нею – структури зайнятості.

Теорію постіндустріального суспільства було розроблено американським соціологом Д. Беллом («Прийдешнє постіндустріальне суспільство», 1973), який сформулював її як теорію еволюційних соціальних змін, що можуть статися в суспільстві найближчими десятиліттями внаслідок розгортання вже помітних тенденцій випереджувального зростання сфери послуг та інформації, здобуття наукою нової ролі та перебудови суспільства.

Школа суспільного вибору є продовжувачем правової традиції, яку започаткував Дж. Коммонс. Основними представниками її вважають Р. Коуза, Дж. Бьюкенена і Г. Таллока. У центрі уваги постають проблеми впливу політичного вибору на економіку, дослідження трансакційних витрат і зовнішніх ефектів (екстерналій).

Поняттям «трансакційних витрат» вперше скористався Р. Коуз в роботі «Природа фірми» (1937), визначивши їх як витрати функціонування ринку. Тобто, трансакційні витрати – це ті витрати, що супроводжують перехід прав власності від одного економічного агента до іншого та охорону цих прав.

Ще одним фундаментальним поняттям сучасної інституціональної теорії виступає **поняття прав власності**. Економічна теорія прав власності асоціюється в першу чергу з ім'ям А. Алчіана, що вважається її засновником. Економічне значення прав власності – факт досить очевидний, однак саме А. Алчіан і слідом Г. Демсец започаткували детальний економічний аналіз даної проблеми.

Під системою прав власності інституціоналізм розуміє всю безліч норм, що регулюють доступ до рідких ресурсів. Відповідно, права власності охоплюють як фізичні об'єкти, так і об'єкти безтілесні (наприклад, результати інтелектуальної діяльності). З погляду суспільства, права власності виступають як «правила гри», які впорядковують відносини між окремими агентами. З погляду індивіда, вони є «пучками повноважень» щодо прийняття рішень із приводу того або іншого ресурсу, коли кожний такий «пучок» може розщеплюватися, і одна частина повноважень належить одному агенту, інша – другому.

До основних елементів пучка прав власності звичайно відносять: 1) право на виключення з доступу до ресурсу інших агентів; 2) право на використання ресурсу; 3) право на одержання від нього доходу; 4) право на пере-

дачу всіх попередніх повноважень. Чим ширшим є набір повноважень, закріплених за ресурсом, тим вище його цінність.

Згідно інституційної теорії, будь-який акт обміну є обміном «пучками прав власності», що передаються за допомогою контракту. Це ще один ключовий термін нового підходу, сполучна ланка між поняттям прав власності та поняттям економічної організації. Контракт фіксує угоду та її умови, і тим самим він обмежує майбутню поведінку сторін. В рамках даної проблематики була сформульована знаменита «теорема Коуза»: «якщо права власності, чітко визначені і трансакційні витрати дорівнюють нулю, то розміщення ресурсів (структура виробництва) залишатиметься незмінною та ефективною незалежно від змін у розподілі прав власності». Вона, разом з іншими доробками Р. Коуза, висвітлює економічний зміст прав власності, виявляє значення трансакційних витрат, а також знімає з ринку звинувачення в «провалах», доводячи, що зовнішні ефекти є недостатньою підставою для державного втручання. Серед інших заслуг Р. Коуза пояснення структури й еволюції інститутів через поняття трансакційних витрат.

Кон'юнктурна школа бере початок від В. Мітчелла і представлена Нобелівськими лауреатами 1971 р. С. Кузнецом, 1977 р. Дж. Мідом та Б. Оліном, 1979 р. Т. Шульцем, 1981 р. Дж. Тобіном, 1985 р. Ф. Модільяні та 1987 р. Р. Солоу. У центрі уваги стоять проблеми міжнародної торгівлі й конкурентних переваг, руху капіталів, циклів економічної кон'юнктури, забезпечення стійкого економічного зростання.

Ще один відомий представник цієї школи Саймон Кузнец, був першим вченим, що займався вивченням взаємозв'язків між економічними коливаннями та довгостроковим економічним зростанням, досліджуючи великий обсяг емпіричної інформації, та розробив методи підрахунку національного доходу («Національний дохід: короткі висновки», 1946).

В цілому внесок неоінституційної теорії в економічну науку неможливо переоцінити, бо вона не тільки поєднує в собі найважливіші методологічні підходи (еволюційний та функціональний), а й розширює можливості в пізнанні економічних явищ та процесів за допомогою синтезу з іншими суспільними науками.

Цитати та документи

Меморандум про взаєморозуміння між Генеральним Директоратом з питань Інформаційного суспільства Європейської Комісії та Державним комітетом зв'язку та інформатизації України щодо розвитку Інформаційного суспільства

Сторони визнають важливість Інформаційного Суспільства для розвитку ефективної ринкової економіки та для забезпечення можливостей якісного працевлаштування. Це вимагає відповідної освіти у школах та інших навчальних закладах, а також розвитку такого регулятивного середовища, яке сприяє інвестиціям доки не буде забезпечено прийняття відповідних соціальних заходів, які б гарантували можливість найменш забезпеченим колам суспільства також отримувати з цього користь.

Дж. М. Кейнс [11]

...Здійснений аналіз надає ключ до пояснення парадокса бідності серед достатку. Одна лише нестача ефективного попиту може призвести і часто призводить до припинення росту зайнятості ще до того, як буде досягнутий рівень повної зайнятості. Недостатність ефективного попиту буде заважати зростанню виробництва, не дивлячись на те що граничний продукт праці все ще перевищує величину граничної тяготи праці за даного рівня зайнятості.

...Більш того, чим багатіше суспільство, тим сильніша тенденція до збільшення розриву між фактичним та потенційним обсягом виробленої продукції, відповідно, тим більш очевидні та обурливі недоліки економічної системи. Справа в тому, що бідне суспільство вважає за краще споживати значно більшу частину своєї продукції, тож вельми скромний рівень інвестицій буде достатнім для забезпечення повної зайнятості, в той час як багате суспільство повинне відшукати значно більш широкі можливості для інвестування з тим, щоб схильність до заощадження його більш заможних представників була сумісна з зайнятістю його більш бідних членів. Якщо в потенційно багатому суспільстві спонука до інвестування слабка, тоді, не дивлячись на його потенційне багатство, дія принципу ефективного попиту примусить це суспільство скорочувати обсяг продукції, що виробляється, доки воно... не стане настільки бідним, що значно надлишок доходу над споживанням, що скоротився прийде у відповідність з його слабкою спонукою до інвестування.

М. Фрідман [16]

Чому гроші стають вирішальним фактором в поведінці товарних цін? Чому вони відіграють вирішальну роль у цьому процесі? Ключем до відповіді є вже відзначена різниця між номінальною кількістю грошей (або кількістю грошей у доларовому вираженні) і реальною кількістю грошей (кількістю грошей, що виражені в товарах та послугах, які можна на них придбати, або кількістю тижнів, протягом яких можна заробити такий дохід).

Представляється, що люди виключно уперті в тому, що стосується кількості грошей, яку вони хочуть тримати в формі готівки та не бажають змінювати цю суму, якщо для цього немає сильного спонукального мотиву. Це

вірно для будь-якого місця та часу.

...дозвольте припустити, що з якихось причин кількість грошей в обігу стала більшою, ніж люди хотіли б тримати в формі готівки за даного рівня цін.

...кожен може і буде намагатися зменшити свої запаси готівки і ці дії мають важливі наслідки. Намагаючись витратити більше, ніж вони отримують, люди підвищують ціни всіх товарів та послуг. Номінальні доходи зростають, а реальні запаси готівки в дійсності знижуються, хоча номінально в кількості доларів вони не змінюються.

Дж. К. Гелбрейт [6]

Основною позитивною ціллю техноструктури є зростання фірми. Потім це зростання стає найважливішою ціллю плануючої системи і – як слідство – суспільства, де домінують великі фірми.

Дж. Бьюкенен [2]

Сама природа економічного процесу забезпечує людині максимальне збільшення його вигоди. Однак, проблему максимізації власного багатства не можна механічно переносити з сфери економіки в область політики, оскільки для останньої цей стимул не так характерен... Політика є складною системою обміну між індивідуумами, в якій останні колективно прагнуть до досягнення своїх частних цілей, так як не можуть реалізувати їх шляхом звичайного ринкового обміну.

Г. Беккер [1]

Аналіз людського капіталу міг би допомогти при поясненні багатьох закономірностей ринку праці та економіки в цілому. По-видимому, можна створити більш загальну теорію людського капіталу, яка розглядала б як фірми, так і індивідів, і яка враховувала б макроекономічні системи цього явища.

Д. Норт [13]

...Необхідно децентралізовано приймати рішення, це дозволить суспільству розглянути та дослідити декілька альтернативних способів рішення та вибрати найкращий. Також важливо враховувати минулі промахи та вчитися на помилках. Таким чином, інститути повинні не тільки знизити витрати зі специфікації прав власності, витрати, пов'язані зі складанням різних законів, але також сприяти децентралізованому прийняттю рішень і ефективності конкурентних ринків.

Питання для самоконтролю

1. В чому полягає процес глобалізації?
2. Назвіть причини економічної кризи 1973–1975 рр.

3. Якими способами подолання кризи середини 70-х рр. XX ст. скористалися розвинуті капіталістичні країни?

4. В чому полягають відмінні риси англійського та американського посткейнсіанства?

5. В чому полягають основні положення монетаристської теорії?

6. Що собою являє крива Лаффера?

7. Які основні припущення теорії раціональних очікувань?

8. Що таке інститут?

9. В чому полягає сутність таких теорій як «теорія трьох хвиль» Е. Тоффлера та «теорема Коуза»?

План семінарського заняття

1. Інтернаціоналізація, інтеграція та глобалізація світового господарства останньої третини XX–початку XXI ст.

2. Економічна криза 1973–1975 рр.: сутність та наслідки

3. Передумови виникнення та загальна характеристика інформаційно-технологічної революції останньої третини XX–початку XXI ст.

4. Сутність та передумови виникнення посткейнсіанства та нового кейнсіанства.

5. Основні напрямки «неоліберального відродження»: монетаризм, економіка пропозиції та теорія раціональних очікувань.

6. Методологія інституціоналізму та його основні напрямки.

7. Неоінституціональна теорія та ідеї її представників.

Теми повідомлень

1. Європейська інтеграція: передумови виникнення, мета, етапи розвитку.

2. Інформаційно-технологічна революція останньої третини XX – початку XXI ст.: передумови, сутність, наслідки.

3. Вклад нового кейнсіанства в розвиток економічної думки.

4. Становлення ТНК як суб'єкта міжнародних відносин в останній третині XX–на початку XXI ст.

5. Порівняльний аналіз «рейганоміки» та «тетчеризму».

6. Застосування монетаристської концепції в перехідній економіці України та його наслідки.

7. Характерні риси «старого» та «нового» інституціоналізму.

8. Методологія та складові напрямки неоінституціоналізму.

Тести

Виберіть правильну відповідь.

1. Питання впливу розподілу доходів на процеси суспільного відтворення досліджувалось представниками:

- а) англійського посткейнсіанства;
- б) американського посткейнсіанства;
- в) нового кейнсіанства;
- г) монетаризму.

2. Головною причиною світової кризи середини 70 рр. ХХ ст. є:

- а) стрімке зростання цін на енергоресурси;
- б) стрімке зростання тіньового сектора;
- в) зростаюча фінансова глобалізація;
- г) всі відповіді вірні.

3. Вплив грошового обігу на процеси суспільного відтворення в своїх дослідженнях аналізували представники:

- а) американського посткейнсіанства;
- б) англійського посткейнсіанства;
- в) нового кейнсіанства;
- г) всі відповіді вірні.

4. Структурні зміни в народному господарстві провідних капіталістичних країн в останній третині ХХ ст. полягали в:

- а) збільшенні питомої ваги промисловості в загальному обсязі виробництва;
- б) збільшенні питомої ваги сільського господарства та скороченні промисловості в загальному обсязі виробництва;
- в) збільшенні питомої ваги сфери послуг в загальному обсязі виробництва;
- г) збільшенні питомої ваги промисловості та скороченні сфери послуг в загальному обсязі виробництва.

5. Яке з нижче наведених тверджень є помилковим?

- а) глобалізація – це процес вирішення глобальних проблем;
- б) глобалізація – це процес посилення взаємозв'язків та взаємозалежностей між країнами;
- в) глобалізація проявляється в інтенсифікації міжнародного руху факторів виробництва;
- г) глобалізація проявляється в розвитку ТНК.

6. «Грошове правило» пропонує:

- а) зменшувати грошову масу в обігу на 3–5 % щорічно;
- б) зберігати грошову масу незмінною протягом кількох років;
- в) рівномірно збільшувати грошову масу в обігу на 3–5 % щорічно;
- г) стимулювати попит на гроші з боку економічних агентів.

7. Економіка пропозиції акцентувала увагу на:

- а) проблемах грошово-кредитної політики;
 - б) забезпеченні фіскальних стимулів для розвитку вільного підприємництва;
 - в) питаннях ефективного розміщення та використання факторів виробництва;
 - г) правильними є відповіді б) і в).
8. Теорія постіндустріального суспільства є частиною:
- а) індустріально-соціологічної школи;
 - б) школи суспільного вибору;
 - в) кон'юнктурної школи;
 - г) австрійської школи.
9. Концепція «техноструктури» належить:
- а) Д. Беллу;
 - б) Дж. Гелбрейту;
 - в) Дж. Бьюкенену;
 - г) Р. Коузу.
10. Трансакційні витрати:
- а) забезпечують охорону прав власності;
 - б) сприяють трансакції;
 - в) забезпечують перехід прав власності з одних рук до інших; охорону цих прав;
 - г) всі відповіді правильні.

Список літератури

1. John Black. A Dictionary of Economics. Oxford, New York. – Oxford University Press, 2002. – 523p
2. Stiglitz J., Greenwald B. Towards a New Paradigm in Monetary Economics.– Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 327 p.
3. Владимирова И. Г. Исследование уровня транснационализации компаний / Владимирова И. Г. // Менеджмент в России и за рубежом. – 2001. – № 6. – С.14–17.
4. Вольчик В. В. Курс лекций по институциональной экономике. – Ростов н/Д. : Изд-во Рост. ун-та, 2000. – Лекція 1
5. Всемирная история: учебник для вузов / ред. Г. Б. Поляк, А. Н. Маркова. – М. : Культура и спорт ; ЮНИТИ, 1997.
6. Гелбрейт Дж. К. «Экономические теории и цели общества» – М. : Прогресс. 1976.
7. Довбенко М. Нобелівська нагорода за розробку теорії асиметричної інформації / М. Довбенко // Економіка України. – 2003. – № 10 (503).– С. 86–90.
8. Инджикян Р. О. ОПЕК в мировом капиталистическом хозяйстве / АН СРСР ; Институт мировой экономики и международных отношений. – М.: Международные отношения, 1983.
9. Історія економічних вчень : навч. посіб. / ред. Двінських В. М., Решетняк Н. Б., Шибасва Н. В. – Х. : НТУ «ХП», 2003. – Теми 10, 11

10. Історія економічних учень : у 2-х частинах. Ч. 2: підручник / ред. В. Д. Базилевич. – 2-е вид., випр. – К: Знання, 2005. – Розд. 12, 13
11. Дж.М. Кейнс. Общая теория занятости процента и денег. – Антология экономической классики. – М.: Эконов, 1993. – Т. 2
12. Лисовицкий В. Н. История экономических учений. – Х. : ООО «Р.И.Ф.», 2002. – Гл.8, 9
13. Норт Д. Вклад неоинституционализма в понимание проблем переходной экономики. Лекционное высказывание от 7 марта 1997г. – [http:// www.Wider.unu.edu](http://www.Wider.unu.edu).
14. Петренко С. А. Правове регулювання інноваційного розвитку сфери інформаційних технологій / С. А. Петренко // Теоретичні та практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності. – 2009. – С. 43–47.
15. Розмаинский И. В. Вклад Х. Ф. Мински в экономическую теорию и основные причины кризисов в позднеиндустриальной денежной экономике / И. В. Розмаинский // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2009. – Том 7. – № 1. – С. 1–12.
16. Фридмен М. Количественная теория денег. – М. : Дело, 1996.

ТЕМА 12. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ТА ЙОГО ТРАКТУВАННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ

1. Становлення радянської моделі господарювання та її відображення в економічній науці.
2. Становлення адміністративно-командної системи і її відображення в українській економічній думці.
3. Україна в умовах кризи радянської тоталітарної системи господарювання і спроби її реформування.

1. Становлення радянської моделі господарювання та її відображення в економічній науці

На початку ХХ ст. економіка України, яка входила у склад Російської імперії, відчувала усі ті проблеми, що були характерні для економіки всієї країни. Країна залишалася аграрною, де процес індустріалізації, що почався наприкінці ХІХ ст., не був завершений. Пережитки кріпацтва, які були наслідком непослідовності проведення реформи 1861 року, суттєво гальмували еко-

номічний розвиток. Гостроту земельного питання не змогли вирішити ні революція 1905–1907 років, ні столипінська аграрна реформа. На один поміщицький маєток приходилося у середньому 334 десятини землі, тоді як на одне селянське господарство – 7 десятин. Вітчизняна промисловість не здатна була забезпечити попит на сільськогосподарську техніку, що обумовлювало технічну відсталість основної галузі економіки.

Економічна ситуація суттєво погіршилася у роки Першої світової війни (1914–1918). З початком воєнних дій працювали на повну потужність лише ті галузі промисловості, які безпосередньо задовольняли потреби фронту. Інші ж скорочували виробництво. Навіть у машинобудуванні зростало виробництво лише військової продукції, а кількість засобів виробництва для інших цілей скорочувалася, що не дозволяло оновлювати основний капітал.

Суттєво позначилася на виробництві нестача кваліфікованої робочої сили, значна частина якої була залучена до війська. Через гострий дефіцит сировини, нестачу робочої сили скорочувалося виробництво, закривалися підприємства. Лише за три місяці 1917 року (травень–липень) в Україні припинили свою діяльність 339 підприємств.

Руйнівний вплив спричинила війна на українське село. Тут також різко скоротилося число робітників (у 1917 році у сільському господарстві залишилося 40 % працездатних чоловіків), робочих коней, частина сільськогосподарських угідь стала театром воєнних дій. Все це спричинило скорочення посівних площ, погіршення агротехніки, зниження врожайності. У 1916 році спалахнула хлібна криза. Постачання продуктів харчування у великі міста різко скоротилося, що спонукало державу до насильницького вилучення продукції сільського господарства у селян за твердими цінами.

У роки війни погіршилося матеріальне становище трудящих мас, наслідком чого стало різке загострення соціальних конфліктів: страйків робітників, селянських повстань. Революційна ситуація, що склалася, кінець-кінцем призвела до вибуху і повалення самодержавства у лютому 1917 року. Це стало передумовою демократизації всіх сторін суспільного життя, зокрема розгортання національно-визвольного руху.

В Україні на з'їзді ряду політичних партій була створена Центральна Рада – об'єднаний орган влади, що включав різні партії, суспільні організації, представників селян, робітників, інтелігенції. Центральна Рада проголосила спочатку автономію України у складі Росії, а після жовтневих подій 1917 року у Петрограді – самостійність Української держави. Було створено уряд – Генеральний секретаріат, який почав проводити власну економічну політику. Була здійснена спроба провести аграрну реформу. Передбачалася конфіскація казенних, монастирських, великих поміщицьких землеволодінь і викуп за ра-

хунок казни інших поміщицьких земель та роздача її тим, хто обробляє. Земля оголошувалася власність всього народу, а окремі особи та громади могли одержувати її на правах приватно-трудоного користування. Розподіляти землю повинні були земельні комітети, що обиралися на місцях. Проведена була також грошова реформа, введені власні гроші – гривні і карбованці. Але втілити реформи у практику не вдалося, оскільки бурхливі події того часу призвели до зміни Центральної Ради спочатку Гетьманатом, а після Директорією. Кожний уряд оголошував про реформи, зокрема аграрну, але провести їх в умовах громадянської війни не встигав. Всі вони втрачали підтримку трудящих мас і на початку 1919 року влада на значній території України перейшла до уряду Української соціалістичної радянської республіки.

Економічна політика цього уряду була підпорядкована меті побудови соціалістичного суспільства, економіка якого базувалася б на загальній власності, зрівняльному розподіленні продукту, безтоварній формі економічного зв'язку. План побудови нового суспільства був обґрунтований лідером і теоретиком партії більшовиків **В. І. Леніним**. У роботі **«Держава і революція»**, яка була написана напередодні жовтневих подій 1917 року, є спеціальна глава, присвячена економічним основам майбутнього суспільного устрою. Такими основами виступають суспільна власність на засоби виробництва, розподіл у відповідності кількості затраченої кожним індивідом праці, централізоване регулювання господарської діяльності.

Невипадково вся робота була присвячена проблемам держави. Соціалізм у розумінні Леніна постає, насамперед, як державна структура. Оскільки передумови нових економічних відносин не виникали у надрах старої господарської системи, їх треба було створювати після завоювання політичної влади і під її безпосереднім керівництвом. Це вимагало жорсткої централізації і ретельного виконання прийнятих рішень. Держава у таких умовах повинна була мати диктаторські повноваження, бути державою «диктатури пролетаріату». Вона здійснює загальний облік і контроль виробництва та розподілу, а всі громадяни перетворюються в службовців за наймом держави, службовців і робітників всенародного державного «синдикату».

Таке уявлення про соціалізм як про єдину контору і єдину фабрику з рівністю праці та рівністю оплати знаходить конкретизацію в ще одній передреволюційній роботі В. І. Леніна – статті **«Загроза катастрофи і як з нею боротися»** (1917) Приводом для її написання стало вкрай важке економічне становище Росії, що склалося в ході Першої світової війни. Величезні втрати, розруха, насування голоду загрожувало країні катастрофічними наслідками. Вихід із становища Ленін вбачає у переході до соціалістичних методів господарювання. Передумовами цього є, по-перше, загальна готовність капіталістич-

ної системи, яка вступила в імперіалістичну стадію розвитку, до соціалістичної революції, а по-друге, активне проникнення в економіку державного регулювання. Остання обставина особливо привертає увагу Леніна як повна матеріальна підготовка соціалізму. Соціалізм, як вважає він, спостерігається у всіх заходах, які підсилюють державний контроль над економікою, оскільки «соціалізм є не що інше, як державно-капіталістична монополія, створена на користь усього народу...».

У зв'язку з цим запропоновано систему заходів, покликану забезпечити жорстку централізацію управління економікою, у чому і вбачався рух до соціалізму. Такими заходами повинні були стати: об'єднання всіх банків в один і державний контроль над його операціями, примусове синдикування промисловців і торговців, а потім націоналізація синдикатів, примусове об'єднання населення в споживчі товариства та контроль за ними.

З такими уявленнями про соціалізм більшовики йшли в революцію, завоювали державну владу, після чого питання господарського будівництва стали задачею безпосередньої практики. І тут з'ясовується, що ця задача значно важча і потребує триваліших зусиль, ніж просто «експропріація експропріаторів». Експропрійованим багатством потрібно ще вміти розпорядитися, і на перший план висуваються питання організації виробництва і розподілу.

Першими кроками Радянської держави були міри, що вели до створення суспільної власності. Це досягалося шляхом **націоналізації**. Згідно Декрету про землю у власність держави передавалися (націоналізувалися) поміщицькі, удільні, монастирські землі з усім реманентом. Але в землекористуванні зберігався принцип індивідуального господарювання: земля розподілялася за трудовою (кількість робітників), або споживчою (кількість їдаків) нормами. Це був есерівський проект, але більшовики його прийняли, щоб не відштовхнути від революції селян. Землю одержали більш ніж 4 млн селянських сімей. Їх звільнили від орендної платні і боргів Селянському банку.

Соціалістичний елемент у селі пов'язувався з комітетами незаможних селян і створенням колективних господарств – держгоспів і сільськогосподарських комун. Їхня питома вага у загальному числі селянських господарств була не високою.

У промисловості націоналізації передували робітничий контроль. Його втілювали фабрично-заводські комітети, які обиралися і контролювали закупівлю сировини, збут і зберігання виробленої продукції, фінансові операції. Робітничий контроль розглядався як школа підготовки кадрів радянського господарського апарату. Однак він не забезпечував необхідної централізації управління виробництвом і тому наступним шагом стала націоналізація банків, залізничного транспорту, річного і морського флоту, великих промисло-

вих підприємств. Для управління націоналізованими підприємствами створювалися спеціальні органи: Вища Рада народного господарства (ВРНГ) і главки згідно галузей. Підприємствами керували директори, яких призначали. Націоналізація проводилася шляхом конфіскації, тобто без викупу або компенсації колишнім власникам.

Однак освоїти і раціонально управляти всіма націоналізованими підприємствами при відсутності досвіду господарювання і необхідних кадрів виявилося неможливим. Багато підприємств закрилося, що негативно вплинуло на економічне становище країни. Виробництво чавуну і сталі скоротилося на чверть, видобуток вугілля в Донбасі – вдвічі.

Громадянська війна та іноземна інтервенція призвели до зміни економічної політики, що одержала назву політики **«політики воєнного комунізму»**.

Ця політика сформувалася, по-перше, під впливом екстремальних обставин війни і розбрату, які вимагали максимальної централізації ресурсів і управління. По-друге, як реалізація теоретичних установ про соціалістичне господарювання, яке уявлялося централізовано керованим і безтоварним. У програмі партії більшовиків, що була прийнята у 1919 році, проголошувалася «заміна торгівлі організованим у державному масштабі розподілом продуктів».

Заходи політики «воєнного комунізму» зводилися до наступного:

1. Загальна націоналізація усіх підприємств, навіть дрібних, з кількістю робітників менш ніж 10. Управління ними відбувалося централізовано, хоча багатьма з них, особливо дрібними, держава управляти виявилася неспроможною і вони не працювали.

2. Централізоване постачання населенню продовольства. З цією метою у січні 1919 року була введена продовольча розверстка, згідно якої хліб і інші продукти масового споживання вилучалися у виробників і розподілялися за картками. Спочатку передбачалося компенсувати вилучення хліба зустрічними поставками промислових товарів, але в силу нестачі останніх стали просто вилучати сільськогосподарську продукцію.

3. Ліквідація товарних форм економічного зв'язку. Спочатку під контроль були взяті ціни, а потім перейшли на прямий продуктообмін. Це призвело до натуралізації господарства і обміну. Були відмінені гроші, закритий Державний банк. Обмін, однак, не зник, а пішов у тінь і натуралізувався. Замість грошей як еквіваленти використовувалися дефіцитні товари: сіль, сірники, мило, цукор.

4. Загальна трудова повинність і мілітаризація праці. Ухилення від трудової діяльності розглядалося як дезертирство і каралося відправкою у штрафні команди і концентраційні табори. Створювалися трудові армії, де організація праці будувалася згідно вимогам військової дисципліни.

Наслідки такої політики були катастрофічні. Промисловість була паралізована, сільське господарство розорено. Почалися селянські повстання, на повалення яких направлялися частини регулярної Червоної Армії. Розвал господарства і зростаюче невдоволення населення змусили перейти до принципу іншої економічної політики, заснованої на використанні товарно-грошової форми економічного зв'язку. Така політика одержала назву **нової економічної політики (НЕП)**.

Перші кроки були зроблені у сільському господарстві. У березні 1921 року тотальна продрозверстка була замінена фіксованим продовольчим податком, розмір якого повідомлявся селянам перед посівною. Розмір податку залежав від розмірів врожаю, кількості членів родини, матеріального становища. Бідняки на 1923/1924 рік звільнялися від податку, а потім вводився єдиний сільськогосподарський податок. Всім, що залишалося після сплати податку, селяни могли розпоряджатися за власним розсудом, у тому числі продавати. Для цього була відроджена вільна торгівля.

4 грудня 1921 р. був прийнятий декрет про денаціоналізацію дрібних та середніх підприємств, які можна було здавати в оренду приватним особам або кооперативам. Залучався іноземний капітал, для чого деякі підприємства віддавалися іноземцям у концесію. В управлінні промисловістю була знайдена форма, яка відповідала умовам ринкових відносин. Такою формою стали **трести**, що працювали згідно принципу комерційного розрахунку. Вони господарювали на основі грошового співставлення витрат і результатів, одержання прибутку, який надходив у їхнє розпорядження після сплати обов'язкових платежів у бюджет. На комерційний розрахунок переводилися також підприємства, що не об'єднувалися у трести. Головною вимогою до них була самооплатність.

З 1923 року селяни почали засвоювати землі, які одержали за законом про соціалізацію землі. Кожна родина одержувала у використання ділянку землі, яку могла обробляти власною працею. Дозволялося також наймати у допомогу певну кількість батраків. Працюючи у нових умовах, селяни швидко нарощували виробництво. У 1927 році виробництво зерна в Україні досягло довоєнного рівня, хоча по товарному зерну відставання зберігалось, оскільки у роки «воєнного комунізму» були зруйновані в основному високотоварні, так звані «куркульські» господарства, які постачали основну масу зерна на ринок.

НЕП сприяв також розвитку кооперації. Відроджувалися різні її форми: кредитна, споживча, збутова.

Велике значення для відновлення народного господарства мало оздоровлення фінансової сфери, перш за все, проведенням **грошової реформи**.

Знецінені грошові знаки – радянські знаки, – що випускалися для пок-

риття бюджетного дефіциту, не сприяли нормальному господарюванню. Проведені у 1922 році деномінації інфляцію не зупинили. У 1922 році Держбанк випустив в обіг банківські білети (червонці), які мали золотий зміст, що дорівнював 10 рублям царської чеканки (7,74 г золота). Спеціальним декретом заборонялося випускати червонці для покриття дефіциту бюджету. Протягом 1923 року і першого кварталу 1924 року в обігу були дві грошові системи, але поступово совзнаки витіснялися червонцями і у другій половині 1924 року були вилучені з обігу шляхом обміну за курсом 1 червонець за 50 тис. радянських знаків, а для розміну висококоштовних червонців випускалися казначейські білети номіналом 1, 2 і 5 рублів.

Реформа укріпила господарський механізм ринку. НЕП приніс безумовно позитивні результати, хоча ринкові регулятори діяли в обмежених рамках, що не могло не породжувати протиріччя.

Усі ці події не могли не знайти оцінки і трактування в економічній думці. Концепція ортодоксального марксизму, яка стає основоположним елементом державної ідеології, одержує пріоритетну підтримку з боку влади. У той же час, у науковому середовищі зберігали свої позиції вчені-економісти дореволюційної школи, які спробували осмислити події, що відбувалися, виходячи з положень основних теоретичних концепцій західноєвропейської економічної науки.

Обидві течії базувалися на різних теоретико-методологічних позиціях, але у 20-ті роки ХХ ст. їх протистояння виливалося у наукові дискусії щодо найбільш актуальних проблем господарчого розвитку. Активними учасниками цих дискусій були вчені-економісти столичного Харківського університету.

Щоправда, у цей час вони вже не були організаційно з ним зв'язані, оскільки у 1920 році рішенням Наркомату освіти України університети республіки було ліквідовано як «консервативну форму вищої освіти старого режиму». Але наукова і педагогічна діяльність університетських економістів перемістилася у інші учбові заклади, науково-дослідні установи та господарські організації.

Замість університету було створено Харківський інститут народної освіти (ХІНО), а на базі Комерційного інституту, що був оснований ще у 1912 році, створено Харківський інститут народного господарства. Викладання економічних дисциплін велось головним чином членами економічних кафедр юридичного факультету ліквідованого Харківського університету.

Для здійснення науково-дослідної роботи і підготовки викладачів та науковців у 1921 році були створені у системі Наркомату освіти науково-дослідні кафедри. У Харкові, який був столицею України, функціонувало кілька таких кафедр. Серед них – кафедра марксизму і марксознавства, яка у

1922 році була перетворена в Український інститут марксизму-ленінізму, і кафедра світового господарства, очолювана П. І. Фоміним, який одночасно, до 1923 року, був ректором Харківського інституту народного господарства, а потім деканом економічного факультету цього інституту та членом Вищої Ради Народного Господарства (ВРНГ) України.

Дослідження, що проводилися на кафедрах, і наукові дискусії виявили коло проблем, обговорювання яких визначило основні напрямки дослідницьких програм, які стали зародком майбутніх наукових шкіл.

Однією з найбільш актуальних проблем, що дискутувалися у 20-х роках, було питання про характер, шляхи та методи соціально-економічних перетворень у країні. Господарська модель «воєнного комунізму», що базувалася на методах позаекономічного примусу, натуралізації економіки та мілітаризації праці. Виявила свою абсолютну неефективність і неспроможність, та була замінена новою економічною політикою (НЕП), яка передбачала широке використання товарно-грошових відносин та інструментів.

Перехід до НЕПу викликав неоднозначні оцінки з боку економістів різних напрямів. Ортодоксальні марксисты розглядали таку політику як відступ від соціалістичної доктрини, яка не передбачала використання у господарстві товарної форми економічного зв'язку. Ринку, як стихійній і анархічній формі господарювання, протиставлялося централізоване державне планування і прямий розподіл продукту, що створюється.

З інших позицій – необхідності широкого використання ринкових методів господарювання у поєднанні з помірними заходами державного регулювання – оцінювали можливості НЕПу вчені дореволюційної школи. У своїх статтях і доповідях П. Фомін, М. Соболев, Я. Діманштейн доводили, що механізм ринку є найбільш органічним способом встановлення рівноваги між виробництвом та споживанням і його усунення неминуче призведе до дезорганізації господарчої діяльності, позбавивши її об'єктивного критерію досягнення ефективності. Планомірне регулювання економіки не заперечувалося, але розробка плану повинна виходити з об'єктивних закономірностей ринку і носити не жорстко-директивний характер, а бути прогнозним, орієнтовним, що визначає основні напрями та етапи розвитку.

Поряд з центральною проблемою регуляторів економічного життя, предметом обговорення стали більш конкретні питання господарської політики. Однією з таких проблем, що виявилася особливо актуальною у зв'язку з проведенням грошової реформи 1922–1924 років, була необхідність відновити фінансову систему і грошовий обіг, які були зруйновані у роки «воєнного комунізму». В обговорюванні цих проблем, їх теоретичному обґрунтуванні активну участь брали харківські вчені-економісти П. Фомін, Л. Яснопольський,

М. Соболев. Завдяки, у тому числі, їх позиції було досягнуто оздоровлення грошової системи та успішне завершення реформи, а також закладені основи майбутньої харківської фінансової школи.

Плідний внесок своїми розробками та публікаціями робився також у такі спеціальні та прикладні галузі економічної науки як статистика, демографія, організація промислового виробництва, історія народного господарства. Щодо останнього напрямку, слід відзначити фундаментальну працю П. І. Фоміна «Історія гірської та гірничодобувної промисловості України», що продовжила традицію дослідження господарської історії, яка бере початок з роботи М. І. Туган-Барановського «Російська фабрика у минулому та сучасному».

2. Становлення адміністративно-командної системи і її відображення в українській економічній думці

У кінці 20-х років в економічній політиці Радянської держави був взятий курс на прискорене завершення індустріалізації, яка була зупинена першою світовою війною і революцією. Вибраний курс наштовхнувся на принципи ринкової економічної системи, що призвело до згортання непу.

Необхідність прискореної індустріалізації породжувалася, з одного боку, складною міжнародною ситуацією: ізоляцією радянської держави і загрозою нової інтервенції, а з другого боку, очікуванням світової революції, в якій перша соціалістична держава повинна була зіграти авангардну роль і тому повинна була мати відповідні можливості. У зв'язку з цим поставала, по-перше, проблема пошуку джерел коштів для індустріалізації, а по-друге, їх централізованого використання саме на ці цілі.

Щоб одержати кошти за рахунок внутрішніх нагромаджень, треба було починати індустріалізацію з легкої промисловості, де оборотність коштів більш швидка, а потім накопичені кошти спрямовувалися у важку промисловість. Така модель, що використовувалася західними країнами, вимагала достатньо довгих термінів, що не відповідало завданням прискореного завершення індустріалізації. Не приходилося розраховувати і на іноземні позики і інвестиції, бо Радянську державу більшість країн світу не визнавали.

У таких умовах єдиним джерелом коштів могло стати їх перерозподіл з сільського господарства як основної галузі економіки. З цією метою були знижені ціни на сільськогосподарську продукцію при тому, що ціни на промислову продукцію були значно вищими («ножиці цін»). Дешеве зерно йшло на експорт, виторг від якого спрямовувався на закупівлю обладнання для заводів, які будувалися у гірничодобувної, металургійній, машинобудівній галу-

зях.

Селяни за зниженими цінами продавати хліб відмовлялися, внаслідок чого у 1927/1928 рр. виникла криза хлібозаготівлення. Влада використала це для того, щоб звернутися до адміністративно-командних методів управління економікою. Зібрані кошти централізовано направлялися на вирішення завдань індустріалізації. Основним методом централізованого господарювання стало загальнодержавне планування.

Перший п'ятирічний план (1928/29–1932/33) був складений у двох варіантах: відправному і оптимальному. Він був ретельно пророблений і достатньо обґрунтований. Завдання полягало в тому, щоб при виконанні влучити у «вилку» між двома варіантами. В промисловості було заплановано побудувати 1500 нових підприємств, більшість яких була побудована. Серед них Штерівська і Зуєвська електростанції, а також Дніпрогес – найбільша у Європі того часу електростанція. В Донбасі введено у дію 53 нових шахти. Споруджені гіганти металургії «Азовсталь», Запоріжсталь», «Криворіжсталь». У 1931 році запрацював Харківський тракторний завод, побудований від закладання першого каменя до випуску першого трактора за 15 місяців. Були реконструйовані машинобудівні заводи в Луганську, Харкові, Києві, побудовано Краматорський машинобудівний завод. Нові сучасні підприємства виникли і в легкій та харчовій промисловості.

Однак у ході виконання планові завдання були скореговані у бік різкого збільшення. Таке необґрунтоване збільшення призвело до того, що економіка надірвалася і не було виконано навіть мінімальних завдань. Так, в кінці п'ятирічки було заплановано виплавити чавуну за відправним варіантом 7 млн т, а за оптимальним – 10 млн т. Скорегований план ставив завдання виплавити 17 млн т. Реально було виплавлено 6,2 млн т. Подібна ж картина була і за іншими важливими показниками. В цілому по промисловості картина відображена в табл. 12.1.

Таблиця 12.1 – Темпи зросту промислової продукції у першій п'ятирічці (%)

	Роки п'ятирічки				
	1-й	2-й	3-й	4-й	5-й
Відправний варіант	21,4	18,8	17,5	18,1	17,4
Оптимальний варіант	21,4	21,5	22,1	23,8	25,2
Річні плани	21,4	32,0	45,0	36,0	16,5
Фактичне виконання	20,0	22,0	20,0	14,7	5,5

Тим не менш, 1 січні 1933 року було проголошено, що перша п'ятирічка виконана за 4 роки і 3 місяці.

Ті ж самі тенденції були характерними і для Другої п'ятирічки (1933–1937), і для передвоєнних років Третьої п'ятирічки (1938–червень 1941).

У плани було включено низку нереальних і необґрунтованих завдань, які не були виконані. Знижувалася ефективність. Ентузіазм перших років (ударництво, стаханівський рух) змінився апатією робітників, які не одержували віддачі від своєї праці. Погіршилося матеріальне становище населення. З другого кварталу 1928 року була введена карткова система розподілу продуктів.

Провали економічної політики намагалися звалити на «ворогів народу» і шкідників. Було організовано кілька показових судових процесів («Промпартія» та ін.), почалися масові репресії, однією з цілей яких було одержати масу дешевої робочої сили для «великобудів».

Криза хлібозаготовлень створила суттєві труднощі на шляху індустріалізації. Ситуація погіршувалася тим, що масовий експорт зерна на світовий ринок співпав з «великою депресією» 1929–1933 рр., коли мало місце надвиробництво сільськогосподарської продукції. Доводилося продавати зерно за демпінговими цінами. Щоб одержати таке дешеве зерно треба було взяти його у селян, але вони за бросовими цінами не бажали його продавати. Необхідно було позбавити селян почуття власника і забирати продукцію не у кожного селянина окремо, а у колективу. У зв'язку з цим був взятий курс на **колективізацію** селянства.

Процес «соціалістичних перетворень на селі» передбачався і раніше. Про це В. І. Ленін писав у статті «Про кооперацію» у 1923 році. Але його здійснення передбачало поступовість, добровільність, різноманітність форм.

Ще у березні 1927 року у постанові ЦВК і РНК СРСР відзначалося, що найбільш масовою формою колективізації є найпростіші виробничі об'єднання (товариства сумісної обробки землі, машинні товариства), а Перший п'ятирічний план передбачав до кінця п'ятирічки (1933 р.) об'єднати у колективні господарства 18–20 % селянських господарств.

У квітні 1927 року Й. Сталін – Генеральний секретар ЦК ВКП(б) – відзначив, що індивідуальні селянські господарства у справі постачання промисловості продовольством та сировиною відіграють і відіграватимуть у найближчому майбутньому переважну роль. Але вже у січні 1928 року під час поїздки до Сибіру він ставить перед партійним активом питання про розгортання створення колгоспів і радгоспів не в перспективі, а негайно і критикує місцевих партійних робітників за небажання приймати репресивні міри. Головна причина такої позиції – кризи хлібозаготівель 1927 року.

У виступі на червневому Пленумі ЦК 1928 року Сталін різко виступив проти тих, хто пропонував «відновлювальні» ціни на сільськогосподарську продукцію, тобто ціни, які хоча б відшкодовували витрати. Він визнавав, що селяни обкладаються даниною, але вона необхідна в інтересах індустріаліза-

ції. Виступи Сталіна у Сибіру і на червневому Пленумі ЦК були опубліковані тільки у 1949 році у зібранні творів. Тоді ж у відкритій печаті Сталін критикував «рецидиви продрозверстки», «незаконні обшуки», закритті базарів, виступає за «деяке підвищення ціни на хліб». Таким чином, у відкритій печаті проголошувалося те, що відкидалося у закритих виступах.

В резолюції XVI партійної конференції (квітень 1929 року) говорилося, що в найближчі роки основний приріст сільськогосподарської продукції даватимуть індивідуальні селянські господарства, що вони не вичерпали своїх можливостей, і що партія повинна сприяти подоланню їхньої технічної і культурної відсталості та розширенню їх посівних площ.

Але у виступі на конференції аграрників-марксистів (грудень 1929 р.) Сталін заявив, що «дрібноселянське господарство не тільки не здійснює у своїй масі розширеного відтворення, але рідко має можливість здійснити просте. Чи можна двигати прискореними темпами нашу індустрію? Ні не можливо». Насправді у 1928 році продукція сільського господарства у порівнянні з 1922 роком збільшилася вдвічі (за наступні 12 років, до червня 1941 р. вона зросла всього на 10 %). У тому ж виступі було поставлено завдання «ліквідації куркульства як класу». Чітких критеріїв віднесення до куркульства не існувало. Після революції і громадянської війни різко збільшився прошарок середнього селянства, яке хазяйнувало на своїй землі. Заходи щодо розкуркулювання фактично були спрямовані проти них. Спочатку були різко підвищені податки, а потім перейшли до адміністративних заходів.

Куркульські господарства поділялися на три категорії:

- а) «контрреволюційний актив» – підлягав арешту і ув'язненню у табори;
- б) найбільш багата частина сільського населення («підкуркульники») – підлягали виселенню з сім'ями у віддалені райони;
- в) просто заможні селяни – підлягали переселенню за межі колективних господарств у межах району.

Кількість тих, що підлягали розкуркулюванню орієнтовно мала досягати 5 % селянських господарств. Фактично вона досягала 15–20 %.

Цікава картина склалася щодо темпів колективізації. 1927 р. – 0,8 % колективних господарств; 1929 р. – 6,9 %; 1930 р.: січень – 21,5 %, березень – 55 %, серпень – 22,6 %; 1931 р. – 52,7 %; 1932 р. – 61,5 %; 1937 р. – 93 %. Як пояснити різке падіння темпів у середині 1930 р.?

Колективізація викликала різке незадоволення селянства. Тактичним маневром стали опубліковані у газеті «Правда» у березні–квітні 1930 року статті Сталіна «Запаморочення від успіхів» та «Відповідь товаришам колгоспникам». Відзначивши успіхи колективізації, Сталін визнавав «перегини», зва-

ливши всю провину на місцевих робітників. Після цього, з березня по серпень відсоток колективних господарств впав більш ніж вдвічі: з колгоспів вийшло кілька мільйонів дворів. Відтік був би ще більшим, якщо б при вступі у колгосп багато хто з селян не порізав худобу, і якщо б при виході повертали ту землю, якою вони володіли до колективізації.

Прийшлося повертати «на круги своя». Вже у вересні 1930 р. у обкоми і крайкоми партії було направлено листа ЦК «Про темпи подальшої колективізації і про заходи щодо укріплення колгоспів», де ставилося завдання завершити колективізацію у 1932–1933 роках. При цьому єдиною формою колективних господарств ставала сільськогосподарська артіль (колгосп). У 1932 році їх частка становила 96 % колективних господарств.

Наслідки колективізації були разючими. З 1928 по 1934 рр. поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 45 %, свиней – вдвічі, коней – вдвічі. На відновлення поголів'я 1928 року знадобилося: по великій рогатій худобі – 31 рік (у 1959 р.), по свиням – 26 років (у 1953 р.), по вівцям – 29 років (у 1957 р.). Навіть у роки війни скорочення поголів'я було меншим.

В цілому рівень сільськогосподарського виробництва впав на чверть. У 1933 році в ряді районів, що виробляли зернові – Україна, Північний Кавказ, Кубань, Південний Урал – почався голод, який призвів до численних жертв.

Щоб запобігти масовій втечі у міста, у 1932 році була впроваджена паспортна система, причому сільські мешканці паспортів не одержали. На під'їзних шляхах до міст виставлялися загороджувальні загони.

Практично весь врожай, що вилучався, більшою частиною йшов на експорт (див.табл.12.2).

Таблиця 12.2 – Динаміка валового збору експорту зерна

	1930 р.	1931 р.
Валовий збір	835 млн ц	685 млн ц
Експорт	484 млн ц	518 млн ц

Як результат реалізованої економічної політики, склалася адміністративно-командна система управління господарством, яка була закріплена постановою від 5 грудня 1929 року. Було ліквідовано госпрозрахункові трести і замінено державними підприємствами. Главки і раднаргоспи ліквідовані і замість них були створені наркомати, якими забезпечувалася жорстка управлінська вертикаль. Госпрозрахунок перестав розповсюджуватися на окремі підприємства, а також на відносини з збутовими організаціями. Збут і постачання були зосереджені у руках розподіляючої структури – «Держснаб». Припинили бути госпрозрахунковими відносини між керівництвом підприємства і колективом. До

1928 року фонд заробітної плати не планувався, а встановлювався у вигляді договору між дирекцією і колективом. Тепер централізовано планувалися фонд заробітної плати і штат робітників. Весь прибуток підприємств вилучався у бюджет, відкіля виділялися капітальні вкладення, обігові кошти, кошти на потреби підприємства. Були жорстко зафіксовані ціни, які формувалися за витратним принципом: собівартість плюс норма рентабельності, яка встановлювалася плануючими органами. Така система була малоефективною і могла підтримуватися лише посиленням позаекономічного примусу і репресій.

Разом з цим становлення такої системи потребувало також її ідеологічного обґрунтування і виправдання. У зв'язку з цим починає формуватися система поглядів, що одержала назву «політична економія соціалізму». Спочатку, у запалі боротьби з буржуазною ідеологією, яка велася за принципом протиставлення всього соціалістичного всьому капіталістичному, набула поширення так звана «обмежувальна версія» визначення предмету політичної економії. Вважалося, що об'єктом вивчення даної науки можуть бути тільки стихійно виникаючі відносини, де глибинна сутність і форми її прояву не збігаються. Соціалістичні ж виробничі відносини, будучи свідомими колективними діями, є ясними і прозорими, а тому не вимагають глибокого наукового аналізу, покликаного знайти закономірності за зовнішніми проявами, що їх псують. Тому заміна стихійної товарно-капіталістичної економіки планомірно організованим виробництвом буде означати «кінець політичної економії». Її замінять описові і нормативні дисципліни, задача яких – роз'яснити і прокоментувати рішення урядових та господарських органів. Подібні ідеї розвивалися, зокрема, у роботі одного з відомих теоретиків партії більшовиків **Миколи Івановича Бухаріна** (1888–1938) «Економіка перехідного періоду» (1920), де стверджувалося, що економічна теорія – це наука про неорганізоване товарне господарство. Така точка зору залишалася загальноприйнятою до початку 30-х рр., коли із закінченням перехідного періоду сформована адміністративно-командна система стала відчувати гострішу потребу в теоретичному виправданні свого існування. Цю задачу повинна була виконати наука, покликана розкривати закономірності будівництва і функціонування нового суспільного ладу. Право на існування такої науки було визнане, вона отримала назву «політична економія соціалізму» і стала самостійним розділом вузівського курсу політекономії.

Однак у трактуванні предмету цієї науки ще відчувався вплив «обмежувальної версії»: економічним законам соціалізму, на противагу капіталістичним закономірностям, було відмовлено в об'єктивності, що ототожнювалася зі стихійністю. Вважалося, що закони соціалістичної економіки є продуктом свідомої ді-

яльності суспільства, вони створюються і змінюються соціалістичною державою.

Тим часом необхідність ідеологічного виправдання методів «соціалістичного будівництва» і сформованої на основі цього будівництва економічної системи робила зручнішою версію про об'єктивну обумовленість всього, що відбувається. У зв'язку з цим серцевиною методологічної бази теорії соціалізму стає ідея закономірності, що розуміється як підпорядкованість дії сукупності ієрархічно взаємозалежних законів, які регулюють різні сфери суспільного, у тому числі економічного життя. Така точка зору поступово викреслювалася у ході економічних дискусій, організованих у зв'язку з підготовкою підручника «Політична економія».

За підсумками дискусії 1951 року були висловлені зауваження Першим секретарем ЦК ВКП(б) **Йосипом Віссаріоновичем Сталіним** (1879–1953), які потім були видані окремою брошурою під назвою «**Економічні проблеми соціалізму в СРСР**» (1952 р.). Висловлені в ній положення стали офіційно визнаним трактуванням економічної теорії соціалізму, закріплені у надрукованому в 1954 році підручнику політичної економії.

Предметом політичної економії соціалізму визнавалася система виробничих відносин першої фази комуністичного способу виробництва, підпорядкована дії сукупності економічних законів. Останні поділялися на загальні для всіх формацій та специфічні, які діють в межах певної суспільно-економічної формації.

Економічні закони соціалізму мають об'єктивний характер, але специфіка їх дії в тому, що люди можуть свідомо підпорядковувати свою діяльність їх вимогам. Крім того, деякі загальні закони за соціалізму обмежують сферу свого впливу (наприклад, закони товарного виробництва).

Виділялося поняття «основного економічного закону» формації, який визначав мету виробництва і засоби її досягнення. При соціалізмі таким вважалася «забезпечення задоволення постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб всього суспільства шляхом безупинного зростання й удосконалювання соціалістичного виробництва на базі вищої техніки».

Особлива роль приділялася **відносинам власності** на засоби виробництва, які розглядалися як економічна основа соціалізму, що визначає природу всієї системи виробничих відносин. Соціалістична власність існувала в двох формах: загальнонародній (державній) і кооперативно-колгоспній, котрі в перспективі повинні були злитися в одну комуністичну форму власності.

Не обійшли увагою і **розподільчі відносини**, яким був присвячений особливий закон – закон розподілу за працею. Він ґрунтувався на марксистському твердженні про необхідність на першій фазі комуністичної формації зіс-

тавити ступінь праці і ступінь споживання. Така необхідність диктувалася, по-перше, недостатнім рівнем розвитку продуктивних сил, які не дозволяли здійснити розподіл за потребами; по-друге, соціальною неоднорідністю праці, тобто тим, що суспільство не однаковою мірою має потребу в праці кваліфікованій і некваліфікованій, розумовій і фізичній та змушено оцінювати ступінь своєї потреби, по-різному винагороджуючи різні види праці. Основною формою винагороди є заробітна плата, яка, хоча і виплачується в грошовій формі, не виступає еквівалентом вартості робочої сили, а становить ту частину фонду особистого споживання, яку суспільство має можливість і вважає за необхідне надати працівнику з урахуванням його внеску в сукупні трудові витрати. Інша частина – це суспільні фонди споживання.

Найважливішою специфічною особливістю соціалістичної системи господарства вважається **планомірний характер** її функціонування. Такий тип організації виробництва і розподілу ґрунтувався на факті передачі засобів виробництва у власність всього суспільства. Володіючи і розпоряджаючись всіма наявними ресурсами, суспільство отримувало можливість свідомо регулювати свої економічні дії, що і реалізувалося у практиці складання загальнодержавних планів. Директивний характер цих планів давав підставу оголошувати їх основним засобом перетворення суспільних відносин згідно з поставленими цілями. Такий телеологічний підхід (від грецьк. *telos* – ціль) до планування був досить розповсюдженим серед радянських економістів 20–30-х рр. Його взяли за основу складання перших п'ятирічних планів, що призвело до волюнтаристичного і необґрунтованого завищення планових завдань, виникнення серйозних диспропорцій між найважливішими народногосподарськими агрегатами – споживанням, нагромадженням, експортом – і в остаточному підсумку робило ці плани нездійсненними.

Сталін, який у 30-х рр. був ініціатором форсованого виконання планів, перекачування коштів з одних народногосподарських галузей в інші, незважаючи на порушення рівноваги й оптимальності, у «Економічних проблемах...» вирішив взяти в союзники об'єктивну закономірність. Існує, – пише він, – об'єктивний економічний закон планомірного пропорційного розвитку народного господарства, що виникає як протипада закону конкуренції та анархії виробництва за капіталізму. Його не слід плутати з практикою планування як суб'єктивною діяльністю із складання планів. Таке трактування давало можливість, з одного боку, виправдовувати існування централізовано-керованої економіки, посиляючись на об'єктивну необхідність такого господарювання за соціалізмом, з іншого боку – списувати всі промахи і невдачі на невміння застосовувати закон із повним знанням справи і діяти відповідно його вимогам.

Закон планомірного пропорційного розвитку був включений до складу обов'язкових закономірностей, які характеризують соціалістичну економіку, і став предметом подальших теоретичних обговорень. В ході обговорень велися суто схоластичні суперечки про співвідношення планомірності та пропорційності, про планомірність як «елементарну клітинку» соціалістичного господарського організму і т. п. З іншого боку, обговорювалися питання техніки планування та її вдосконалення: вибір оптимальних показників, поєднання поточних і перспективних планів, розробка цільових програм розвитку окремих напрямків. Було зроблено спробу розробки системи оптимального функціонування економіки («оптимальний план») з використанням деяких постулатів, запозичених з маржиналістської концепції: максимізація корисності, обмеженість ресурсів. У 1975 році лауреатом Нобелівської премії за роботи в цьому напрямку став **Леонід Віталійович Канторович** (1912–1976) – єдиний з радянських вчених-економістів.

Однією з найбільш гострих проблем політичної економії соціалізму, яка формувалася, стало питання про місце і роль **товарно-грошових** відносин в економічній системі соціалістичного суспільства.

У класичній марксистській традиції соціалістичний лад вважався несумісним з товарним виробництвом. Найбільше чітко ця думка була висловлена Енгельсом у «Анти-Дюрінгу». «Оскільки суспільство візьме у володіння засоби виробництва, то буде усунуто товарне виробництво, а разом з ним і панування продуктів над виробниками». Щоправда, і Маркс, і Ленін припускали можливість використання товарно-грошової форми економічного зв'язку в перехідний період для забезпечення цілісності багатуукладної економіки. Однак в умовах перемоги соціалізму передбачався перехід спочатку на прямий продуктообмін, а потім і повна відмова від товарних форм зв'язку. Економічна політика, яка проводилася в роки «воєнного комунізму», формувалася певною мірою під впливом подібних уявлень. Тезу про відмирання товарних відносин і ліквідацію грошей було включено у Програму партії, прийняту на VIII з'їзді РКП(б). Зусилля економістів були спрямовані на вирішення питань організації безгрошового господарства і пошуки нової форми організації господарського обліку, який би виключав вартісну оцінку. Спеціальна комісія на чолі зі старим членом партії більшовиків, згодом академіком **Струмиліним С.Г.** (1877–1974) розробляла методику обліку в одиницях трудових витрат (тредах).

Практика, однак, показала, що налагодити більш-менш нормальний господарський процес без використання товарної форми зв'язку неможливо. Визнанням цього факту став перехід до НЕПу.

Використання товарно-грошових форм економічного зв'язку – віднов-

лення торгівлі, перехід промислових підприємств на комерційний розрахунок, вдало проведена грошова реформа – дозволили досить швидко подолати катастрофічні наслідки війн та революцій і вийти за основними економічними показниками на рівень довоєнного 1913 року. Це свідчило про великі потенційні можливості подібної форми господарювання.

Однак у теорії, як і раніше, заперечувалася необхідність товарно-грошових відносин за соціалізму, а НЕП розглядався як обхідний маневр у період будівництва соціалізму в дрібноселянській країні в умовах розрухи і відсталості. Такі ідеї отримали нове життя, коли з кінця 20-х рр. розпочалася форсована індустріалізація, масова колективізація у сільському господарстві, згортання НЕПу. Однак цілком відмовитися від використання товарно-грошових форм вже не вдалося, хоча і використовувалися заходи для їх істотного обмеження.

У сфері теорії така ситуація призвела до зсуву акцентів у дослідженні проблеми: від тверджень про чужорідність товарного виробництва природі соціалізму переходили до з'ясування причин його збереження. Однією з перших версій стала так звана «обліково-розподільча» концепція, згідно з якою різноякісність праці і необхідність визначити міру кожного в розподілі відповідно до його трудового внеску породжує необхідність зводити різні види праці до одного показника, яким може бути тільки вартість, що відбиває суспільно необхідні витрати праці. Звертається до цієї проблеми і Й. Сталін у «Економічних проблемах соціалізму в СРСР». Він пише, що товарне виробництво і закон вартості зберігаються на деякий період і за соціалізму, обслуговуючи потреби цього суспільства. Причини такого становища вбачаються в недостатньому рівні розвитку продуктивних сил, що не дозволяє однаковою мірою усупільнити всі засоби виробництва. У промисловості вони знаходяться у власності держави, яка виступає представником усього суспільства. У сільському господарстві основна форма власності – кооперативна. Тому взаємини між двома секторами не можуть будуватися інакше як на основі відшкодування витрат, тобто за принципом товарного обміну.

Сталін, звичайно, знає, що кооперативною власність колгоспів можна назвати суто номінально. Основні засоби виробництва – земля, машинно-тракторний парк – офіційно належать державі. Що ж стосується продукції, то і нею колгоспи по суті не могли розпоряджатися, оскільки основну її частину змушені були здавати державі за так званими заготівельними цінами, які жодного відношення до відшкодування витрат не мали. Однак він робить вигляд, що колгоспи дійсно є кооперативними організаціями і розпоряджаються своєю продукцією як власністю. Вони, пише Сталін, «...не хочуть відчужувати свої продукти інакше, як у вигляді товарів, в обмін на які вони хочуть отрима-

ти потрібні їм товари» (Цікаво, хто їх запитував, чого вони хочуть і чого не хочуть?!). Звідси впливав висновок про необхідність товарного обміну і супутнього йому грошового господарства доти, поки не виникне єдина загальнонародна форма власності.

Але товарне виробництво за соціалізму – це особливий тип товарного виробництва. Ця особливість полягає в тому, що сфера його дії обмежена предметами особистого споживання, оскільки під час їх обміну відбувається зміна власника. Засоби виробництва, а також робоча сила не є товарами, а облік собівартості продукції, калькуляція доходів і витрат підприємств, визначення їхньої рентабельності – «це всього лише формальна сторона справи». Таке трактування було пануючим аж до кінця 50-х рр., коли в ході відновлених дискусій, незважаючи на відсутність єдиної точки зору щодо причин існування товарного виробництва за соціалізму, сфера його дії була поширена і на засоби виробництва, а специфіка його вбачалася не стільки в обмеженості сфери поширення товарних відносин, скільки в зміні їх соціального змісту.

Надалі дискусії перемістилися в площину вирішення проблеми співвідношення плановірності та товарності. Підґрунтям суперечок була загострена проблема пошуку шляхів підвищення ефективності виробництва, яка виходила на перший план внаслідок вичерпання джерел екстенсивного зростання. «Товарники» вбачали вихід у більш активному залученні до управління економікою ринкових важелів з метою стимулювати віддачу від залучених факторів виробництва. «Антитоварники» інтуїтивно відчували в цьому небезпеку для командно-адміністративної системи і завзято доводили несумісність соціалізму та товарного виробництва, у кращому випадку відводячи останньому роль підлеглого елемента, який поступово витісняється плановірністю.

Теоретичні суперечки товарників і антитоварників мали високоабстрактний і відсторонений характер і багато в чому нагадували описані Джонатаном Свіфтом у «Подорожах Гуллівера» баталії «гостроконечників» і «тупоконечників», які безкомпромісно з'ясовували питання про те, з якого кінця, гострого чи тупого, розбивати варене яйце. Але за цими абстракціями стояла реальна проблема: система «державного соціалізму» підходила до межі своїх виробничих можливостей і вимагала або заміни, або серйозного реформування.

3. Україна в умовах кризи радянської тоталітарної системи господарювання та спроби її реформування

У другій половині 40-х років головним завданням економічного розвитку економіки України, як і всієї країни, було відновлення зруйнованого вій-

ною господарства. На це були спрямовані завдання Четвертого п'ятирічного плану (1945–1950). Хоча завдяки концентрації ресурсів на окремих напрямках розвитку (важка промисловість, ВПК) на початку 50-х років вдалося вивести промисловість на рівень 1940 року і навіть перевищити його, в цілому економіка України у складі народногосподарського комплексу СРСР, стикнулася з такими суттєвими проблемами, що її стан можна характеризувати як передкризовий. Головною проблемою були серйозні диспропорції у відтворюваному процесі. Наголос на розвитку важкої промисловості, у певній мірі виправданий у період відновлення, став незворотнім. Частка продукції групи А в загальному обсязі промислового виробництва наблизилася до 75 %. Ці галузі вимагали все нових капіталовкладень, в той час як галузі легкої, харчової промисловості, виробництво товарів народного споживання різко відставали. Норма накопичення у національному доході, яку офіційна статистика визначала у 25 %, реально досягала 40 %.

Але найбільш різючою диспропорцією було відставання сільського господарства. Ще не оправившись повністю від наслідків колективізації, зазнавши колосальні збитки у роки війни, ця галузь традиційно стала донором для форсованого розвитку промисловості. Заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію залишалися на рівні 1928 року, тоді як ціни на промислову продукцію зросли у 20 разів. Сільське господарство залишалося технічно відсталим. Нестача техніки змушувала концентрувати її у машинотракторних станціях (МТС), які обслуговували колгоспи і радгоспи відповідно до своїх можливостей. Більш-менш механізованими були лише оранка (90 %) і сіяння (70 %). Збирання врожаю було механізовано на 34 %, інші роботи проводилися практично вручну. Електрифіковано було лише 18 % колгоспів. При цьому плани хлібозаготівель постійно підвищували, не залишаючи селянам ні фуражного зерна, ні насінникового фонду. Система оплати праці колгоспників діяла в умовно-рахівних одиницях – трудових днях, на які нараховувалася продукція за певними нормами у натуральній формі. Норми були вкрай низькими (наприклад, 400 г хліба на трудовий день), але і їх часто недодержувалися. Колгоспники виживали лише завдяки продукції з особистих підсобних господарств, але і з них вони повинні були сплачувати натуральні і грошові податки. Якщо врахувати, що колгоспники не мали паспортів, і відповідно, не могли вільно залишати свої міста проживання, то вся ця система дуже нагадувала кріпацтво.

З вересня 1953 року почалися зміни в аграрній політиці у бік підвищення матеріальної зацікавленості колгоспів і колгоспників. Були підвищені закупівельні ціни, знижені обов'язкові поставки, а податки з присадибних ділянок

відмінені. Частину продукції колгоспи могли не здавати, а продавати державі через спеціальні заготівельні організації. У 1958 році було ліквідовано МТС, а техніка продана колгоспам і радгоспам. Почали вводити помісячне грошове авансування колгоспників.

Ці міри дали певні результати і з середини 50-х р. почалося повільне зростання виробництва. Воно, однак, виявилося недовгим. Не всі намічені заходи на практиці виконувалися, не вистачало коштів (капіталовкладення у сільське господарство складали 16 % всіх інвестицій), а ті, що були – використовувалися неефективно. У 1963 році криза проявилася у нестачі продовольства, у містах виникли перебої з хлібом і вперше довелося купувати зерно за кордоном.

У пошуках виходу з ситуації, що склалася, використовувалися адміністративні перетворення. Надмірну централізацію управління економікою вирішили послабити шляхом ліквідації деяких галузевих міністерств і створення територіальних органів управління – раднархозів. Звичний п'ятирічний період народногосподарського планування замінили семирічним (1959–1965). Але усі ці реорганізації лише посилили безлад і диспропорціональність, вступивши у протиріччя з основним принципом адміністративно-командної системи – жорсткою централізацією за вертикаллю. Все це призвело до зниження темпів економічного зростання, падіння ефективності виробництва, зокрема, фондівддачі, а також ефективності капіталовкладень. Ставало очевидним, що без суттєвого реформування господарського механізму рух до кризи не зупинити.

Усвідомлення необхідності радикальних перетворень змусило звернутися до використання елементів ринково механізму для підвищення ефективності господарської діяльності. Згадали про успішне їх використання у роки НЕПу. Ідея використання ринкових регуляторів поступово почала пробивати собі шлях. Однак пробитися реформаторським ідеям було не просто. Це ставало можливим лише при підтримці, або прихильності певних кіл у вищих структурах політичної влади. У командних системах керуючий центр, як правило, не являє собою монолітної єдності. Крім банальної боротьби за владу між різними угрупованнями, там час від часу з'являються люди, які розуміють необхідність змін і коректувань в ім'я спасіння самої системи. Ці елементи в органах вищої політичної влади у боротьбі з більш консервативною її частиною підтримують реформаторські ідеї.

Пробним каменем стала стаття харківського економіста, професора **Лібермана Є.Г. (1897–1981) «План, прибуток, премія»**, опублікована в газеті «Правда» від 9 вересня 1962 року. Автор пропонував зробити деякі, хоча і не дуже рішучі кроки в бік перетворення соціалістичних підприємств у відносно самостійних товаровиробників. Для цього необхідно звільнити їх від дріб'яз-

кової опіки центральних планових органів, які повинні встановлювати завдання тільки з обсягу і номенклатури продукції та термінів постачань. Всі інші планові показники підприємства повинні були розробляти самі, встановлюючи між собою прямі зв'язки на основі договірних угод.

Щоб зацікавити підприємства у виконанні високих планових завдань, підвищенні якості продукції, пропонувалося зробити найважливішим оціночним показником прибуток. «Необхідно, – писав Є. Ліберман, – встановити для галузей довгострокові норми рентабельності, що визначаються як відношення прибутку до виробничих фондів, і у випадку виконання підприємством цих нормативів заохочувати його, залишаючи йому частину прибутку для стимулювання колективу в цілому та окремих його працівників. Необхідно також впорядкувати систему ціноутворення, зробити її більш гнучкою, щоб більш ефективні вироби були рентабельними, а отже, вигідними для виробників».

Пропоновані новації були дуже незвичні для того часу і викликали неоднозначну реакцію. Прихильники традиційних методів управління побачили в них зазіхання на основні принципи і сповзання до капіталістичних форм господарювання. Але директори й економісти великих підприємств в цілому підтримували висунуті в статті пропозиції. У ході розгорнутої дискусії вони були конкретизовані, розширені й лягли в основу практичних рішень щодо проведення економічної реформи господарського механізму.

По традиції почали з сільського господарства. У березні 1965 року було прийнято ряд рішень про зміни у сфері аграрної політики. Колгоспам і радгоспам встановлювався постійний план закупівель сільськогосподарської продукції на шість років. За продукцію, що здавали понад план, встановлювалася 50 %-я надбавка до ціни. Закупівельні ціни були підвищені. Передбачався перехід до гарантованої грошової оплати праці колгоспників згідно кінцевих результатів господарювання.

Однак суттєвих зрушень у стані сільського господарства не відбулося. Воно залишалося найбільш економічно відсталою ланкою господарчого організму.

На вересневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС було визначено основні напрями господарчої реформи в промисловості. Головна ідея полягала у створенні умов, які давали б можливість підприємствам функціонувати, хай на обмеженому, але ринку, як самостійним господарчим одиницям, що співставляють витрати і результати з метою одержання прибутку. Для цього:

а) різко зменшувалася кількість директивних планових показників (їх залишалося всього 10). Всі інші переводилися у розряд розрахункових, які розроблялися самими підприємствами;

б) змінювалася якість оцінювальних показників. Замість показника

валової продукції вводився показник реалізованої продукції, що за задумом мало стимулювати випуск конкурентоздатної, потрібної споживачу продукції;

в) центральною категорією господарчої діяльності підприємства ставав прибуток. Він вже не перераховувався у бюджет, а ділився між підприємством і державою. Відрахування від прибутку у бюджет здійснювалося насамперед у вигляді сплати за фонди, чим передбачалося стимулювати більш ефективне використання обладнання і позбавлення від надлишкових запасів. Крім того у бюджет поступали рентні платежі і відсотки за кредит.

Частина прибутку, що залишалася підприємству, призначалася на створення, згідно встановлених нормативів, фондів матеріального стимулювання як підприємства в цілому, так і його персоналу, і фонду розвитку виробництва, за рахунок якого підприємство мало можливість здійснювати капітальні вкладення. Ці заходи доповнювалися реформою оптових цін, а також намірами розвивати кредит, оптову торгівлю засобами виробництва, прямі зв'язки між підприємствами.

Однак практична реалізація цих заходів стикнулася з суттєвими труднощами. Насамперед не вдалося реалізувати задумане розширення прав підприємств і перетворення їх у відповідальних товаровиробників. Розрахунок на стимулюючий вплив нового планового показника – об'єма реалізованої продукції – не виправдався. В умовах планового розподілу майже всієї продукції, що випускалася, підприємства не мали проблем з пошуком покупців. Їх головною метою ставало збільшення сукупної вартості продукції. Це досягалось або включенням у ціну якомога більших витрат, або за рахунок асортиментних зрушень у бік більш дорогих товарів. Не став активним стимулятором і прибуток. Підприємства не були сильно зацікавлені в його максимізації, оскільки їм призначалася дуже незначна і строго фіксована його частка. Основна частина прибутку вилучалася у бюджет, зокрема у вигляді так званого свобідного залишку (того, що залишалося від прибутку після створення фондів підприємства).

Заплановані заходи вступали у протиріччя з логікою розвитку командної системи. Якщо б ці міри були реалізовані, тобто підприємства одержали б можливість вільно розпоряджатися своїми прибутками, це різко підвищило б попит як на споживчому ринку, так і на ринку факторів виробництва. Задовольнити цей попит у дефіцитній, по суті, економіці не було можливості. В такій ситуації потрібно було або відпускати ціни, або перерозподіляти прибуток через централізований бюджет. Логіка командної системи неминуче штовхала на другий варіант.

Заблокувавши економічні методи регулювання, мимоволі зверталися знов до адміністративних. Були відроджені галузеві міністерства, які не були госпрозрахунковими одиницями, але почали звично ділити і розподіляти ресурси, регламентуючи кожен крок підприємства. Знов зросла кількість планових показників, що визначалися директивно, і вже на початку 70-х років їх стало більш, ніж до реформи.

Це не могло не позначитись на узагальнюючих результатах господарчого розвитку. Якщо спочатку було досягнуто деяке пожвавлення у темпах економічного зростання, то скоро вони почали згасати і в цілому за 1965–1970 роки виявилися нижче, ніж за попередні п'ятирічки. Офіційна статистика стверджувала, що результатом прийнятих мір стало значне зростання темпів розвитку у 8-й п'ятирічці. Однак альтернативні розрахунки незалежних експертів свідчили про протилежну тенденцію.

Таблиця 12.1 – Середньорічні темпи приросту національного доходу в СРСР, (%)

	1951– 1955	1956– 1960	1961– 1965	1966– 1970	1971– 1975	1976– 1980	1981– 1985
Дані офіційної статистики	11,3	9,4	6,3	7,8	5,6	4,3	3,6
Альтернативні оцінки	9,3	9,3	4,4	4,1	3,2	1,0	0,6

Про те, що альтернативні оцінки є ближчими до істини свідчить той факт, що з кінця 70-х років почалося згортання реформ і серія експериментів у пошуках більш зручних форм регулювання економіки. Однак, всі спроби пристосувати ринкові регулятори до потреб командної системи не дали відчутних результатів. Система або відторгала їх, або змінювала до невпізнання, пристосовуючи до своїх потреб.

На початку 80-х років ситуація в економіці і соціальній сфері погіршувалася. Падали темпи промислового і сільськогосподарського виробництва. За десятиріччя 1970–1980 рр. в півтора рази скоротився приріст суспільної продуктивності праці, у двічі – фондівіддача. По оцінкам деяких вітчизняних і закордонних економістів з початку 80-х років зростання радянської економіки взагалі припинилося. Поглиблювалися диспропорції між групами А і Б у промисловості, між промисловістю і сільським господарством. Все менш ефективними ставали зовнішньоекономічні зв'язки. В експорті України частка машин і обладнання становила 22 %, а частка сировини і напівфабрикатів – 72 %. Все більш відчувався дефіцит матеріальних, фінансових, трудових ресу-

рсів, товарів народного споживання, зокрема продовольчих. Ставало очевидним, що існуючі методи керівництва економікою, витратний, консервативний господарчий механізм, себе вичерпали. Прийшов час не «вдосконалювати» його, а кардинально перебудовувати.

Економічна думка цього періоду залишалася в цілому у рамках традиційної парадигми «політичної економії соціалізму», але окремі українські економісти висловлювали ідеї необхідності використання товарних відносин як найважливішої форми економічного зв'язку. Ці ідеї часто набували форму зовнішньо-схоластичних дискусій про природу соціалістичної власності, про причини збереження при соціалізмі товарного виробництва, про вартість робочої сили. Але з них витікали важливі висновки про неможливість ефективного господарювання без звертання до ринкових механізмів регулювання і про існування об'єктивних засад такого характеру розвитку економіки. Прикладом такого наукового новаторства була праця В. Корнієнко «Особиста власність як соціалістичне виробниче відношення». Зусиллями окремих економістів-новаторів підтримувалося творча основа розвитку економічної думки, хоча в цілому там панували традиціоналізм і застій.

Необхідність більш радикального перегляду офіційної точки зору, що затвердилася в економічній науці, була усвідомлена у другій половині 80-х років, коли командна система в черговий раз стикнулася з проявами кризи ресурсообмеженої економіки. Українські економісти знов опинилися в авангарді цього процесу оновлення. У 1987 році в журналі «Економічні науки» зі статтею «Про подолання догматизму у розробці і викладанні політичної економії» виступив В. Черняк. В ній було показано, що діюча система уявлень про функціонування економіки, перетворилася у набір догм і незаперечних канонів, які вже не відповідали реальним процесам, які протікали у господарчому житті.

Тим самим було поставлено питання про необхідність по новому переосмислити хід соціально-економічного розвитку, визначити місце і перспективи того типу суспільного устрою, який звався «розвинутим соціалізмом». Стаття поклала початок довгій і багато в чому плідній дискусії, у ході якої були усвідомлені деякі нові підходи до проблем економічної теорії, а також необхідність корінного реформування адміністративно-командної системи і просування шляхом ринкових перетворень.

Таким чином, зусиллями ряду економістів були підготовлені підстави для переходу до якісно нової концепції розвитку економіки, що відбивала її рух у напрямку, за яким відбувається загальносвітовий цивілізаційний процес.

Цитати та документи

В. І. Ленин. [5]

Наша задача теперь – провести именно демократический централизм в области хозяйства, ацентрализм, понятый в действительно демократическом смысле, предполагаетвозможность полного и бесприпятственного развития не только местных особенностей, но и местного почина, местной инициативы, разнообразия путей, приемов средств – движение к общей цели.

В. В. Новожилов [10]

План і госпрозрахунок – два необхідних елемента демократичного централізму в управлінні економікою. Звичайно, вони повинні бути узгоджені один з одним. Інакше або план, або госпрозрахунок набувають формального характеру.

Е. Либерман. [1]

Необходимо найти простое и вместе с тем обоснованное решение одной из важнейших задач: построить систему планирования и оценки работы предприятий так, чтобы они были жизненно заинтересованы в наиболее высоких плановых заданиях, во внедрении новой техники и улучшении качества продукции, словом, в наибольшей эффективности производства. На наш взгляд этого можно добиться, если до предприятий доводить планы только по общему объему продукции в номенклатуре и срокам поставок. При этом это надо делать с максимальным учетом прямых связей между поставщиками и потребителями.

С полным основанием можно утверждать, что предлагаемый порядок освободит централизованное планирование от мелочной опеки над предприятиями, от дорогостоящих попыток воздействовать на производство не экономическими, а административными мерами.

А. Н. Косыгин [8]

Вместо показателя валовой продукции предлагается установить в планах предприятий задания по объему реализованной ими продукции. Выполнение заданий по реализации продукции потребует от предприятий уделять больше внимания ее качеству. Предприятие, выпускающее продукцию низкого качества, будет испытывать затруднения в реализации такой продукции и, следовательно, не смогут выполнить план.

Питання для самоконтролю

1. В чому полягала політика Української Центральної Ради у галузі аграрних відносин, фінансів та грошового обігу?
2. В чому полягав зміст політики «воєнного комунізму» в Україні? Які його наслідки?

3. В чому полягає суть та значення запровадження нової економічної політики?

4. З проведення яких заходів розпочалося здійснення нової економічної політики?

5. Як проводилася грошова реформа 1922–1924 років?

6. Назвіть особливості процесу індустріалізації в Україні.

7. Як проводилася колективізація селянства і які були її наслідки?

8. Визначте характерні риси командно-адміністративної системи.

9. Що за проблеми в економіці України 50–60 років XX ст. свідчать про її передкризовий стан?

10. Які зміни у господарському механізмі передбачалися реформою 1965 року?

11. В чому полягають причини невдачі у реалізації запланованих реформою 1965 року заходів?

12. Які були погляди В. І. Леніна на соціалізм і його економічну систему?

13. Як трактувалися в політичній економії соціалізму проблеми планомірної організації виробництва та ролі товарно-грошових відносин?

14. На основі яких теоретичних позицій здійснювалися спроби реформування соціалістичної економічної системи?

План семінарського заняття

1. Економічні перетворення у роки революційних струсів і утвердження соціалістичної моделі господарювання.

2. Господарська реформа 1965 року: зміст і наслідки.

3. Основні причини і прояви застійного і передкризового стану радянської економіки.

4. Формування теорії централізовано-планованої економіки. Дискусії 20–30-х років XX ст.

5. Внесок українських економістів у розвиток політичної економії.

Теми повідомлень

1. Зниження темпів зростання радянської економіки як прояв її застійного стану.

2. Реформи господарчого механізму і причини їх невдач.

3. Формування політичної економії соціалізму (20–50-ті рр. XX ст.)

4. Ідеї реформування радянської планової економіки у роботах Є. Лібермана.

Тести

Виберіть правильну відповідь.

1. План побудови економіки соціалістичного суспільства включав:
 - а) створення монополістичних об'єднань типу трестів, концернів;
 - б) становлення трудової приватної власності селян на землю;
 - в) націоналізацію основних засобів виробництва;
 - г) вільний розвиток товарно-грошових зв'язків між елементами економічної системи.
2. Політика «воєнного комунізму» передбачала:
 - а) розподіл продукту у відповідності з принципом «робочих грошей»;
 - б) централізоване постачання населення продовольством, що вилучалося у виробників шляхом продовольчої розверстки;
 - в) встановлення «робітничого контролю» на підприємствах промисловості;
 - г) управління економікою через ради народного господарства.
3. Заходи «нової економічної політики» включали:
 - а) встановлення фіксованого продовольчого податку на селян;
 - б) націоналізацію дрібних і середніх підприємств;
 - в) заміну наркоматів галузевими міністерствами;
 - г) організацію колгоспів.
4. Джерелами коштів для прискореної індустріалізації були:
 - а) іноземні позики;
 - б) нагромадження в легкій і харчовій промисловості;
 - в) експорт дешевого зерна, закупленого по заниженим цінам;
 - г) різке скорочення фонду споживання у національному доході.
5. Колективізація сільського господарства мала наслідками:
 - а) зростання обсягів сільськогосподарського виробництва;
 - б) ліквідацію експлуататорського класу («куркульства»);
 - в) стійке постачання промисловості продовольством і сировиною;
 - г) падіння рівня сільськогосподарського виробництва і голод.
6. Передкризовий стан економіки України у 50 роках XX ст. проявився в:
 - а) неконтрольованому зростанні цін;
 - б) загостренні проблеми збуту;
 - в) дефіциті товарів народного споживання;
 - г) наростаючих диспропорціях відтворювального процесу.
7. Причинами невдач господарської реформи 1965 року були:
 - а) помилки керівництва у проведенні реформ;
 - б) опір «консерваторів»;
 - в) неприйнятність командної системи до використання ринкових регуляторів.
8. Які функції політичної економії переважали у період державного соціалізму:
 - а) пізнавальна;
 - в) методологічна;

б) практична; г) ідеологічна.

9. Ідеологом реформування радянської економіки на ринкових засадах у середині 60-х років був:

а) М. Вознесенський; в) В. Новожилов;
б) С. Струмилін; г) Є. Ліберман.

Список літератури

1. Валовой Л. Экономика: взгляды разных лет. Становление. Становление, развитие и перестройка хозяйственного механизма. – М. : Наука, 1989.

2. Економічна історія: Навч. посібн. / За ред. С.І. Архієреєва, Н.Б. Решетняк. – Харків : НТУ «ХПІ», 2005. – Гл. 9.

3. Істоія економічної думки України : навч. посібник / Р. Х. Васильєва, Л. П. Горкіна, Н. А. Петровська та ін. – К.: Либідь, 1993. – Гл. 7.

4. Лановік Б.Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу : підруч. / за ред. Лановік Б.Д. – К.: Вікар, 2004 – Книга 2 – Розд. 4, 5.

5. Ленин В. И. Вариант статьи «Очередные задачи Советской власти». – ПСС. – Т. 36.

6. Лісовицкий В.М. Історія економічних вчень: Навч. пос. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – Гл. 10.

7. Лортикян Э.Л. История государственного и рыночного регулирования экономики Украины. – Харьков, 1999.

8. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Москва : Политиздат. – Тема 10.

9. Кудров В. М. Советская экономика в ретроспективе. Опыт переосмысления. – М. : «Наука», 1997.

10. Новожилов В.В. Недостаток товаров // Вестник финансов. – №2, 1926.

ТЕМА 13. ФОРМУВАННЯ ЗАСАД РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ (90-ті роки ХХ ст.)

1. Стан економіки України на момент проголошення незалежності.

2. Початок реформування національної економіки (1991–1994 рр.).

3. Радикальні економічні перетворення другої половини 90-х років.

4. Теоретичні дослідження українськими вченими проблем ринкового реформування економіки України.

1. Стан економіки України на момент проголошення незалежності

Наприкінці 80-х років економіка України уявляла собою частину народногосподарського комплексу СРСР. Командно-адміністративна система передбачала повну підпорядкованість економіки України економічній стратегії центру. Основою радянської економіки в той час були паливно-енергетичний та військово-промисловий комплекси. Але вже з 70-х років в економіці проявлялися кризові явища: уповільнення науково-технічного прогресу, зношення устаткування у головних галузях промисловості, відставання інфраструктурних галузей від виробництва, подорожчання видобутку сировини для промисловості.

До того ж амбіційна зовнішня політика керівництва країни потребувала нарощування військового потенціалу, який створювався військово-промисловим комплексом (ВПК). Матеріальні та фінансові ресурси для розвитку ВПК використовувались за рахунок інших галузей народного господарства та низької заробітної плати трудівників. Частка ВПК у загальному обсязі промислового виробництва становила понад 60 %. Все це забезпечувала жорстка планова система розподілу ресурсів. Економіка розвивалась суто екстенсивними методами. Незбалансованість структури економіки та розвиток, переважно, виготовлення засобів виробництва, призводили до зменшення виробництва товарів споживання та товарного дефіциту. Держава не могла зупинити падіння темпів промислового та сільськогосподарського виробництва, забезпечити виконання планів випуску продукції, позбавитися збиткових підприємств, частка яких становила 40 % від загальної кількості.

З кінця 60-х до кінця 80-х років у СРСР неухильно знижувалися такі економічні показники, як приріст обсягу виробництва промисловості – з 50 до 14 %, продуктивність суспільної праці – з 32 до 13 %, національний дохід впав у своєму прирості з 45 до 16 %. В Україні традиційно розвинуті індустріальні галузі економіки – видобуток вугілля і металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів – швидко занепадали через брак нових технологій, ставали нерентабельними. Частка галузей української економіки, що працювали на споживчий ринок, у загальному обсязі валової продукції не перевищувала 29 %, тоді як у розвинених країнах цей показник досягав 50–60 % і більше [5, с. 232].

Отже, криза, яка охопила економіку СРСР і, відповідно, економіку України, була результатом функціонування адміністративно-командної системи. Ця економічна система, заснована на суцільному одержавленні засобів виробництва, надцентралізації, силі наказу та інструкції зверху, не могла забезпечити зацікавленість людей у наслідках своєї праці, не сприяла зростанню

виробництва та доходів, суттєво обмежувала особисте споживання.

Керівництво прагнуло реформувати економіку, поєднуючи ринкові важелі з централізованим плануванням, але це виявилось неможливим. Спад виробництва тривав у всіх галузях господарства. Національний дохід у 1990 році скоротився на 4 %, а в 1991 – ще на 13 %. Дефіцитними стали не тільки промислові, а й продовольчі товари. Значне підвищення роздрібних цін та знецінення заощаджень на банківських вкладах різко погіршили життєвий рівень населення [5, с. 237].

Посилення кризових явищ в економіці призвело до тотального дефіциту товарів, зростання соціальної напруги у суспільстві, незадоволеності народу економічним становищем та недовіри до керівництва країни.

Першим рішучим кроком на шляху до повної національно-державної незалежності було прийняття Верховною Радою України 16 липня 1990 року «Декларації про державний суверенітет України». А 24 серпня 1991 р. Верховна Рада проголосила Акт незалежності України, що відкрило новий етап в історії нашої держави.

2. Початок реформування національної економіки (1991–1994 рр.)

Для початку реформування Верховною Радою України були затверджені «Основи національної економічної політики». Почала створюватися законодавча база ринкової економіки: були прийняті закони «Про власність», «Про підприємництво», «Про банки та банківську діяльність», «Про приватизацію майна державних підприємств» та інші. Але економічні перетворення йшли дуже повільно. Ситуацію ускладнювали об'єктивні труднощі, які відзначалися вченими: економічний спад через модернізаційні процеси; обвальний розрив економічних зв'язків, пов'язаний з руйнуванням СРСР та Ради Економічної Взаємодопомоги; системна криза народного господарства СРСР; глибока структурна деформованість мілітарізованої та високомонополізованої економіки України з застарілою техніко-технологічною базою підприємств та надмірним ресурсо- та енерговитратним характером виробництв; складність екологічної ситуації, зумовленою Чорнобильською катастрофою [1, с. 40]. Панував психологічний клімат колективної пасивності, не існувало єдності у суспільстві щодо необхідності ринкових реформ. Все це суттєво послабило стартові можливості України на шляху самостійного розвитку.

Одночасно Україна, як і інші постсоціалістичні країни, опинилась перед необхідністю вибору теоретичної концепції перетворень. Власної цілісної концепції суспільної трансформації в Україні не існувало. А в більшості країн

основою ринкових перетворень стала концепція монетаризму – теорія, розроблена американським вченим лауреатом Нобелівської премії М. Фрідманом та його послідовниками. Згідно з рекомендаціями західних вчених та Міжнародного Валютного Фонду перехід до ринку повинен був відбуватись в три етапи. Перший – фаза стабілізації, коли уряд проводить політику боротьби з інфляцією та іншими наслідками розпаду соціалістичної економічної системи, другий етап – фаза становлення ринку, коли створюються основні інститути ринкової економіки. Третій етап – фаза структурного коректування, коли змінюється характер виробництва та зайнятості [7, с. 59].

Отже, реформи почалися з реалізації рекомендованої МВФ концепції монетаризму і головною метою було створення фінансово-кредитної інфраструктури, а не підтримка виробництва. До того ж, українські політичні лідери, виходячи із своїх особистих економічних інтересів, не виявляли бажання проводити радикальну економічну реформу. Вони зберігали вертикальну систему управління господарством та централізований розподіл ресурсів. Стабілізувати становище уряд намагався з допомогою важелів командно-адміністративної системи управління. З 1992 року в Україні проводилась відверто проінфляційна політика: дефіцит державного бюджету покривався необмеженою грошовою емісією. Інфляція призвела до обвального падіння реальних доходів громадян. Зростало безробіття. Соціально-економічні наслідки діяльності українських президентів та урядів за період до 1996 р. свідчать, що українська політична верхівка на той час виявила мало політичної волі для реформування економіки.

Для дійсного переходу до ринку потрібно було вирішити дві взаємозалежні групи завдань. Перша група завдань була пов'язана з макроекономічними перетвореннями, для чого необхідні були зміни інституціонального характеру: створення законодавчої бази для розвитку ринків і ринкової інфраструктури, формування відповідних установ і організацій. Друга група завдань відносилась до сфери мікроекономіки і її виконання повинне було перетворити ринковий механізм у двигун економічного розвитку, фактор підвищення ефективності виробництва, зниження витрат, відновлення продукції, технологічного прогресу. Її складність полягала в тому, що всі ці зміни повинні були відбуватися одночасно.

Перехід від планової до ринкової системи вимагав здійснити ряд кардинальних змін у економічних відносинах: прямі директивні зв'язки центра й підприємств треба було замінити непрямыми зв'язками між підприємствами на основі товарно-грошових відносин; мотивація в діяльності підприємств також змінювалась – замість нарощування валового випуску продукції метою става-

ло виробництво продукції, що користується попитом; патерналістські відносини фондового розподілу виробленої продукції замінялися конкурентними відносинами підприємств. Такий перехід вимагав в першу чергу чіткого визначення прав власності, без чого неможливе підприємництво й вільна господарська діяльність, і чому сприяв прийнятий у 1991 р. Закон «Про власність».

Функціонування ринку потребувало наявності достатньої для створення конкурентного середовища кількості підприємств різноманітних форм власності: державних, колективних, спільних, індивідуальних. Пропорційність між цими формами визначає ринок, оскільки відносини власності є економічним ґрунтом системи господарювання. Тому перетворення у перехідній економіці треба було починати зі зменшення монополізму держави на привласнення засобів та результатів виробництва та переходу до різноманітних форм власності. Цей перехід передбачав широке роздержавлення власності та приватизацію. Але ці процеси на початку 90-х років гальмувались політичною верхівкою та неоднозначно сприймалися у суспільстві.

Поступово з появою різноманітних форм власності почався і розвиток підприємництва. Цьому сприяло прийняття у 1991 р. законів про підприємства та про підприємництво в Україні. Для розвитку підприємництва необхідна була і наявність підприємницького середовища, умов, свого роду клімату, у формуванні чого велика роль належить політиці держави. Труднощі розвитку підприємництва в цей період були пов'язані не тільки з відсутністю у підприємців досвіду та достатніх коштів, але і з недосконалістю законодавства, наявністю чиновницької бюрократії та корупції.

Таким чином, перехідна економіка як соціально-економічна система, виведена зі стану рівноваги, вимагала для своєї стабілізації на якісно іншій основі не тільки створення нових інститутів, але і принципово нової схеми взаємин між державою й економічними суб'єктами. Особлива роль держави в перехідній економіці також пов'язана з тим, що у економічних суб'єктів за тривалий період існування планової системи сформувалася стійка потреба в регламентації своєї поведінки з боку вищих органів. Тому перехід до автономного, незалежного існування, коли орієнтири поведінки економічних суб'єктів повинні будуватися, виходячи з умов важко передбачуваного, невідомого їм ринку, не може протікати поза координуючою функцією держави, щоб уникнути руйнівних наслідків трансформації. Хоча, як відмітив І. Лукінов, держава по-різному може реформувати економічну систему, руйнуючи або утворюючи її, або обираючи для цього змішані моделі [6, с. 8].

Таким чином, стратегічною метою державного регулювання трансформаційної економіки вважається, по-перше, створення макро- та мікроекономічних умов для забезпечення повноцінного функціонування ринкових регулято-

рів, ефективної діяльності суб'єктів господарювання, становлення конкурентноспроможного національного виробництва, збалансованого і стабільного економічного розвитку; по-друге, формування гідних умов життя і праці громадян країни, задоволення їх потреб, реалізації соціальних цілей суспільства. Тому у перехідному періоді держава виконує як традиційні функції (цільову, регулюючу, контролюючу, соціальну), так і тимчасові, пов'язані зі створенням умов щодо формування ринку: це макроекономічна стабілізація, впровадження ринкового законодавства, реалізація конкурентних переваг країни, роздержавлення, структурна перебудова економіки, створення ефективної кредитно-грошової і фінансової систем, формування конкурентного середовища, ринкової інфраструктури, ефективної системи соціального захисту населення, проведення інституційних перетворень (створення правових інститутів, системи нових установ ринкового типу, нової системи управління економікою) тощо [4, с.30].

Держава повинна також здійснювати послідовну економічну політику. Але, як відомо, в будь-якій країні політики і державні діячі знаходяться під впливом власних інтересів, політичних обмежень, чекань, невизначеностей. Це завжди ускладнює прийняття політичних рішень в економіці і в Україні ці фактори мали суттєвий вплив на реалізацію економічної політики в умовах перетворення економіки.

Виконання функцій державою в цей період в Україні було пов'язано і з наявністю бюрократії і корупції в держапараті, зі зрощуванням його з тіньовою економікою і мафіозними структурами. Протидію цьому становить активний розвиток демократії, підвищення ролі виборних органів і розвиток суспільного контролю, але в Україні ці процеси не були розвинуті. Частка тіньового сектору в економіці у кінці 90-х рр. становила більш 40 % (у 1990 р. – 14 %). До зростання тіньового сектору в цей період призвели такі незаконні дії, як масове розкрадання державного майна в процесі приватизації, шахрайська діяльність багатьох інвестиційних компаній, корупція, незаконні валютні операції.

Успішність трансформаційних процесів була обумовлена також тривалістю формування системи державного регулювання економіки (ДРЕ) в Україні. На це вплинули такі суб'єктивні фактори, як невідповідність відносин між основними гілками влади; відсутність на початковому етапі реформування наукової концепції та програми перетворень; недосконалість законодавчого забезпечення реформ; помилки та прорахунки уряду; відсутність команди реформаторів; традиції державного патерналізму (від лат. «*pater*» – батько); українська ментальність (соціально-психологічні особливості нації): консерватизм, обережність, надмірна терплячість, сподівання на чийсь підтримку. В той же час самій системі ДРЕ України були притаманні специфічні риси: вплив тра-

дицій адміністративно-командної системи управління; відсутність чіткої стратегії перетворень; нераціональна організаційна структура управління; традиційні бюрократизм і корумпованість службовців [4, с. 28–29].

До того ж невідповідність до ринкових відносин населення і керівників середньої і вищої ланок сприяли багатьом помилкам, прорахункам та труднощам перехідного періоду.

Завдяки переліченим об'єктивним та суб'єктивним негативним факторам перехід до ринкової економіки в Україні проявився як затяжна економічна криза. У 1990–1994 рр.: ВВП знизився на 46,5 %, дефіцит державного бюджету досяг 18,5 % ВВП і покривався прямою грошовою емісією НБУ, внаслідок чого гіперінфляція перевищила 10250 %; капітальні вкладення знизились на 57 % [5, с. 240].

3. Радикальні економічні перетворення другої половини 90-х років

Реальні економічні перетворення почалися після проголошення керівництвом української держави курсу на створення державно-регульованої соціально-спрямованої ринкової економіки. Для подолання кризових явищ у вересні 1996 року була проведена грошова реформа. Її суть полягала у фактичній деномінації карбованця, який був в обігу, в 100 тис. разів і заміні його гривнею. Проводилась жорстка монетарна політика, що сприяло фінансовій стабілізації. Темпи зростання цін почали зменшуватися з 400 % в 1992 р. до 40 % в 1996 р. Продовжувалась лібералізація цін, валютного курсу. Розвивався ринок цінних паперів і вся ринкова інфраструктура. Почалася реальна приватизація. Зменшилися темпи падіння ВВП: 3,2 % у 1997 р. проти 10,1 % у 1996 р. Заробітна плата зросла у валютному еквіваленті з 1994 р. до 1997 р. більш ніж у 4 рази – з 22 до 90 доларів США [5, с. 241].

Серед перетворювань, здійснених у цей час, найбільші соціально-економічні протиріччя виникли у зв'язку з процесами роздержавлення і приватизації підприємств. Ці процеси відбувалися у таких формах: перетворення державного підприємства на акціонерне чи інше господарське товариство; викуп майна державного підприємства, зданого в оренду, орендним підприємством або іншим орендарем; викуп майна державного підприємства членами трудового колективу; продаж державних підприємств за конкурсом або на аукціоні юридичним особам і громадянам.

З одного боку, внаслідок роздержавлення суттєво зменшилась частка державної власності, почалось становлення інших форм власності, здійснилось акціонування значної частини підприємств та зосередження частини державної власності в руках трудових колективів. У 1995 р. в Україні було ро-

здержавлено 16265 об'єктів, з яких 4051 відносилися до загальнодержавної власності – удвічі більше, ніж у 1994 р.

До січня 1999 р. частка держави в основних фондах виробничого сектору зменшилася з 81,4 % (у 1990 р.) до 50 %, а у структурі зайнятості – з 82,9 % (1992 р.) до 58 % [5, с. 242].

Але, з другого боку, приватизація та роздержавлення супроводжувались негативними явищами та руйнівними процесами. Так, частка державної власності була надмірно знижена, в тому числі за рахунок приватизації прибуткових підприємств.

Первісне нагромадження капіталу йшло здебільшого шляхом розкрадання державної власності, економічної злочинності та формування тіньової економіки при посиленні процесу відчуження праці від власності, що означало подальшу диференціацію доходів громадян, зниження їх соціальної захищеності та, як наслідок, посилення соціальної напруги у суспільстві. Цілковито справедливо А. Гриценко ці процеси розглядає як формальний та фактичний перехід від суспільної до приватної власності з відділенням основної маси працівників від засобів виробництва. Виділяються також два методи первісного нагромадження капіталу в Україні – приватизація, що реально економічно зайшла набагато далі, ніж це представлено у формально-правовому вираженні, і інфляція, що дозволила за короткий час зібрати великі грошові накопичення і перерозподілити багатство [3, с. 6–7].

Проява корпоративних інтересів, номенклатурний характер приватизації призвели до заниження вартості багатьох об'єктів приватизації і, як наслідок, до значного зменшення надходжень доходів від приватизації до держбюджету. Це призвело пізніше до перегляду через суди результатів приватизації низки значних промислових підприємств та їх переоцінки.

За період 1995–1998 рр. проявились деякі позитивні тенденції: інтенсивність падіння виробництва знизилась, накопичувались передумови виведення економіки з кризи. Незважаючи на усі складнощі, до 2000 року були переборені фінансовий хаос та гіперінфляція, викликані бюджетним дефіцитом, створені правові та економічні інститути ринкової економіки, почалися структурні перетворення економіки. Тобто, до 2000 року були створені засади не тільки змішаної економіки, але й її інфраструктури.

Намітилися і тенденції до економічного зростання. Приріст ВВП у 2000 р. склав 6 %. З 2000 року темпи зростання ВВП почали стабільно підвищуватись. Найбільших темпів приросту виробництва було отримано саме в тих галузях, де істотно переважала недержавна власність – в промисловості підприємства недержавної форми власності випускали 75 % продукції [5, с. 249]. Офіційний рівень безробіття знизився до 4 %, почали зростати реаль-

ні доходи громадян.

Таким чином, масштаби економічних перетворень в Україні були дуже великі. Вважають, що Україна пережила цілих три трансформації: перехід від тоталітаризму до демократії, від частини народногосподарського комплексу СРСР до самостійної економіки та від економічного спаду до зростання. Небагатьом країнам в історії людства доводилось вирішувати усі три проблеми одночасно [7, с. 7].

В той же час ще не були сформовані умови оптимізації ринкової ефективності та соціальної захищеності всіх громадян, що є обов'язковим для соціально орієнтованих суспільств. Рівень життя більшості населення України був ще низьким. Світовий банк визначив Україну (як і більшість постсоціалістичних країн) як «ринки, що народжуються» (*emerging markets*). Одним із критеріїв віднесення до цієї категорії вважається річний ВВП на душу населення у розмірі менш 9,6 тис. дол.[1, с. 35].

Подальше зберігання тенденції до економічного зростання сприяло збільшенню реальних доходів населення, зниженню рівня інфляції, зростанню прямих іноземних інвестицій. Все це сприяло тому, що у 2005 р. Європейський Союз офіційно визнав Україну країною з ринковою економікою.

Таким чином, Україна, реалізуючи визнані людством закони ринкової економіки, одночасно відчуває вплив на економіку та на економічні відносини як політики та наявності економічних ресурсів, так і української історії, культури, звичаїв, традицій, і все це, безумовно, сприяє створенню своєї, власної української моделі ринкової економіки.

4. Теоретичні дослідження українськими вченими проблем ринкового реформування економіки України

Розглянута вище запропонована постсоціалістичним країнам у 90-ті роки концепція трансформації економіки, авторами якої були західні вчені, розкривала завдання реформ, методи та складові елементи перетворень. Виходячи з цього економісти країн СНД почали вивчати та узагальнювати досвід реформування. На початку 90-х років XX століття вчені України аналізували теоретичні концепції реформ, зміст, етапи та протиріччя перехідного періоду, роль держави у здійсненні перетворень, сутність необхідних інституційних перетворень.

Суттєвий внесок у розвиток теорії перехідної економіки внесли українські вчені А. Гальчинський, В. Геєць, С. Данилишин, І. Лукінов, С. Мочерний, В. Черняк, А. Чухно та ін. Значення теоретичних досліджень та їх використання в процесі формування економічної політики держави суттєво зросло. У 90-ті роки перед вченими з'явилась необхідність вирішення цілого компле-

ксу нагальних теоретичних проблем:

- обґрунтування концептуальних засад національної економічної моделі, визначення мети, засобів, методів та послідовності перетворень;
- проблема координації державного та ринкового регулювання в процесі реформування;
- розробка дій з подолання трансформаційної кризи; визначення факторів економічного зростання;
- визначення змісту інституціональних перетворень; зміна стереотипів економічної поведінки;
- реформування соціальної сфери; визначення пріоритетів в соціальній політиці та шляхів її реалізації;
- розробка заходів щодо інтеграції України у світову економіку та регулювання зовнішньоекономічних зв'язків.

Впровадження ринкових реформ ставило нові питання перед економічною наукою. У другій половині 90-х років почалося теоретичне обміркування результатів реформування економіки та обґрунтування основних напрямків соціальної політики, спрямованих на створення соціально-орієнтованої ринкової економіки в Україні. Українські науковці узагальнювали здійсненні перетворення та почали розробляти стратегію подальших реформ.

Так, академіки В. Геєць, І. Лукінов, А. Чухно започаткували фундаментальні дослідження з проблем трансформаційних перетворень національної економіки в перехідний період. Академіком В. Гейцем обґрунтовано стратегію розвитку економіки України на довгострокову перспективу, деталізовані складові змісту державної політики щодо шляхів, джерел та механізмів забезпечення інноваційної моделі розвитку економіки України [1; 2; 8]. Академікам І. Лукінову та А. Чухно належать поглиблені дослідження ролі держави в перехідній економіці та поєднання ринкових та державних регуляторів економіки; розробка стратегії економічного та соціального розвитку країни та подальшої економічної політики у інформаційному суспільстві [6; 9]. А. Гальчинському належать дослідження зв'язку економіки та демократії, факторів становлення інвестиційної моделі економічного зростання в Україні [1]. Проблеми ринкової трансформації економіки України та моделі розвитку аналізували С. Єрохіна, С. Злупко, Б. Кваснюк, В. Кононенко, Б. Панасюк, В. Черняк та ін.

В економічній літературі цього періоду обговорювалися питання реформування власності, роздержавлення та приватизації і соціально-економічні наслідки цього процесу; методологічні підходи у грошово-кредитній, фінансовій, податковій політиці, розвитку конкуренції, підприємництва та національного АПК. Досліджувались явища корупції та тіньової економіки. Вивчались тенденції розвитку світогосподарських зв'язків та проблеми вступу

України до СОТ. Узагальнювався також досвід ринкових перетворень інших постсоціалістичних країн.

Ринкові трансформації знайшли також широке віддзеркалення у наукових дослідженнях провідних вчених м. Харкова, працюючих в галузі економічної теорії. Так, вчені економічного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна провели глибокі дослідження ринкових перетворень та змішаної економіки перехідного типу: А. А. Гриценко розробив концепцію інверсійного типу ринкової трансформації, що розкриває зміни в логіці та наслідках розгортання економічних процесів у випадку, коли розривається в часі формування індустріальної економіки і ринкового господарства; з початку реформ відстоював пріоритетність інституційних підходів як основи для застосування і модифікації неокласичних і кейнсіанських концепцій [10, с. 228]. В. В. Глущенко пов'язав свої дослідження з фінансовими питаннями розвитку ринкової економіки та визначенням соціальної орієнтації економічного розвитку; Г. В. Задорожний провів аналіз змісту економічної влади у взаємозв'язку з відносинами власності та управління, з розкриттям змісту і чинників основних колізій політико-економічного характеру, які спостерігалися в Україні у першій половині 90 років XX століття [10, с. 234–236]. О. Л. Яременко сконцентрував свою увагу на системних дослідженнях інституційних механізмів економічної еволюції та інституційних основ перехідних процесів в економіці України, розробці узагальненої моделі перехідних станів господарчих систем [10, с. 243]. Дослідження С. В. Тютюнникової були присвячені актуальній та мало розробленій проблемі – формуванню доходів населення в умовах ринкової трансформації: удосконаленню методології досліджень та аналізу явища бідності та соціальної справедливості [10, с. 271].

Досвід реформування економіки України свідчить, що дослідження нових ринкових відносин неможливе без використання методології інституціоналізму.

Творчий колектив кафедри загальної економічної теорії НТУ «ХПІ» з 90-х років XX століття почав працювати над дослідженням ринкових та інституційних факторів функціонування економіки України, аналізуючи процеси формування системоутворюючих факторів у трансформаційному періоді та досліджуючи економічні процеси як загальні для України, так і специфічні для Харківського регіону: роздержавлення власності, еволюцію державного регулювання, формування ринків та ринкової інфраструктури, регулювання інвестицій та платіжного балансу країни.

Глибокі дослідження сучасних трансформацій як в Україні, так і в глобальному просторі належать М. М. Гуревичову. На значному фактичному та статистичному матеріалі ним проаналізовані особливості впливу сучасних світових економічних відносин на трансформаційну економіку України.

Наукові інтереси С. І. Архієреєва, який завідує кафедрою загальної економічної теорії НТУ «ХП», зосереджені на дослідженні трансакційних витрат в умовах ринкової трансформації. Він здійснив трансакційний аналіз перехідних до ринку процесів і заклав основи наукової школи трансформаційної економіки. Також він розробив концепцію раціонального трансакційного вибору, модель залежності ефективності й справедливості в умовах впливу розподільних відносин, модель трансакційних витрат грошового нагромадження. Удосконалив концепцію трансакційного сектора й здійснив уточнення його структури і меж в економіці України. Останнім часом розробляє основні підходи до дослідження трансакційної архітекτονіки та державної трансакційної політики [10, с. 249–262].

Сучасним завданням українських вчених є подальше адекватне відображення у дослідженнях тих процесів, які відбуваються в економіці України.

Цитати та документи

І. Лукінов [6]

Реформувати будь-яку систему можна по-різному, обираючи для цього як створювальні, так і руйнівні або змішані моделі. В інтересах людини та суспільства в цілому необхідно приймати виключно створювальні типи трансформаційних моделей, керуючись оціночним критерієм приросту ВВП і НД на душу населення, розвитку інтелекту нації, духовного її збагачення, піднесення рівня життя народу, що гарантує прогресивні зрушення у науково-технологічній і суспільній сферах людської діяльності.

Д. Сакс, О. Пивоварський [7]

Характер економічної системи визначатиметься не лише тими законами й правилами, які обере для себе Україна, а й особливостями української історії, культури, ресурсів і політики. Країна, безперечно, створить свою власну, українську модель економіки, навіть якщо вона введе законодавство, ідентичне до законодавства будь-якої іншої країни.

В. Гесць [2]

Позитивізм сучасного капіталізму в країнах з перехідною економікою, у тому числі і в Україні, і в Росії – це підприємницька активність, що дозволила по-новому організувати виробництво, використовуючи здобуту можливість приватизувати капітал і реалізуючи людські та матеріальні ресурси, що вивільнилися внаслідок кризи. Разом з тим позитиви, що мають загальноновизнані характерні ознаки сучасного капіталізму в цих країнах, водночас набули і негативного характеру у зв'язку з олігархізацією економіки або деякими спробами створення державного (бюрократичного) капіталізму. Невідворотними на цьому шляху виявилися: незаконне, переважно нелегітимне,

привласнення колишньої державної власності; прагнення до недосплати або взагалі уникнення від сплати податків; намагання дістати контроль (у тому числі і монопольного характеру) над бюджетними ресурсами; необґрунтоване отримання пільг і преференцій від держави за рахунок або прямого потурання і підтримки від державного апарату, заінтересованого в участі, або контролю з його боку за бізнесом, який народжувався. Загальновизнаним є той факт, що незаконне (тіньове) початкове привласнення або контроль над власністю в обох країнах спостерігалися ще за радянських часів, і здійснювалися вони людьми, близькими як до кримінального світу, так і до державного та партійного апаратів (даний факт визнано в багатьох публікаціях на цю тему). Певна частина його з успіхом продовжила таку діяльність і сьогодні.

Питання для самоконтролю

1. Як розвивалась економіка України наприкінці 80-х років?
2. Які завдання необхідно було вирішити для переходу до ринкової економіки?
3. Чому процеси приватизації призвели до суттєвих соціально-економічних протиріч у суспільстві?
4. Які теоретичні проблеми необхідно було вирішувати українським дослідникам у 90-ті роки?
5. Як характеризуються масштаби економічних перетворень в Україні у 90-ті роки XX століття?

План семінарського заняття

1. Стан економіки України на момент проголошення незалежності.
2. Основні напрямки ринкових перетворень в економіці України (1991–1994 рр.): позитивні і негативні наслідки.
3. Радикальні економічні перетворення другої половини 90-х років.
4. Основні напрямки теоретичних досліджень в українській економічній літературі 90-х років XX століття.

Теми повідомлень

1. Роль держави у трансформаційних перетвореннях.
2. Концепція монетаризму як теоретична основа ринкових реформ: теорія і практика реалізації.
3. Особливості інституціонального підходу до досліджень трансформації економічних систем.

Тести

Виберіть правильну відповідь.

1. Становлення ринкової економіки, з точки зору монетаристів, проходить через фази:

- а) фінансової стабілізації;
- б) становлення ринкових інститутів;
- в) структурного коректування економіки;
- г) усі відповіді вірні.

2. Рисою, властивою тільки перехідній економіці, є:

- а) монополізм;
- б) інфляція;
- в) безробіття;
- г) відсутність механізму саморегуляції.

3. Функціями державного регулювання в умовах трансформації економіки є:

- а) традиційні (цільова, регулююча, контролююча, соціальна);
- б) макроекономічна стабілізація;
- в) інституційні перетворення;
- г) усі відповіді вірні.

4. Перетворення у перехідній економіці охоплюють:

- а) макроекономічні перетворення;
- б) зміни інституційного характеру;
- в) перетворення на рівні мікроекономіки;
- г) одночасні мікро- і макроперетворення та інституційні зміни.

5. Об'єктивні фактори, що ускладнювали трансформаційні процеси в Україні:

- а) системна криза народного господарства СРСР;
- б) розрив економічних зв'язків, пов'язаний з руйнуванням СРСР;
- в) структурна деформованість економіки України;
- г) всі відповіді вірні.

6. Суб'єктивні фактори, що ускладнили трансформаційні процеси в Україні:

- а) невпорядкованість відносин між основними гілками влади;
- б) відсутність на початку реформ наукової концепції та програми перетворень;

в) помилки та прорахунки уряду;

г) усі відповіді вірні.

7. Специфічні риси державного регулювання перехідної економіки України – це:

- а) наявність чіткої стратегії перетворень;
- б) вплив традицій командної системи управління;

- в) традиції бюрократизму;
 - г) вірно: б), в).
8. До підсумків трансформації економіки України до 2005 року відносяться:
- а) створення в Україні основ змішаної економічної системи;
 - б) ефективна робота усіх ринків;
 - в) високий рівень соціальної захищеності громадян;
 - г) відсутність монополізму;
9. Світовий банк відносить Україну:
- а) до розвинутих країн;
 - б) до ринків, що народжуються;
 - в) до країн, що розвиваються;
 - г) усі відповіді невірні.
10. Теоретичні дослідження українських вчених у 90-ті роки охоплювали:
- а) обґрунтування концептуальних засад національної економічної моделі;
 - б) визначення змісту інституціональних перетворень;
 - в) обґрунтування стратегії розвитку на довгострокову перспективу;
 - г) усі відповіді вірні.

Список літератури

1. Гальчинський А. Інноваційна стратегія українських реформ / А. Гальчинський, В. Гєєць, А. Кінах, В. Семіноженко. – К.: Знання України, 2002. – 336 с.
2. Гєєць В. Деякі порівняльні ознаки трансформаційних моделей економіки України і Росії. // Економіка України. – 2005. – № 5. – С. 4–13.
3. Гриценко А. Структура рыночной трансформации инверсионного типа // Экономика Украины. – 1997. – № 1.
4. Дідківська Л. І. Державне регулювання економіки: навч. посібн. / Л. І. Дідківська, Л. С. Головка. – К. : Знання-Прес, 2000. – 209 с.
5. Ковальчук В. М. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. / В. М. Ковальчук, М. В. Лазарович, М. І. Сарай. – К. : Знання, 2008. – Ч.І., Розд. 5, с.199–256.
6. Лукінов І. Методи та засоби державного регулювання економіки перехідного періоду // Економіка України. – 1999. – № 5.
7. Сакс Д., Пивоварський А. Економіка перехідного періоду: Уроки для України / Д. Сакс, А. Пивоварський ; пер. з англ. – К.: Основи, 1996.
8. Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи) : Інститут економічного прогнозування / ред. академіка НАН України В.М. Гєєць. – К. : ЛОГОС, 1999.

9. Чухно А. Нова економічна політика // Економіка України. – 2005. – №№ 6, 7.

10. Економічна наука в Харківському університеті: колективна монографія В. В. Глущенко, В. В. Александрова та ін. – Х. : ХНУ, 2005. – 332 с.

ДОДАТОК А

Термінологічний словник

Автаркія (гр. *autarkia* – самовдоволення) – економічна політика, спрямована на господарське відособлення, створення економіки в межах окремої країни або групи країн, максимальне обмеження імпорту при одночасному стимулюванні експорту товарів і капіталів.

Аграрна неолітична революція – процес розподілу праці: виділення землеробства, скотарства, ремесла і перехід від привласнюючого типу господарства, до відтворюючого типу господарства. У результаті продукти і різні вироби створювалися руками людини. Таким чином, близько 10 тис. років тому, у період нового кам'яного віку, почалася господарська діяльність людини.

Акселератор – відношення приросту простимульованих інвестицій, до приросту національного доходу; механізм акселератора доповнює механізм мультиплікатора; термін введений Е. Хансеном.

Алод (нім. *allod*, від старонім. *al* – повний і *od* – володіння) – повна спадкова власність на землю за феодализму в Західній Європі.

Американський шлях розвитку сільського господарства – фермерський шлях, заснований на веденні сільського господарства на землі, що знаходиться у приватній власності. Вперше поширився у західних районах США після закінчення громадянської війни в 1865 році.

Анексія (лат. *annexio*) – насильницьке приєднання, загарбання однією державою всієї (або частини) території іншої держави або народу.

Апостеріорі – в результаті, після закінчення розгляду, «екс пост».

Апріорі – спочатку, заздалегідь, до початку розгляду, «екс анте».

Банки – приміщення, у тому числі в храмах, які використовувалися для збереження грошей і кредитування людей, що займалися торгівлею, а також різними операціями з нерухомістю відразу після появи перших металевих грошей у Давній Греції і Римі в VII–VI ст. до н.е. Із закінченням перших «темних» століть Середньовіччя банківська справа почала активно розвиватися в Європі.

Білль (англ. *rill*, лат. *dulla* – кулька, кругла печатка) – 1) законопроект, що вноситься на розгляд законодавчого органу у Великобританії, США та деяких інших країнах; 2) назва деяких конституційних актів, які набрали чинності закону, наприклад, Білль про права.

Біржа (нім. *boerse*, фр. *bourse* лат. *bursa* – гаманець) – 1) організаційно

оформлений ринок, що постійно функціонує, на якому торгують цінними паперами, валютними товарами або здійснюють оптову торгівлю за стандартними зразками; 2) організація, що обслуговує процес укладання угод між господарюючими суб'єктами про купівлю-продаж.

Біржі в XVII ст. визначалися як «місце зустрічі банкірів, торговців, біржових маклерів, комісіонерів» для здійснення торгових операцій із наданням лише зразків товарів (товарно-сировинні біржі) і різних замінників металевих грошей, у тому числі векселів. Згодом у європейських країнах з'явилися біржі, які спеціалізувалися на торгівлі цінними паперами (акціями і т.д.), що поступово перетворилися у фондові біржі. Пізніше з'явилися валютні біржі.

Бюргери (нім. *burger* – городянин) – 1) *заст.*, у Німеччині та в деяких інших країнах – міські жителі; 2) вільні рівноправні жителі (ремісники, купці) середньовічних міст Західної Європи, об'єднувалися у цехи та гільдії. В Україні бюргерами називалися міщани, які поєднувалися, крім цехів та гільдій, у братства.

Вартість (мінова) – ринкова цінність товару, блага; визначається безпосередньо в процесі обміну (ринкового торгу).

Вартість (споживча) – цінність товару, блага для споживача; визначається «корисністю» – здатністю задовольняти одну або декілька потреб.

Васалітет (фр. *vassalite*, лат. *vassus* – слуга) – у Західній Європі в середні віки – система відносин, яка була заснована на залежності одних феодалів від інших, заможніших і могутніших.

Веблена (ефект) – падіння попиту на товар, при зниженні його ціни як наслідок зниження його «престижності», і навпаки.

Вексель – (від нім. – *wechseln*) означає «змінювати, розмінювати». Це різновид боргового зобов'язання, складеного у певній формі, що надає право вимагати сплати зазначеної в даному документі суми після закінчення терміну, на який він був виписаний.

Верв – сусідська або територіальна громада сільських жителів, що трансформувалася з родоплемінної у Давньоруській державі.

«Відрізки» – так називалися невеликі ділянки орної землі, які «відрізалися» від селянських наділів, якщо їхня площа перевищувала середню повітову норму при реалізації положень реформи 1861 року.

Візера (закон) – дійсна цінність будь-якої речі є недоотримана корисність інших речей, які могли б бути виготовлені за допомогою ресурсів, витрачених на виробництво даної речі.

Вілан (лат. *villanus*, *villa* – маєток) – у середньовічній Західній Європі –

феодално залежний селянин; у Британії вілан був фактично кріпаком, а у Франції, Німеччині, Італії, зберігаючи свободу, був у земельній залежності від феодала.

«Визначені роки» – розшук селян, які втекли від свого хазяїна, без попередньої сплати всіх боргів і податків (XVI ст.).

Гільдії купецькі в Росії – об'єднання купців з метою одержання прибутку від торгівлі. Поділялися в залежності від суми наявного і спрямованого в обіг капіталу і специфіки торгівлі, у тому числі територіальної. Купці першої гільдії займалися торговими операціями з закордонними країнами, другої гільдії – великою оптовою торгівлею усередині своєї країни і третьої – дрібнооптовою торгівлею.

Гомстед-акт (англ. *homestead* – садиба, ферма) – закон про земельні наділи в США і Канаді, який видав у 1862 році під час громадянської війни у США 1861–1865 років уряд А. Лінкольна під тиском народних мас. Надавав кожному громадянину США при виповненні 21 року право одержати за певний внесок ділянку землі (гомстед), що з часом ставала його власністю

Гомстеди (англ. *homestead* – садиба, ферма) – земельні наділи в США, Канаді, які надавалися згідно з гомстед-актом.

Госсена (другий закон) – рівновага споживача досягається при рівності граничних корисностей всіх благ, що споживаються.

Госсена (перший закон) – із збільшенням кількості даного блага гранична корисність блага зменшується.

Грецький поліс – невелика суверенна держава в Давній Греції типу Афін, економічною основою якого було колективне володіння землею, що передбачало приватну власність. Чоловіки полісу входили в самостійну військову організацію типу ополчення.

Грюндерство (нім. *grunder* – засновник) – масове створення підприємств, акціонерних товариств, банків тощо, що супроводжувало біржовими спекуляціями, нездоровим ажіотажем та махінаціями фінансових ділків. Грюндерство було найпоширенішим у 50–70-х роках XIX ст. Спостерігалось в Росії, Німеччині та інших країнах у XIX ст.

«Друге видання» кріпосництва – більш пізніше, ніж у Західній Європі, покріпачення селян у XV–XVII ст. на Русі, у деяких країнах Східної Європи та Пруссії.

Данина – форма стягнення податей (податків) на Русі, встановлена княгинею Ольгою у 946 році. Форми і розміри її були обумовлені заздалегідь. Місцями збору були так звані цвинтарі, а збирачами – тіуни. Третина зібраного

йшла в князівську скарбницю, а «десятина» (1/10) – у розпорядження православної церкви.

Девальвація (нім. *devaluation*) – зниження курсу національної чи міжнародної (регіональної) валютно-грошової одиниці щодо валют інших країн, міжнародних валютно-грошових одиниць.

Дедукція – один з прийомів логічних міркувань, при якому від загальних закономірностей здійснюється перехід до приватних висновків і рекомендацій. Метод, зворотний індукції.

Демілітаризація економіки – переведення на мирні «рейки» національної економіки окремо взятої країни після будь-якої широкомасштабної війни.

Дивіденд (англ. *dividend*, лат. *dividendus* – те, що треба розділити) – прибуток від інвестицій, як правило, у формі готівки або акцій. Є частиною прибутку акціонерного товариства, яку щороку розподіляють між акціонерами за їхніми акціями і яка залежить від величини чистого прибутку та кількості акцій.

Дисконтування – зведення ціни блага, (товару, грошей) в майбутньому до його сьогоднішньої оцінки.

Диференціальна рента – модель виникнення ренти на ділянках з різною родючістю; створена Д. Рікардо, доповнена К. Марксом.

Диференціація продукту – поява у товарів (продуктів) якостей, що відрізняють їх від товарів конкурентів: секретна рецептура, патент, товарний знак, унікальний дизайн, упаковка, що упізнається і т. ін.; основна причина переходу від системи вільної до монополістичної конкуренції (за Чемберліном).

ДКЕК – державна комісія з електрифікації країни, створена в РРФСР у 1920 році. На першому етапі роботи відновлювалися збудовані до 1917 року ГЕС і ТЕС. Потім був створений ряд нових ТЕС, які працювали в основному на торфі (Волховська, Шатурська та ін.). Розвиток енергетики сприяв відновленню промисловості і транспорту.

Домен – панська (князівська) запашка землі.

Домініон (англ. *dominion*, середньолат. *dominio* – володіння, влада) – назва самоврядних частин і деяких колоній колишньої Британської імперії, які згодом отримали статус самостійних держав у рамках Британської співдружності націй, наприклад Канада, Австралійський Союз. Після Другої світової війни замість терміну «домініон» вживається термін «член Співдружності».

Ейкономіка – мистецтво, наука ведення домашнього господарства, управління маєтком і полісом, орієнтована на придбання споживних вартостей, термін введено Аристотелем.

Економіка – «закони господарства» (дослівний переклад з грец.).

Економікс – економічні науки; так стала називатися економічна теорія на Заході (в англо-саксонському світі) в XX столітті; термін введений А. Маршаллом.

Економічна людина (модель) – підхід до аналізу поведінки людини (споживача, виробника), заснований на припущеннях про його незалежність, егоїстичність, раціональність, інформованість, компетентність; запропонована А. Смітом.

Екстерналії – зовнішні, побічні ефекти.

Еластичність – показник, що характеризує (зазвичай в %) ступінь зміни попиту, залежно від зміни ціни (еластичність за ціною) або доходу споживача (еластичність за доходом).

Енергетична база виробничої діяльності людини змінювалася протягом багатьох століть, починаючи з мускульної енергії людини і тварин до використання енергії води і вітру, особливо на мануфактурах централізованого типу, до застосування енергії пари, настання «століття електрики», використання атомної енергії в мирних цілях. До «екзотичних» видів енергії належать використання енергії сонця, а також припливів і відливів моря в прибережних районах.

Євро – європейська грошова валюта, введена з 1 січня 2002 року в Бельгії, Німеччині, Греції, Ірландії, Іспанії, Італії, Люксембурзі, Нідерландах, Португалії, Фінляндії, Франції, Швеції.

Європейська цивілізація – молоді держави, що сформувалися в основному на базі німецьких і слов'янських племен на руїнах давньої Римської імперії. Поступово стала переважати приватна форма власності. З відкриттям Америки Колумбом і утворенням у XVIII ст. США, Європейська цивілізація стала називатися Західною.

Закуп – це селянин, який взяв купу (борг) у пана: худобу, насіння, соху або плуг для ведення землеробського господарства і потрапив на певний строк до нього в залежність.

«Заповідні роки» (XVI ст.) – заборона на вільний перехід селянина від одного хазяїна до іншого навіть у Юріїв день (осіннє православне свято).

Заробітної плати (закон залізний) – виведене із закону народонаселення Мальтуса положення про те, що реальний розмір заробітної плати працівників за наймом, завжди прагнутиме до прожиткового мінімуму сім'ї працівника.

Земля – один з чотирьох чинників виробництва, факторіальним доходом якого є рента або орендна плата; це поняття включає: корисні копалини, родючість ґрунтів, площі, які можуть бути використані під будівництво, при-

родні ресурси і ландшафт.

Ієрархія (гр. *hiervs* – святий, божественний, священний та *arche* – влада) – 1) поділ на вищі і нижчі посади, чини; 2) розміщення частин, елементів цілого в порядку від вищого до нижчого.

Імперія (лат. *imperium* – царство, наказ, веління; вища влада, *imperio* – наказую, володарюю, управляю) – 1) монархічна, здебільшого велика держава, на чолі якої стояв імператор; 2) у минулому – держава, яка мала колоніальні володіння, а також держава, до складу якої входили території, позбавлені економічної та політичної самостійності й управління якими здійснювалося з єдиного центру, наприклад Російська І.; 3) велика монополія, яка здійснювала повний контроль над галуззю промисловості, наприклад, нафтова.

Імунітет (лат. *immunitas (immunitatis)* – звільнення від чогось) – у феодалному праві Західної Європи – сукупність прав феодала здійснювати у своїх володіннях деякі державні функції без втручання центральної влади.

Інвестиції – вкладення коштів (капіталу) з розрахунком на отримання доходу в майбутньому. Основні напрями інвестування; промислові активи, нерухомість, інфраструктура, фінансовий сектор (депозити, цінні папери, зобов'язання), торгівля (оборотні кошти, товарна маса), інновації, соціальний сектор (освіта, охорона здоров'я). Є джерелом подальшого зростання ВВП.

Індукція – один з прийомів логічних міркувань, при якому від приватних спостережень здійснюється перехід до теоретичних узагальнень. Метод, зворотний дедукції.

Індустріалізація – зародження на основі завершення промислової революції в тій або іншій країні виробництва засобів виробництва, тобто розвиток, важкої промисловості (група «А»). Щоб здійснилася індустріалізація, необхідно було налагодити виробництво машин машинами, за допомогою яких проходила перебудова всіх галузей народногосподарського комплексу, у тому числі і сільського господарства.

Інституціоналізм – один з провідних напрямів сучасній економічній думки, в центрі уваги якого знаходиться вивчення впливу на економічний розвиток соціальних, правових, сімейних, і інших інститутів – стійких комплексів формальних і неформальних правил, принципів, норм і установок, регулюючих різні сфери людської діяльності і організуючих їх в систему ролей і статусів.

Інтернаціоналізація капіталу: вивезення його за кордон; розподіл світу між союзами капіталістів; розподіл світу між провідними державами. Характерне явище для світової економіки ХХ ст.

Інфляція – падіння купівельної спроможності грошей в результаті під-

вищення загального рівня цін; джерелами інфляція є зростання грошової маси, збільшення витрат виробництва, насамперед, заробітної плати, підвищення номінальних доходів населення; вимірюється у відсотках або індексом.

Йомени, йоменрі (англ. *yeoman*, множ. *yeomen*) – 1) у Великобританії в XIV–XVIII ст. – селяни, які самостійно господарювали на землі, отриманій у спадок.

«Капіталізація поміщицьких маєтків» – втягнення їх у ринкові відносини.

«Комутація» ренти – перехід селян з панщини на оброк у країнах Європи з XIV ст.

Капітал – один з чотирьох чинників виробництва, факторіальним доходом якого є відсоток. Може виступати в грошовій або товарній формі: будівлі, споруди, запаси, машини, устаткування, транспортні засоби і т.д.

Кейнса (основний психологічний закон) – із зростанням доходу люди схильні збільшувати споживання, але у меншій пропорції ніж зростає дохід.

Кейнсіанство – концепція, заснована на ідеях, викладених в роботах Джона М. Кейнса, суть якої полягає в тому, що держава для протидії несприятливим змінам ділового циклу та підтримки ефективної зайнятості й попиту може і повинна втручатися в економічні процеси та йти на додаткові витрати незважаючи на дефіцит бюджету і загрозу зростання інфляції.

Кларка (закон розподілу) – якщо дії побічних чинників нейтралізовані або врівноважуються, кожен чинник виробництва отримує ту суму багатства, яку він створює.

Кобба-Дугласа (виробнича функція) – $Y = f(K, L)$, де Y – виробництво (ВВП, НД), K – капітал, L – праця.

Колективізація – об'єднання з 1929 року у єдині масиви земельних ділянок, виділених в умовне володіння селянам згідно з «Декретом про землю» 1917 року. Конфіскувалися при цьому продуктивна худоба, господарське майно. Колгоспи були перетворені в механізм перекачування коштів із сільського господарства в промисловість для здійснення сталінської індустріалізації. У селян зникло відчуття «хазяїна на землі», а продовольче питання не було вирішено. Суцільна колективізація завершилася наприкінці 1930-х років, після 1945 року продовжилася на знов приєднаних землях.

Колонат (лат. *colonatus* – хлібороб) – форма виробничих відносин між колонами і землевласниками в Римській імперії, Візантії за часів раннього Середньовіччя.

Колонізація (фр. *colonisation*) – 1) заселення територій у середині країни, які до цього були малозаселені (внутрішня колонізація); 2) побудова посе-

лень (колоній) за межами своєї етнічної території (зовнішня колонізація); 3) загарбання якої-небудь країни або її частини; засоби, які перетворюють країни чи їх частини в колонії.

Колонії – створення на чужій території замкнутих адміністративно-автономних поселень, що копіювали метрополію і були тісно з нею пов'язані.

Кольберізм – різновид протекціоністської політики, яка проводилась у Франції в другій половині XVII століття міністром фінансів Кольбером.

Конверсія (фр. *conversion*, лат. – *conversio* – перетворення, зміна) – 1) обмін, перетворення, перерахунок; конверсія валюти – обмін однієї валюти на іншу за чинним курсом; 2) перепрофілювання промисловості з випуску військової продукції на виробництво товарів широкого споживання, або навпаки.

Концерн (англ. *concern*, дат. *com-(con)* – разом і *cernere* – розрізняти) – багатогалузева корпорація, яка має централізоване керівництво.

Концесія (нім. *konzession*, лат. *concessio* – поступка; дозвіл) – 1) договір про експлуатацію громадянами або юридичними особами промислових підприємств чи земельних ділянок з правом видобування корисних копалин, будівництва різноманітних споруд; надається державою; 2) підприємство, організоване на підставі такого договору.

Копігольдери – в Англії були вільними селянами і платили лорду фіксовану грошову ренту за землю, але замість документа на володіння наділом у них була виписка або копія з протоколу місцевого суду.

Корисність – здатність речі (товару) задовольняти одну або декілька потреб; є основою для утворення споживної вартості (цінності).

Коттери – малоземельні, залежні від лорда (феодала) селяни в Англії з наділом до трьох акрів присадибної землі.

Латифундія (лат. *Latifundium*, *latus* – широкий і *fundus* – земля, маєток) – назва великих земельних володінь, маєтків у деяких країнах.

Лафера (крива, парадокс) – описує, як із зростанням номінальних ставок оподаткування реальні надходження доходів до бюджету після досягнення точки максимуму починають швидко знижуватися.

Левант (італ. *levante* – схід, *levare* – підіймати) – загальна назва країн східного узбережжя Середземного моря, Близького Сходу. Вживалася до початку XX ст.

Лен (нім. *lehen*, *деирут* – позичати) – 1) у Західній Європі за феодалізму (переважно в Німеччині) – земельні володіння (рідше – якесь інше джерело прибутків), які васал одержував від сеньйора за умови несення військової служби. З XII ст. (на відміну від беніфіції) передавалося в спадок; 2) податок,

який збирали з ленного помістя.

Ленд-ліз (англ. *lend-lease*, *lend* – давати в борг і *lease* – здавати в оренду) – система передачі СІЛА в позику або в оренду зброї, боєприпасів, стратегічної сировини та інших матеріальних ресурсів країнам антифашистської коаліції під час Другої світової війни (1939–1945).

Листа (модель п'ятистадіальна) – один з варіантів поділу економічної історії на п'ять періодів (стадій), запропонований німецьким економістом-істориком Ф. Листом.

Ліквідність – здатність капіталу обертатися з однієї форми в іншу і в готівку, ліквідність якої вважається абсолютною. Одне з ключових понять кейнсіанства.

Люстрації (пол. *lustratio* – перевірка, лат. *lustrum* – податний або фіскальний період) – у Польщі (XVI–XVIII ст.), у Литві Білорусі та на Правобережній Україні (XVIII–XIX ст.) – періодичні описи державного майна для обліку прибутків. Проводили уряди Речі Посполитої та Росії.

Майорат (лат. *major* – старший) – 1) у феодальному прав та в праві деяких сучасних країн форма успадкування нерухомого майна (найчастіше земельної власності), за яким воно повністю передається старшому за віком члену сім'ї; 2) маєток, що передається в спадок старшому в сім'ї.

Мальтузіанство – економічна концепція, заснована на «Законі народонаселення» Томаса Мальтуса, суть якої полягає в тому, що без контролю за зростанням населення неможливо досягти високих і стійких темпів економічного розвитку; як бажані заходи пропонується встановлення обмежень на міграцію з-за кордону, стимулювання пізніх шлюбів, широке розповсюдження протизаплідних засобів і планування сім'ї.

Мальтуса (закон народонаселення) – чисельність населення здатна зростати в геометричній прогресії, збільшуючись удвічі кожні 25 років, тоді як засоби існування (продовольство) можуть зростати не більше ніж в арифметичній прогресії.

Манор (англ. *manor*, *maneo* – залишаюсь, мешкаю) – феодальний маєток у середньовічній Англії.

Маржиналізм – один з напрямів економічних досліджень (школа), що сформувався в другій половині XIX століття, в центрі уваги якого знаходиться вивчення граничних («маржинальних») величин: корисності, продуктивності, витрат і т. ін.

Марксизм – економічна і політична доктрина, сформована на базі вчення Карла Маркса про працю, як джерело доданої вартості, про капітал як ви-

робничі відносини, засновані на експлуатації позбавлених засобів виробництва найманих робітників, боротьбі класів як рушійної сили історії і пролетарської революції, з подальшим усуспільненням засобів виробництва і ліквідацією приватної власності на них як неминучому завершенні (подоланні) буржуазного ладу.

Маршалла (хрест) – криві попиту і пропозиції, поєднані в одній системі координат (на одному графіку), перетин яких дає точку рівноваги ринкової ціни і обсягу реалізації продукції.

Мейнстрім – головна дорога, основний напрям, найбільш авторитетний в науці, мистецтві.

Менгера (теорема) – якщо доходи пропорційні розмірам виробленої продукції, а оплата кожного чинника дорівнює його граничному продукту, то загальна сума таких оплат дорівнює сукупному продукту.

Меркантилізм – система економічних і політичних поглядів, характерних для етапу становлення національних держав і початку боротьби торгової буржуазії за свої права; джерелом приросту багатства нації оголошується зовнішня торгівля, в області економічної політики рекомендується жорсткий протекціонізм, відносно населення – політика пронаталізму, конкуренція оголошується шкідливою, а встановлення монополій – корисним для розвитку господарства.

Метрополія (гр. *metropolis*, *meter* – мати і *polis* – місто) – 1) у Стародавній Греції – назва міста-держави (поліса) щодо заснованих ним в інших землях поселень; 2) держава, яка володіє колоніями.

Мілітаризація (фр. *militarisation*, лат. *militaris* – військовий) – підпорядкування економічного, громадського і політичного життя країни меті та завданням мілітаризму.

Монополістична конкуренція – стан ринку, при якому значна частина продукції галузі (до 95%) виробляється декількома (до 15) великими підприємствами. Джерелом виникнення монополії Чемберлін вважав диференціацію продукту, а Робінсон – концентрацію виробництва і капіталу.

Монополія (гр. *monopolia*, *monos* – один і *polco* – продаю) – 1) виключне право на виробництво, торгівлю тощо, що належить одній особі, групі осіб або державі; 2) перен., особливе становище кого-небудь, що надає переваги порівняно з іншими; 3) велике господарське об'єднання (трест, синдикат, концерн), яке зосереджує у своїх руках більшу частину виробництва і збуту певного товару.

Мультиплікатор – відношення приросту національного доходу до при-

росту інвестицій (у Кейнса – всіх, у Хансена – тільки автономних); одне з центральних понять кейнсіанства.

«Невидима рука» – поняття, введене Смітом для позначення конкурентного порядку, що стихійно утворюється (термін Хайека), сам без втручання держави здатний привести економічну систему до найкращого (рівноважного) стану.

Норма доданої вартості – відношення доданої вартості до вартості робочої сили («доданої праці до сплаченої»); поняття введене Марксом, який трактував її як показник експлуатації робочого класу.

Норма прибутку – відношення доданої вартості до загальної маси витраченого капіталу; Маркс вважав, що вона має тенденцію до зниження; сьогодні це співвідношення характеризує рентабельність виробництва.

Ноу-хау (англ. *know-how*, букв. – знаю, як) – технічні знання, досвід, таємниці виробництва, документально оформлені, передача яких обумовлюється при укладанні ліцензійних договорів та інших угод, оскільки ноу-хау охороняється законодавством.

Олігополія (ісп. *oligos* – небагато і гр. *polico* – продаю) – панування невеликої кількості фірм, компаній у виробництві та на ринку. Протилежне – монополія.

Ордо – порядок.

Ордолібералізм – один з напрямів сучасного лібералізму, теорія конкурентного порядку.

Охлократія (гр. *ochlos* – натовп і *kratos* – влада) – панування юрби.

«Перебудова» в економіці – структурна перебудова в економіці СРСР на основі реорганізації господарських механізмів. Хронологія періоду формально визначається з квітня 1985 року (обрання М. Горбачова Генеральним секретарем ЦК КПРС) до грудня 1991 року – розпаду СРСР. Фактично плюралізм в економіці проявився із середини 1987 року, коли був прийнятий ряд заходів для трансформації централізованої, планово-розподільної економіки в модель ринкового соціалізму.

«Повість временних лет» – літопис основних подій, що передували утворенню Давньоруської держави і відбуваються і потім на його території з IX ст. Дійшла до сучасного читача в списках XII–XIII ст.

«Полюдь» – змішаний тип збору данини, більш-менш обумовлений в усних договорах між молодістю Давньоруською державою і підвладними племенами і утримання князя і його дружин за рахунок населення підвладних територій. З'явилося першою формою стягування податків на Русі.

Парето (оптимальність) – оптимальним є такий стан системи, при якому жоден з учасників не може поліпшити свого становища, не погіршивши при цьому становище хоч би одного з інших «гравців».

Парето (розподіл) – багатство в суспільстві, а також зусилля і результати розподіляються в пропорції 20 на 80: 20% найбагатших сімей володіють 80% всього суспільного багатства.

Патриції (лат. *patricii, pater* – батько) – 1) у Стародавньому Римі спешу – все корінне населення, яке входило до родової громади і становило римський народ. Пізніше – родова аристократія; 2) у Середньовіччі – міська аристократія.

Первісне нагромадження капіталу – процес, в ході якого накопичений капітал використовувався для утвердження капіталістичних, тобто ринкових, відносин. Збігся з початком Великих географічних відкриттів і утворенням колоніальних імперій.

Перелогова система землеробства (переліг) – зміна ділянок землеробства (перенос) з одного місця на інше у процесі виснаження родючості ґрунту.

Пігу (ефект) – із збільшенням грошової маси в обігу наявні суми, що зберігаються на руках, пропорційно знецінюються і навпаки.

Підприємництво (здібності) – один з чотирьох чинників виробництва, факторіальним доходом якого є прибуток (підприємницький). Полягає в здатності поєднувати решту чинників так, щоб вартість отриманого продукту перевищувала «справедливу» оплату залучених чинників.

Планово-розподільна економіка в перші роки радянської влади розвивалася в умовах функціонування вертикальних галузевих управлінь ВРНГ (Всеросійської ради народного господарства) в особі головокмів (головних комітетів) і горизонтальних об'єднань в особі губраднаргоспів.

Податки – це обов'язкові платежі в бюджет тієї або іншої країни, які здійснюють юридичні і фізичні особи.

Подушний податок платило населення Росії з 1724 року, тобто з часу Петровських реформ. Стягувався з душ чоловічої статі близько 160 років, збирався з усіх «тяглових» людей (крім дворянства, духовництва, купецтва).

Політична економія – так називалася економічна наука в XIX столітті; сам термін був використаний А. Монкретьєном в 1615 році.

Поташ (гол. *potash*, нім. *portasche, port* – горщик і *asche* – попіл) – технічна назва карбонату калію. Білий зернистий порошок. Застосовується у виробництві скла, рідкого мила, при фарбуванні тощо.

Привласнююче господарство – тип господарства, в якому люди за-

довольняють свої потреби у «дарах» природи в процесі збирання, полювання і рибальства.

Принципат (лат. *principatus* – керівна роль, імператорська влада) – у Стародавньому Римі – форма рабовласницької монархії, за якої зберігалися республіканські установи, але влада фактично належала одній людині – принцепсу (першому в списку сенаторів); існувала з 27 року до н.е. до 198 року н.е.

Продзагін – продовольчі воєнізовані загони з робочих великих міст Росії, переважно Москви і Петрограда, що силовими методами здійснювали збір продовольчої розверстки у 1918–1920 роках.

Промислова інфраструктура – сукупність систем і служб, необхідних для функціонування підприємств галузей промислового виробництва.

Пронаталізм – політика, спрямована на збільшення чисельності населення країни, шляхом заохочення шлюбності і народжуваності; мала місце ще в Стародавньому Римі, а в «Новий час» запропонована меркантилістами як один із засобів збільшення багатства нації.

Протекціонізм – політика, спрямована на захист внутрішнього ринку (виробника) від небажаної конкуренції з боку іноземних товарів; її елементами є: високі імпорتنі митні тарифи, заохочення виробників експортної та імпортозамінюваної продукції, преференції вітчизняним товаровиробникам і торговцям, надання пільг, встановлення монополій, квотування, ліцензування і т. і.; починаючи з меркантилістів активно використовувався як елемент національної економічної політики.

Прусько-юнкерський шлях розвитку сільського господарства – більшість селян Пруссії в ході аграрної реформи в першій половині XIX ст. була звільнена від фортечної залежності без землі, що на 97–98% залишилася в руках великих землевласників (юнкерів).

Рантьє (фр. *rentier, rente* – рента) – особа, яка живе за рахунок доходів від цінних паперів чи на відсотки від наданого в кредит капіталу.

РЕВ – Рада Економічної Взаємодопомоги, створена у 1949 році з центром у Москві, об'єднувала країни ССР. В якості спостерігачів на окремих засіданнях були Фінляндія, Ірак, Мексика, Ангола, Нікарагуа, Ефіопія, Лаос. КНР, ДРВ та Албанія не входили до цього об'єднання. СФРЮ (Югославія) брала участь лише в роботі окремих комісій. Країни РЕВ займали 30 % усієї території Землі, на якій проживало 20 % населення планети, а обсяг виробництва сягав 38–39 %.

«Революція цін» – відбулася в XVI ст. у зв'язку з потоком дорогоцінних металів і сировини, що потрапили з Америки, Азії та Африки в Європу в ході

Великих географічних відкриттів. Золото і срібло знецінилося, удвічі виросли ціни на продукти масового попиту. Позитивним результатом був процес уніфікації цін на найважливішу продукцію в різних регіонах планети.

Резервація (фр. *reservation, reservare* – зберігати) – у певні періоди історії США, ПАР, Австралії, Канади, Бразилії – територія для примусового поселення корінного населення, наприклад індіанців у США.

Реквізиція (лат. *Requisition* – вимога) – примусове відчуження за плату (на відміну від конфіскацій) або тимчасове вилучення майна.

Реконверсія (лат. *conversio* обернейш) – переведення економіки країни після закінчення війни на виробництво продукції мирного часу.

Ремісничі майстерні – дрібні підприємства з відсутністю подетального розподілу праці.

Репарація (лат. *reparatio* – відновлення) – у міжнародному праві вид матеріально-правової відповідальності. Передбачає відшкодування державою завданих нею під час воєнних дій збитків. Виплату репарації звичайно обумовлюють у мирному договорі.

Ринкова інфраструктура – система (мережа) установ і організацій, що забезпечують вільний рух товарів і послуг на ринку. Окремі її елементи розвивалися з давніх часів паралельно зі становленням торгівлі й у цілому товарно-грошових відносин.

«Світ» – територіальна громада, яка утворилася в північних, лісових районах Русі (навколо Старої Ладogi і Новгородa) після розпаду родоплемінної громади.

Сателіт (лат. *satelles (satellitis)* – охоронець; супутник; спільник) – 1) у Стародавньому Римі – озброєний найманець, який супроводжує свого володаря; 2) той, хто залежить від кого, чого-небудь, виконує чийсь волю; 3) держава, формально незалежна, але фактично підпорядкована іншій (більшій) державі.

Світова система соціалізму (ССС) – об'єднання в другій половині 1940-х – до початку 1990-х років країн так званої народної демократії, що у фарватері СРСР будували соціалізм. До них відносилися: Албанія (вийшла з їх складу ще до утворення РЕВ через політичні розбіжності між керівництвом СРСР і цієї країни); УНР, ГДР, НРБ, ПНР, КНР, КНДР і Куба. Співдружність розпалася після розпуску СРСР наприкінці 1991 р. КНР з початку 1960-х років входила до соцтабору лише номінально.

Секуляризація (середньолат. *saecularis* – світський, мирський) – 1) перетворення церковної і монастирської власності на власність світську, державну; 2) у Західній Європі – перехід особи з духовного стану у світський з дозволу церкви.

Сеньйор (лат. *senior* – старий) – 1) у добу Середньовіччя в Західній Європі – землевласник-феодал, який володів селянами і городянами; 2) сюзерен (вищий феодал) щодо васалів.

Сеньйорія – маєток феодала у Франції.

Сея (закон) – «продукти обмінюються на продукти» (або «товари обмінюються на товари»), пропозиція створює свій власний попит; наслідок – загальні кризи перевиробництва неможливі.

Синдикат (нім. *syndikat*, гр. *syndikos* – захисник) – 1) одна з форм монополії – об'єднання підприємців, яке здійснює свою комерційну діяльність (визначення цін, збут продукції), зберігаючи виробничу та юридичну самостійність підприємств, що входять до його складу; 2) у Франції та деяких інших країнах – назва професійних спілок.

Система васалітету – це супідрядність груп за принципом ієрархії всередині соціального прошарку земельних власників у тій чи іншій країні за феодализму.

Смерд – (із давньоруського) вільний общинник.

Стратифікація (лат. *stratum* – настил, шар) – соціальна диференціація суспільства, розчленування суспільства на страти (верстви).

Схоластика – метод наукового дослідження, при якому аргументи «за і проти», отримані з різних авторитетних джерел, піддаються ретельному «перехресному» розбору; вперше застосований Фоною Аквінським.

Товар – 1. Продукт праці, призначений для обміну (продажу). 2. Засіб, здатний задовольнити потребу, що пропонується ринку з метою залучення уваги, придбання, використання або споживання. 3. Комплекс властивостей: розміри, вага, структура, колір, упаковка, ціна, престиж і т. ін., які споживач може прийняти, як ті, що можуть забезпечити задоволення його потреб; може виступати у вигляді фізичного об'єкту, послуги, особи, місця, організації або ідеї.

Торгівля – це спосіб обміну плодами результатів праці спеціалізованих груп виробників, заснований на взаємній вигоді.

Труд – один з чотирьох чинників виробництва, факторіальним доходом якого є заробітна плата (гонорар). Труд фізичний передбачає використання переважно мускульної сили (поступово витісняється); труд розумовий – знань, умінь, здібностей, навиків людини (при розвитку суспільства ускладнюється і удосконалюється).

Утопія (дослівно – «місце, якого немає») – термін, що позначає неможливий в реалізації проект соціальної перебудови суспільства; вперше був використаний Томасом Мором в назві однієї з робіт.

Феодал (лат. *feodalis, feodum* – фео́д (володіння)) – за феодалізму – представник панівного класу, власник феоду.

Феодалізм – система політичної організації суспільства, економічною основою якої є утримання землі.

Фізіократія (дослівно – «природовладдя») – концепція французьких вчених-економістів середини XVIII століття, що стояли на позиціях «природного права» і економічного лібералізму, перша школа в історії економічної науки.

Філіпса (крива) – емпірично виведена відповідність між високими темпами інфляції і низьким безробіттям та низькими темпами зростання цін і високим безробіттям; центральна альтернатива економічного вибору в кейнсіанстві.

Фішера (рівняння) – $Mv = PT$, де M – обсяг грошей в обігу, V – швидкість обігу грошей, P – рівень цін на товари, T – обсяг торгових операцій (пропорційний ВВП).

Формація – це соціально-економічна система господарства і суспільства. Відповідно до марксистсько-ленінського вчення передбачався соціально-економічний розвиток від первіснообщинного до рабовласницького суспільства, потім феодальний, капіталістичний і комуністичний (соціалізм виступав у формі першої фази комунізму).

Фригольдери – вільні селяни (Англія), платили лордові за землю номінальну грошову ренту.

Фрітредерство (англ. *free trade* – вільна торгівля) – напрям в економічній теорії та політиці промислових кіл. Основні принципи – вимога вільної торгівлі та невтручання держави в економічне життя країни. Фрітредерство виникло у Великобританії у XVIII ст.

Фунт (нім. *pfund*, англ. *pound*, лат. *pondus* – вага, важок) – 1) одиниця маси в багатьох країнах (від 317,6 до 560 г); 2) основна одиниця маси в системі англійських мір, дорівнює 453,6 г; 3) грошова одиниця Єгипту, Ірландії, Кіпру, Лівану, Сирії, Судану.

Холдинг-компанія – корпорація чи акціонерна компанія, яка використовує свій капітал для придбання контрольних пакетів акцій інших компаній з метою встановлення контролю над ними та управління значно більшим капіталом, ніж початковий.

Хрематистика – ганебне мистецтво наживати статок торгівлею або лихварством, орієнтована на придбання мінових вартостей, синонім – спекуляція; термін введено Аристотелем.

Ценз (лат. *census, censo* – роблю перепис, опис) – 1) у Стародавньому Римі – періодичний перепис майна для оподаткування; 2) умови, що обмежують можливість людей здійснювати певні громадянські права, наприклад виборчий ценз.

Централізація банківського капіталу – укрупнення (злиття) банків на меж XIX–XX ст., що було характерно і для Росії.

Цехи – об'єднання міських ремісників, широко створювалися в період «комунальних революцій». Їх членами були лише майстри. Цехові правила цілком регламентували діяльність ремісничих майстерень у XIII–XVIII ст. у Західній Європі.

Цивілізація – комплекс характеристик, які визначають специфіку, своєрідність матеріального, духовного, соціального життя тієї чи іншої групи країн (або окремої країни), народів на певному етапі розвитку. Неодмінними атрибутами цивілізації є наявність державності і писемності.

Чартер (англ. *charter* – брати в оренду) – 1) морський договір між власником судна, літака і наймачем на оренду всього судна, літака або їх частини на перший рейс чи термін; 2) рейс, що здійснюється за таким договором.

Червонець вперше з'явився в обігу в основному для зовнішньоторговельних розрахунків у зв'язку з реформою Петра I і важив 3,47 г золота, а «подвійний червінець» – 6,34 г золота.

Черезсмужжя – наділення селян Росії землею після 1861 р. проходило на гірших землях у порівнянні з поміщицькими. Тому часто селянський наділ складався з декількох смуг. Це стримувало ефективне господарювання на землі.

Чистий продукт – те, що залишається від вартості виробленого продукту після вирахувань всіх витрат на його виробництво; поняття введено фізіократами.

«Шлях з варяг у греки» – торговельний шлях по Дніпру зі Скандинавії в Чорне море і далі – у Візантію. Активно використовувався в VIII–XIII ст., тобто в домонгольський період, до руйнування Києва татарами.

Шляхта (польськ. *szlachta*, нім. *slacht* – рід, порода) – у Польщі, Литві, Україні, Білорусі, Чехії – дрібне дворянство.

Ярд (англ. *yard.*, букв. – палиця, стрижень) – одиниця довжини в англійській системі мір; дорівнює 3 футам, або 91,44 см.

Ярмарки – найдавніший інститут ринкової інфраструктури, ведуть родовід від торгів і торговищ.

ДОДАТОК Б

БІОГРАФІЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО ВЧЕНИХ

А

Аквінський, Фома (1225–1274) – один із найблискупіших вчених середньовіччя, «батько церкви», систематизатор католицької філософії й творець господарської етики католицизму: захищав приватну власність, походження й існування якої вважав частиною божественного промислу.

Аристотель (384–322 р. до н. е.) – давньогрецький філософ, учень Платона, автор робіт: «Етика», «Політика» і багатьох інших; одним з перших проаналізував товарний і грошовий обіг, обмін вважав взаємовигідним, функції грошей – різноманітними, фундаментом ідеальної держави назвав «середній клас»; засновник Ликея, наставник Олександра Македонського.

Б

Беккер, Гери (народ. 1931) – американський економіст, лауреат Нобелівської премії по економіці, автор терміна «людський капітал», поширив методи економічного аналізу на дослідження соціологічних проблем: «схильності до захворювань», злочинності, шлюбності, розлучення й т. ін.

Белл, Деніел (народ. 1919) – видатний американський соціолог, один із творців наукової футурології, концепції постіндустріалізму і лідерів сучасного інституціоналізму, автор книг «Зустрічаючи 2000 рік» і «Прийдешнє постіндустріальне суспільство».

Бем-Баверк, Ойген фон (1851–1919) – видатний австрійський економіст і суспільний діяч, представник Австрійської суб'єктивно-психологічної школи маржиналізму, автор теорій відсотка, дисконтування, «чистої продуктивності капіталу».

Бернштейн, Едуард (1850–1932) – видатний німецький суспільний діяч, здійснив перегляд, «ревізію» найбільш радикальних положень марксизму й заклав основи економічної ідеології сучасної соціал-демократії.

Б'юкенен, Джеймс (народ. 1919) – американський економіст, лідер «школи суспільного вибору», за розвиток теорії суспільного вибору й дослідження економічних методів прийняття політичних рішень в 1986 році визнаний гідним Нобелівської премії з економіки, автор робіт «Розрахунок згоди» і «Границі волі».

Бюхер, Карл (1847–1930) – один з лідерів німецької «історичної школи», автор роботи «Виникнення народного господарства», у якій економічна

історія була розділена на три періоди: «домашнього», «міського» і «народного» господарства.

В

Вальрас, Леон (1834–1910) – видатний швейцарський економіст, засновник і глава «Лозанської» школи маржиналізму, творець теоретичної моделі загальної економічної рівноваги.

Варрон (116–27 р. до н.е.) – один із плеяди римських «агрономів», автор трактату «Про сільське господарство», у якому зернове господарство рекомендується поєднувати із тваринницьким, оскільки вони вдало доповнюють один одного.

Веблен, Торнстейн (1857–1929) – видатний американський економіст і соціолог, один із засновників інституціонального напрямку в економічних дослідженнях, автор «Теорії дозвільного класу», описав ефект демонстративного споживання, прихильник технократії.

Визер, Фрідріх фон (1851–1926) — видатний австрійський економіст, представник Австрійської суб'єктивно-психологічної школи маржиналізму, автор термінів: «гранична корисність» і «альтернативні витрати».

Г

Гільденбрант, Бруно (1812–1878) – один з лідерів німецької «історичної школи», автор роботи «Політична економія сьогодення й майбутнього», у якій економічна історія була розділена на три періоди: «природного», «грошового» і «кредитного» господарства.

Госсен, Герман (1810–1858) – німецький учений, першим сформулював два «маржинальних» закони, що згодом одержали його ім'я.

Гурне, Венсан (1712–1759) – один із засновників школи фізіократів і ідеології економічного лібералізму, яку він сформулював у фразі «лесэ фэр, лісі пасі».

Гелбрейт, Джон Кеннет (народ. 1908) – американський економіст, представник інституціонально-соціологічної школи, один з ідеологів теорії «конвергенції», дослідник «техноструктури», автор робіт «Нове індустріальне суспільство», «Економічні системи й цілі суспільства».

Д

Даванцатті, Бернардо (1529–1606) – видатний представник меркантилізму, прихильник доктрини торговельного балансу, автор трактату «Читання про монету», у якому він назвав гроші «кров'ю економічного організму».

Джевонс, Вільям (1835–1882) – видатний англійський економіст, один із засновників «математичного напрямку» у маржиналізмі, сконструював зважений індекс цін.

Драконт (VII століття до н.е.) – напівлегендарний правитель Давніх Афін; йому приписується встановлення законів, спрямованих на визнання й захист приватної й сімейної власності, і утвердження суворой «дракон(т)івської системи покарань за зазіхання на неї».

Е

Енгельс, Фрідріх (1820–1895) – видатний популяризатор вчення Маркса, після смерті Маркса допрацював і видав у світ другий і третій томи «Капіталу», автор безлічі робіт з історії, політичної економії й військовій стратегії, найзначніші: «Положення робітничого класу в Англії», «Походження родини, приватної власності й держави».

Ерхард, Людвіг (1897–1977) – видатний німецький суспільний діяч, міністр економіки, віце-канцлер і канцлер ФРН. «архітектор» німецького економічного дива й системи соціального ринкового господарства, автор концепції «Добробуту для всіх».

К

Каутилья (IV століття до н.е.) – видатний суспільний діяч Давньої Індії, радник царя Чандрагупти; йому приписується авторство «Артхашастри» – найбільш значного давньоіндійського джерела з історії економічної думки.

Каутський, Карл (1854–1938) – видатний німецький суспільний діяч, лідер Другого Інтернаціоналу, спочатку виступав проти «ревізіонізму», але потім перейшов на помірковані позиції, вважаючи що можна з'єднати переваги національного планування й ринкового господарства, приватну й колективну власність, розподіл за працею і капіталом; ці ідеї стали основою економічної ідеології сучасної соціал-демократії.

Кейнс, Джон Мейнард (1883–1946) – великий англійський економіст і суспільний діяч, засновник одного з найбільш авторитетних напрямків в економічному аналізі, що одержав його ім'я; автор «Загальної теорії процента, зайнятості й грошей», у якій обґрунтував необхідність державного втручання в економіку: активна грошова, податкова й промислова політика, стимулювання інвестицій, підтримка зайнятості, організація суспільних робіт.

Кене, Франсуа (1694–1774) – французький учений «енциклопедист» і суспільний діяч, за першою професією – лікар; засновник і лідер школи фізіократів, автор «Економічної таблиці», у якій досить реалістично був показаний

кругообіг (відтворення) капіталу у Франції.

Кларк, Джон Бейтс (1847–1938) – видатний американський економіст, один з лідерів неокласичної школи, творець і президент Американської економічної Асоціації, автор «Розподілу багатства».

Кольбер, Жан Батист (1616–1683) – міністр фінансів Людовика XIV, активно проводив у Франції меркантилістичну політику протекціонізму; зумів оптимізувати структуру бюджету й домогтися зниження державного боргу й процентних ставок; його ім'я стало у Франції синонімом економічного дирижизму.

Коммонс, Джон (1862–1945) – видатний американський економіст, засновник «правового» напрямку в інституціоналізмі, автор «Правових підстав капіталізму», «Економіки колективних дій».

Кондратьєв, Микола Дмитрович (1892–1937) – видатний російський економіст, один з розробників першого п'ятирічного «Перспективного плану розвитку сільського господарства» у СРСР, творець теорії «великих» циклів економічної кон'юнктури, що одержала його ім'я.

Коуз, Рональд Гарі (народ. 1910) – видатний англоамериканський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки 1991 року, розробив теорію «соціальних витрат» і систему обліку трансакційних витрат у мікроекономічній теорії фірми.

Ксенофонт (430–354 р. до н.е.) – давньогрецький філософ, автор робіт «Домострой», «Кіропедія»; прихильник автаркічного натурального господарства; одним з перших проаналізував процес поділу праці, функції грошей, поняття вартості.

Кун Цзи, Конфуцій (551–479 р. до н.е.) – найбільший філософ Давнього Китаю; у його роботах були закладені основи філософії та господарської етики цієї цивілізації.

Курно, Антуан (1801–1877) – французький учений, один із засновників «математичного напрямку» в економічній теорії, першим побудував криву попиту та ввів поняття «еластичності».

Л

Ленін (Ульянов), Володимир Ілліч (1870–1924) – революціонер, мислитель, продовжувач вчення Маркса й Енгельса, засновник і керівник Комуністичної партії Радянського Союзу, очільник Радянської держави. У своїх теоретичних роботах виявив себе як філософ, історик, економіст. Досліджував економічні проблеми капіталізму, обґрунтував теорію імперіалізму, розробив вчення про соціалізм.

Леонт'єв, Василь Васильович (1906–1999) – видатний російсько-

американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки, один з розробників моделі «витрати-випуск», міжгалузевих балансів, математичних методів моделювання господарських процесів.

Лист, Фрідріх (1798–1846) – один із засновників історії економіки, як самостійної науки й «історичної школи» Німеччини, автор роботи «Національна система політичної економії».

Лукас, Роберт (народ. 1937) – американський економіст, один з лідерів монетаризму, автор гіпотези «раціональних очікувань», за розробку якої в 1995 році визнаний гідним Нобелівської премії з економіки.

Лютер, Мартін (1483–1546) – німецький учений, чернець і викладач теології; в 1517 році сформулював і обнародував 95 тез, що містять критику доктрини й практики римської католицької церкви, що поклали початок Реформації й Протестантизму в Західній Європі.

М

Мальтус, Томас (1766–1834) – видатний британський економіст, один з лідерів англійської класичної школи політичної економії; автор «Досвіду про закон народонаселення», намагався довести, що населення може зростати швидше, ніж засоби для його існування; цей «закон» одержав згодом ім'я Мальтуса, що стало загальним для позначення політики обмеження темпів зросту населення.

Маркс, Карл (1818–1883) – німецький філософ, історик, економіст і соціолог, автор «Капіталу», у якому буржуазний лад (капіталізм), заснований на приватній власності й експлуатації трудящих, був підданий гострій критиці; висунув тезу про неминучу загибель капіталізму в ході соціалістичної революції. На Заході ідеї Маркса сприяли усуненню найбільш непорядних рис капіталізму, його еволюції до «суспільства загального споживання», а на Сході надихнули революціонерів на спробу ліквідації (силовим шляхом) приватної власності й ринкових відносин, і переходу до колективної власності й директивного планування в масштабах усього суспільства.

Маршалл, Альфред (1842–1924) – великий англійський економіст, автор «Принципів економічної науки», засновник неокласичного напрямку в економічній теорії, глава «Кембриджської школи».

Ман, Томас (1571–1611) – видатний представник меркантилізму, один з авторів доктрини грошового балансу, автор трактату «Багатство Англії в зовнішній торгівлі», керівників британської «Ост-Індської» компанії.

Менгер, Карл (1840–1921) – засновник і глава Австрійської суб'єктивно-психологічної школи маржиналізму, автор «Засади політичної економії», у

яких були сформульовані провідні принципи теорії граничної корисності, висунув і довів «теорему розподілу», що одержала його ім'я.

Мілль, Джон Стюарт (1806–1873) – видатний британський економіст, один з лідерів англійської класичної школи політичної економії; автор «Основ політичної економії з деяким їхнім додатком до моральної філософії», у якій він спробував з'єднати все краще, що змогла напрацювати англійська школа; єдиний із класиків, що відводив державі важливу роль у рішенні соціальних проблем і поступового, еволюційного покращення капіталізму.

Мітчелл, Веслі Клер (1874–1948) – видатний американський економіст, один із засновників інституціонального напрямку в економічних дослідженнях, творець і керівник Національного бюро економічних досліджень, автор роботи «Економічні цикли», прихильник індикативного планування на національному рівні.

Моїсей (XIII століття до н.е.) – напівлегендарний правитель (пророк) союзу давньоєврейських племен; йому приписується складання перших п'яти (богонатхненних) книг Старого Завіту – Тори – так звані «П'ятикнижжя Моїсеєви», що стали основою для формування господарської етики іудаїзму, раннього християнства, мусульманства й протестантизму.

Н

Норт, Даглас (народ. 1920) – видатний американський економіст, один з лідерів сучасного інституціоналізму й розробників економетричних підходів до вивчення історії господарства; в 1993 році за створення «кліометрії» визнаний гідним Нобелівської премії з економіки.

О

Ойкен, Вальтер (1891–1950) – видатний німецький економіст і соціальний мислитель, лідер післявоєнного ордолібералізма, один з ідеологів системи соціального ринкового господарства, радник «архітектора» німецького економічного дива Ерхарда, автор «Основ національної економіки» і «Основних принципів економічної політики».

П

Парето, Вільфредо (1842–1923) – видатний італійський економіст, глава «Лозанської школи», автор теорії еліт, принципу оптимуму, закону розподілу «20 на 80».

Паччиолі, Лука (1445–1515) – італійський учений, математик і економіст, у трактаті «Про рахунки й записи» дав опис «подвійної системи бухгалтерського обліку».

терії», що одержала назву «італійської» або «венеціанської», вважається засновником бухгалтерського обліку.

Перу, Франсуа (1903–1987) – видатний французький економіст, творець Інституту прикладних економічних досліджень і концепції «трьох економік», радник Президента де Голля, автор «Економіки XX століття».

Петті, Вільям (1623–1687) – видатний англійський суспільний діяч і перший професійний економіст Нового часу; у своїх численних роботах заклали основи теорії ренти й трудової теорії вартості, широко використовував статистичні дані.

Пігу, Артур Сессіл (1877–1969) – видатний англійський економіст, другий глава «Кембриджської школи», автор «Теорії добробуту», описав ефект сальдо готівки, прихильник прогресивної шкали оподаткування.

Платон (427–347 р. до н.е.) – давньогрецький філософ, учень Сократа, автор робіт: «Діалоги», «Держава», «Закони» і ін.; прихильник «натурально-господарської» концепції, творець моделі «ідеальної держави» і доктрини «справедливої ціни», встановлюваної «мудрими правителями»; засновник Академії, учитель Аристотеля.

Посошков, Іван Тихонович (1652–1726) – перший російський економіст, представник меркантилізму, ідеолог абсолютної монархії й системи «влада-власність», автор «Книги про вбогість і багатство».

Р

Рикардо, Давід (1772–1823) – видатний британський економіст, один з лідерів англійської класичної школи політичної економії; автор «Основ політичної економії й оподаткування», автор трудової теорії вартості, теорії диференціальної ренти, теорії зовнішньої торгівлі, теорії боротьби класів; автор концепції «Вікової стагнації»; одним з перших почав широко використати математику для обґрунтування економічних законів.

Робінсон, Джоан Вайолетт (1903–1983) – видатний англійський економіст, представник «Кембриджської» школи й лідер «лівого» крила кейнсіанства; автор «Економічної теорії недосконалої конкуренції», у якій дається негативна оцінка діяльності монополій, поява яких пов'язується з концентрацією виробництва й капіталу, а основною спрямованістю назване зловмисне підвищення цін шляхом дискримінаційної практики їхнього диференціювання.

Ростоу, Уолтер (народ. 1916) – видатний американський історик, соціолог і економіст, один з лідерів індустріально-соціологічного напрямку сучасного інституціоналізму, автор роботи «Стадії економічного росту».

С

Самуельсон, Пол Ентоні (народ. 1915) – видатний американський економіст, один з перших лауреатів Нобелівської премії, автор «Економікса» – одного з найкращих підручників по економічній теорії в XX столітті, у якому він спробував поєднати найбільш сильні сторони неокласики (мікрорівень) і кейнсіанства (макрорівень).

Слущкий, Євгеній Євгенович (1880–1948) – український радянський економіст, математик, статистик. Закінчив Київський університет. Професор Київського університету й інших вузів Києва. З 1926 року працював у кон'юнктурному інституті й ЦСУ СРСР, з 1934р. – в Інституті математики й механіки при МДУ, з 1938 – у Математичному інституті ім. В.А. Стеклова АН СРСР. Досліджував економічні цикли відтворення.

Сміт, Адам (1723–1790) – шотландський філософ, автор «Дослідження про природу й причини багатства народів», що стало «Біблією економістів», засновник і глава англійської класичної школи політичної економії; творець трудової теорії вартості й концепції «дешевої держави», описаний їм принцип «невидимої руки» (вільна конкуренція) одержав ім'я Сміта.

Сей, Жан Батист (1767–1832) – видатний французький економіст, один з лідерів англійської класичної школи політичної економії, автор «Трактату політичної економії», у якому економічна наука була викладена в порядку що став традиційним: виробництво, розподіл, обмін і споживання; висунув концепцію «трьох факторів» виробництва: праця, земля й капітал; закон ринків – «товари обмінюються на товари» – що виключає загальні кризи надвиробництва, одержав ім'я Сея.

Т

Тоффлер, Елвін (народ. 1928) – видатний американський соціолог і економіст, один із творців наукової футурології й лідерів індустріально-соціологічного напрямку, автор робіт «Футурошок» і «Третя хвиля».

Туган-Барановський, Михайло Іванович (1865–1919) – видатний український і російський економіст, зробив значний внесок у теорію економічних коливань (циклів). Його робота «Російська фабрика колись і тепер» є першим дослідженням з економічної історії Росії.

Ф

Фрідман, Мілтон (1912-2006) – видатний американський економіст, визнаний лідер монетарної школи сучасного лібералізму, лауреат Нобелівської

премії з економіки 1976 року, автор «Історії грошового обігу в США».

Х

Хайек, Фрідріх Август фон (1899–1992) – видатний австро-британський економіст, видатний представник «третього покоління» Австрійської школи, учень Мізеса, один з лідерів післявоєнного неолібералізму – «лондонської» школи, лауреат Нобелівської премії з економіки 1974 року, автор «Шляхи до рабства».

Хаммурапі (XVIII століття до н.е.) – правитель давньошумерського централізованої держави – Вавилону; провів ряд господарських і адміністративних реформ; йому приписується складання єдиної системи правил, норм і покарань – «Законів», частина яких стала відома сучасним ученим і є безцінним джерелом інформації з історії, економіки, правознавства.

Хансен, Елвін (1887–1975) – видатний американський економіст, лідер кейнсіанства в США; автор книги «Економічні цикли й національний дохід», у якій викладена «множинна теорія циклів» і даються рецепти проведення активної державної антициклічної політики; ці рецепти були багаторазово використані на практиці в Європі й США і до 70-х років XX століття давали блискучі результати.

Хікс, Джон Річард (1904–1989) – видатний англійський економіст, представник кейнсіанської школи, співавтор аналітичної моделі *IS-LM*, автор концепції «промислового конфлікту» і роботи «Вартість і капітал».

Ч

Чемберлін, Едвард (1899–1967) – видатний американський економіст, автор «Теорії монополістичної конкуренції», яку він розглядав як один з можливих станів ринку.

Ш

Шан Ян (390–338 р. до н.е.) – видний суспільний діяч Давнього Китаю; легист, прихильник і ідеолог тоталітарно-бюрократичної системи «влада-власність»; провів ряд адміністративних і господарських реформ; йому також приписується введення в Китаї системи «кругової поруки».

Шумпеттер, Йозеф Алоїз (1883–1950) – видатний австро-американський економіст, автор «Теорії економічного розвитку», «Капіталізм, соціалізм, демократія», виділив підприємництво в четвертий (самостійний) фактор виробництва.

ДОДАТОК В

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

1. Предмет і метод історії економіки та економічної думки

Історія економіки та економічної думки як наука. Предмет дисципліни як історія становлення й розвитку суспільного виробництва і його відбиття в економічній думці. Підходи до періодизації історії економіки й економічної думки. Методи історії економіки й економічної думки. Завдання курсу з формування сучасного економічного мислення й світогляду студентів.

2. Господарство первісного суспільства і його еволюція на етапі ранніх цивілізацій

Основні етапи господарської еволюції первісного суспільства, їхня характеристика. Неолітична революція. Виникнення відтворюючого господарства (землеробства, скотарства, ремесла). Трипільська культура. Громада як головна форма господарства й побуту первісного суспільства. Розклад первісної господарської системи.

3. Етнополітична революція й формування ранніх цивілізацій

Загальні основи генезису господарства й господарських форм у ранніх цивілізаціях країн Давнього Сходу. Господарський розвиток Давнього Єгипту і його відбиття в економічній думці. «Повчання гераклеопольського царя своєму синові Мерикару», «Речення Іпусера...».

4. Господарський розвиток і економічна думка Месопотамії

Економічні причини виникнення стародавньосхідних держав. Система «влада-власність» і її роль у розвитку господарства Давнього Сходу. Господарський розвиток і економічна думка Месопотамії. Закони Хаммурапі.

5. Особливості господарського розвитку й економічна думка періоду формування світових цивілізацій (VIII у до н.е. – V ст. н.е.)

«Осьовий час» і формування сучасних цивілізацій і їх характеристика в осьовий час. Особливості економічного розвитку Давньої Індії та Китаю. Економічна думка Давньої Індії. Трактат «Артхашастра». Економічна думка Давнього Китаю. Конфуціанство, легізм, даосизм, трактат «Гуань-цзи».

6. Господарський розвиток і економічна думка Давньої Греції в осьовий час

Західна цивілізація й господарський розвиток Давньої Греції. Економічна думка Давньої Греції в працях Ксенофонта, Платона, Аристотеля.

7. Економічний розвиток і економічна думка Давнього Рима

Характерні риси західної цивілізації, її відмінність від Східної. Економіка Давнього Рима. Причина падіння Римської імперії. Економічна думка в працях Катона, Гракхів, Варрона, Колумелли.

8. Господарство й економічна думка суспільств Європейської цивілізації в період раннього середньовіччя (V–X ст.)

Загальна характеристика Східної й Західної цивілізації епохи середньовіччя. Економіка Західної Європи і її аграризація на ранньому етапі (V–X ст.). Основні пам'ятки суспільно-економічної думки раннього середньовіччя. «Салічна правда», «Капітулярій про вілли».

9. Господарство й економічна думка Європейської цивілізації в період розвитку середньовіччя (XI–XV ст.)

Господарська система Західної Європи в XI–XV ст. Середньовічне місто і його роль у становленні ринкових відносин у Західній Європі. Корпоративні форми організації господарської діяльності в середньовічному місті. Економічні погляди каноністів. Фома Аквінський.

10. Роль середньовічного міста у формуванні основ ринкової системи господарства країн Європейської цивілізації

«Комунальні революції» і економічний розвиток середньовічних міст: цехи, гільдії. Економічне значення хрестових походів. Два кола міжнародної торгівлі – левантійське й ганзейське. Розвиток інститутів ринку: ярмарків, монетного та вексельного обігу, банків, бірж. Економічна думка пізнього середньовіччя. Фома Аквінський.

11. Давньоруське ранньофеодальна держава як складова частина Європейської цивілізації (IX–XII ст.)

Історико-економічні основи еволюції державності у східних слов'ян. Феодальне землеволодіння. Розвиток сільського господарства, ремесла. Міста й торгівля в Київській Русі. Розпад Давньоруської держави: економічні при-

чини й наслідки. Пам'ятники феодального права й суспільно-економічної думки. «Руська правда», «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Повість минулих літ» Нестора.

12. Формування передумов ринкової економіки в країнах Європейської цивілізації (XVI–перша пол. XVII ст.) і виникнення меркантилізму

Передумови виникнення ринкового господарства в період пізнього феодалізму. Великі географічні відкриття і його наслідки. Меркантилізм – перша економічна концепція доринкової економічної теорії. Теорії грошового балансу (В. Стаффорд, Г. Скарuffі), торговельного балансу (Т. Ма, А. Монкретьєн, Ж. Б. Кольбер).

13. Формування передумов ринкової економіки в країнах Європейської цивілізації (XVI–перша пол. XVII ст.) і виникнення класичної політичної економії

Головні риси перехідного періоду від феодалізму до капіталізму. Первісне нагромадження капіталу як вихідний пункт становлення ринкового господарства в Західній Європі. Критика меркантилізму й виникнення ідей класичної школи в працях В. Петті й П. Буагильбера.

14. Соціально-економічний розвиток українських земель у козацько-гетманський період (XVII–XVIII ст.) і становлення ідей меркантилізму.

Еволюція аграрних відносин у козацько-гетманський період. Розвиток мануфактур, внутрішньої й зовнішньої торгівлі. Ідеї й практика меркантилізму в працях Ф. Прокоповича, Г. Грабянка, С. Величка. Політика Б. Хмельницького.

15. Особливості становлення ринкової економіки у Франції (друга. пол. XVIII ст.) і виникнення фізіократії – першої школи політекономії Франції

Особливості формування передумов ринкової економіки в мануфактурний період. Економічна теорія фізіократів як відбиття протиріч економічного розвитку Франції. Ф. Кене, Ж. Тюрго.

16. Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (друга пол. XVII–перша пол. XIX ст.)

Створення адекватних умов для розвитку капіталізму: демократичні, промислові й культурні революції. Загальна характеристика економічних теорій епохи вільної конкуренції і їхнє значення для розвитку ринкового господарства в країнах європейської цивілізації (класична політекономія, історична

школа, марксизм).

17. Розвиток ринкового господарства (сер. XVII–поч. XIX ст.) і становлення класичної політекономії

Передумови Англійської буржуазної революції і її економічні й соціальні наслідки. Промисловий переворот, його суть і значення для розвитку ринкового господарства країн Європейської цивілізації. Відбиття генезису капіталістичної економіки в класичній політекономії А. Сміта, Д. Рикардо.

18. Завершення становлення ринкового господарства у Франції (кінець XVIII –сер. XIX ст.) і подальша еволюція класичної політекономії в працях Ж. Б. Сея, Фр. Бастіа

Особливості економічного розвитку Франції в першій половині XIX ст. Роль парцелярної системи в розвитку ринкової економіки. Лихварський характер французького капіталізму. Еволюція класичної політекономії у Франції в першій половині століття в працях Ж. Б. Сея, Фр. Бастіа.

19. Господарський розвиток німецьких земель у першій половині XIX ст. і формування історичної школи Німеччини

Причини економічного відставання Німеччини. Формування передумов промислової революції. Зародження системи національної політекономії (Ф. Лист). Історична школа Німеччини і її внесок у розвиток економічної науки.

20. Соціально-економічні й політичні наслідки розвитку капіталізму в провідних країнах Європейської цивілізації в першій пол. XIX ст. і їхнє відбиття в марксистській економічній теорії

Особливості промислового перевороту в Англії, Франції, Німеччині. Соціально-економічне становище працівників. Загострення боротьби між працею й капіталом, формування робочого руху. Виникнення й розвиток марксистської економічної теорії.

21. Ринкове господарство провідних країн Заходу в період переходу до монополістичної стадії розвитку капіталізму (друга пол. XIX – поч. XX ст.)

Загальна характеристика розвитку господарств провідних країн Західної Європи й США наприкінці XIX–поч. XX ст. Маржиналістська революція і її зв'язок зі змінами у світовому господарстві. Внесок австрійської школи в економічну теорію. К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Візер.

22. Ринкове господарство США в період монополістичної стадії розвитку (друга пол. XIX–поч. XX ст.)

Становлення монополістичного капіталізму. США – головний лідер світової економіки. Виникнення інституціоналізму і його головні напрямки. Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. Мітчелл.

23. Розвиток ринкового господарства провідних країн Заходу (друга пол. XIX–поч. XX в.) і його відбиття в працях неокласиків

Зародження великих підприємств і монополій. Проблеми формування ефективної економічної політики фірм. Неокласика як новий етап маржиналістської теорії в працях А. Маршалла й Дж. Б. Кларка.

24. Особливості розвитку ринкового господарства й основні напрямки економічної думки в Україні (друга. пол. XIX–поч. XX ст.)

Становлення ринкового господарства в Україні. Селянські реформи 1848 р. в Австро-Угорщині й 1861 р. у Росії. Промисловий переворот у Східній Україні. Особливості розвитку ринкового господарства в Україні на рубежі XIX–XX ст. у працях М. Туган-Барановського, Н. Бунге, П. Струве. Розвиток політичної економії в Україні: Т. Степанов, Н. Бунге, І. Вернадський, Є. Слуцький, М. Туган-Барановський.

25. Господарство і економічна думка в період державно-монополістичного розвитку Західної цивілізації (перша пол. XX ст.)

Розвиток світового капіталістичного господарства на початку XX ст. і в період Першої світової війни. Становлення системи регульованого капіталізму й еволюція неокласичної теорії. Теорії монополії й конкуренції. Дж. Робінсон, Е. Чемберлін.

26. Господарство й економічна думка періоду державно-монополістичного розвитку Західної цивілізації (перша пол. XX ст.) і виникнення кейнсіанства

Світова економічна криза 1929–1933 рр. і шляхи виходу з нього. Зміна в господарствах країн Західної цивілізації і їхнє відображення в теоретичній концепції Дж. М. Кейнса. Економічна програма Дж. М. Кейнса.

27. Розвиток національних економік країн Західної цивілізації й основних напрямків світової економічної думки (друга пол. XX ст.)

Світова система господарства в другій половині XX ст. Фактори розвит-

ку господарських сфер суспільства в післявоєнний період: військово-конверсійний, інноваційно-технологічний, наднаціонально-організаційний, міжнародно-інтеграційний розвиток національних економічних систем Західної цивілізації.

Основні напрямки розвитку світової економічної думки: неокейнсіанство, неолібералізм, нова класична макроекономіка, інституціоналізм (загальна характеристика).

28. Прискорений економічний розвиток ФРН в 50–60 р. XX ст. і роль представників ордолібералізму в його здійсненні

Підсумки II-ї Світової війни для економіки Західної Німеччини. Роль «Плану Маршалла» і реформ Л. Ерхарда у відродженні німецької економіки. Висування ФРН на провідні позиції в Європі. Суть неолибералізму. Роль представників німецького неолибералізму в створенні «соціального ринкового господарства»: В. Ойкен, Л. Ерхард, А. Мюллер-Армак.

29. Розвиток світової економіки в останній третині XX–поч. XXI ст. і формування неконсервативних напрямів в економічній науці

Структурна й системна криза провідних індустріальних країн Заходу. Недосконалість систем державного управління й перехід до неолібералізму в економіці (тетчеризм, рейганоміка). Прискорене входження провідних країн Заходу в постіндустріальну стадію розвитку. Неоконсервативні напрями економічної науки – неолібералізм і нова класична макроекономіка.

30. Світове господарство на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець XX–поч. XXI ст.) та інституціональний підхід до дослідження

Посилення інтернаціоналізації й глобалізації світового господарства. Складність і суперечливість політичного й соціально-економічного розвитку світової цивілізації і її відбиття в сучасних інституціональних теоріях.

31. Становлення й етапи розвитку радянської моделі господарювання в Україні і її відбиття в економічній науці (1917–1991 рр.)

Криза в Росії й Україні напередодні жовтня 1917 р. і альтернативні підходи до її розв'язання В. Леніна й М. Туган-Барановського. Становлення й етапи розвитку господарської системи радянського типу і їхнє теоретичне осмислення в роботах українських вчених-економістів.

32. Економічна думка в Україні в період переходу до НЕПу й у роки наростання державного тоталітаризму (1921–1929 рр.)

Крах економічної моделі «воєнного комунізму» і перехід до «Нової економічної політики». Альтернативність підходів до рішення економічних проблем періоду НЕПу й наростання державного тоталітаризму в роботах вчених-економістів дореволюційної школи й вчених-марксистів.

33. Затвердження адміністративно-командної системи і його відображення в українській економічній думці в 30-х–сер. 50-х рр. XX ст.

Господарство України в період становлення адміністративно-командної системи і її теоретичне обґрунтування в українській економічній літературі в 20–30-і рр. Завершення формування соціально-економічної системи «державного соціалізму» у післявоєнний період (1940–1950 рр.) і вибір економічної стратегії розвитку.

34. Україна в умовах кризи радянської тоталітарної системи господарювання й спроб її реформування (1960–1980-і рр.)

Криза державного соціалізму й спроби його реформування в періоди «відлиги», «застою», «перебудови». Пошук ефективних шляхів і заходів економічного розвитку, подолання спрощених уявлень у політекономії соціалізму в роботах вчених-економістів із проблем власності, удосконалювання господарського механізму. Криза політекономії соціалізму й формування основ сучасної концепції господарювання в працях українських вчених-економістів наприкінці 1980–1990-х рр.

35. Формування основ ринкового господарства в Україні (90-і рр. XX ст.)

Стан економіки на момент проголошення незалежності. Початок реформування національної економіки: позитивні й негативні наслідки дослідження українськими економістами проблем трансформації директивної економіки в ринкову. Конституційне закріплення курсу на створення державно-регульованої, соціально орієнтованої ринкової економіки і його обґрунтування в працях вітчизняних економістів.

ДОДАТОК Г

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТУ

1. Історія економіки та економічної думки як наука і як навчальна дисципліна.
2. Історичні типи та форми організації господарства та їх еволюція.
3. Предмет історії економіки та економічної думки.
4. Методи історії економіки та економічної думки.
5. Завдання курсу історії економіки та економічної думки.
6. Етапи та напрями розвитку історії економіки.
7. Етапи розвитку історії економічної думки.
8. Підходи та критерії періодизації господарського розвитку суспільства.
9. Привласнююче та виробничо – відтворююче господарства: визначення, структура, досягнення та обмеженість.
10. Неолітична революція та її вплив на господарський розвиток первісного суспільства.
11. Еволюція господарства в Давньому Єгипті та його відображення в пам'ятках економічної думки.
12. Господарський розвиток та економічна думка Месопотамії. Закони Хаммурапі.
13. Господарська діяльність в первісній історії України. Трипільська культура та її господарське значення.
14. Осьовий час та його роль у формуванні Західної та Східної цивілізацій.
15. Загальна характеристика Східної та Західної цивілізації в осьовий час.
16. Господарство Індії в другій половині I тисячоліття до н.е. та відображення його у праці «Артхашастра».
17. Господарський розвиток Китаю в осьовий час та його економічна думка.
18. Господарський розвиток Давньої Греції в осьовий час. Реформи Солона.
19. Економічні погляди Ксенофонта, Платона та Аристотеля.
20. Криза рабовласницької системи господарства та її висвітлення у працях Луція Колумелли.
21. Особливості господарського розвитку суспільств Європейської цивілізації у V–X ст.
22. Формування великої земельної власності та її форми в Західній

Європі (аллод, бенефіцій, феоде). «Салічна правда».

23. Феодальні форми господарства та їх висвітлення у «Капітулярії про вілли».

24. Господарська система Західної Європи в XI–XV ст.

25. Середньовічне місто та його роль у становленні ринкових відносин в Західній Європі.

26. Корпоративні форми організації господарської діяльності у середньовічному місті (ремісничі цехи та купецькі гільдії). Цехові статuti.

27. Економічні погляди Фоми Аквінського.

28. Розвиток феодального землеволодіння та його форм в Україні. Категорії залежного населення за «Руською правдою».

29. Місто та міське господарство в Київській Русі. «Руська правда».

30. Передумови індустріалізації господарства та зародження інститутів ринкової економіки в країнах Західної Європи (кінець XV–XVI ст.).

31. Передумови та сутність Великих географічних відкриттів.

32. Роль Великих географічних відкриттів у становленні ринкового господарства у країнах Європейської цивілізації.

33. Наслідки Великих географічних відкриттів та їх значення для розвитку світової економіки.

34. Первісне нагромадження капіталу: сутність, джерела та значення для становлення ринкового господарства.

35. Господарська система Голландії у XVI–XVII століттях та причини її занепаду.

36. Піднесення Англії та становлення ринкового устрою її економіки (XVI–XVII ст.).

37. Господарства країн Європейської цивілізації на етапі становлення централізованих імперій. Меркантилізм.

38. Історичні передумови виникнення, загальна характеристика та етапи розвитку меркантилізму.

39. Особливості меркантилістської політики західноєвропейських держав в період зародження ринкового господарства.

40. Економічні погляди В.Петті та П.Буагільбера.

41. Промисловий переворот, його суть і значення для розвитку ринкового господарства.

42. Промисловий переворот в Англії, його суть і значення для розвитку ринкового господарства країн Європейської цивілізації. Д. Рікардо і К. Маркс про промисловий переворот та його наслідки.

43. Загальна характеристика економічних теорій епохи вільної конкуренції та їх значення для розвитку ринкового господарства в країнах Європейської цивілізації (класична економічна теорія, історична школа, марксизм).

44. Розвиток ринкового господарства в Англії (середина ХУІІ–середина ХІХ ст.). Висвітлення цих процесів у теоріях А. Сміта та Д. Рікардо.

45. Особливості розвитку ринкового господарства у Франції (середина ХУІІ–середина ХІХ ст.). Висвітлення цих процесів у теоріях Ж. Б. Сея та Ф. Бастіа.

46. Теорії відносних (А. Сміт) і абсолютних (Д. Рікардо) переваг в зовнішніх економічних відносинах країн Європейської цивілізації та їх сучасне значення.

47. Господарський розвиток німецьких земель та його відображення в національній системі політичної економії.

48. Історична школа: причини виникнення, сутність та етапи розвитку.

49. Загальна характеристика розвитку господарств провідних країн Західної Європи та США в кінці ХІХ - початку ХХ ст.

50. Маржинальний напрям економічної думки.

51. Нові форми господарювання в США наприкінці ХІХ–початку ХХ ст. Виникнення інституціоналізму та його напрямки.

52. Розвиток господарства Англії наприкінці ХІХ–початку ХХ ст. і формування неокласичного напрямку економічної думки. А.Маршалл.

53. Основні тенденції господарського розвитку Франції наприкінці ХІХ–початку ХХ ст.

54. Роль реформ 1848 р. та 1861р. у становленні ринкових відносин в Україні. Українська економічна думка про необхідність та труднощі реформування національного господарства.

55. Характерні особливості розвитку економіки України в пореформений період (60–70-ті роки ХІХ ст.) та відображення цих процесів у вітчизняній економічній думці .

56. Київська соціально-психологічна школа (М. Х. Бунге, М. І. Туган-Барановський, В. Я. Желєзнов, Д. І. Піхно) про закономірності та особливості ринкової еволюції в Україні.

57. Особливості промислового розвитку України на межі ХІХ–ХХ ст. Українська економічна думка про становлення та сутність монополій.

58. Становлення світового господарства. Концепції імперіалізму як

відображення зовнішньоекономічної політики країн Західної Європи.

59. Криза світового господарства (1929–1933 рр.) та шляхи виходу з неї. Сутність політики «Нового курсу» Ф.Д. Рузвельта.

60. Зміни в господарствах країн Західної цивілізації в 20–30-ті рр. XX ст. та їх відображення в теоретичній системі Дж.М. Кейнса.

61. Особливості економічної кризи 1929-1933 років у Німеччині. Роль німецької школи неолібералізму у господарському відродженні країни.

62. Господарство провідних країн Західної цивілізації на етапі державно-монополістичного розвитку. Теорії конкуренції Е. Чемберліна, Дж. Робінсон.

63. Загальна характеристика розвитку світової системи господарства і провідних напрямів економічної думки в 50–70-ті роки XX ст.

64. Посилення ролі держави в господарстві суспільств Західної цивілізації та його аргументація в економічній думці в 50–70-ті роки XX ст.

65. Вплив військово-конверсійних факторів на розвиток національних економік провідних країн Європи після Другої світової війни. План Дж. Маршалла.

66. Вплив інноваційно-технологічних факторів на розвиток національних економік провідних країн Європи та США у 50-70-ті роки XX ст. Концепції НТР.

67. Німецьке економічне «диво» та роль представників німецького неолібералізму в його підготовці.

68. Інтернаціоналізація та глобалізація світового господарства останньої третини XX – початку XXI ст. та їх відображення в економічній думці.

69. Особливості розвитку господарства Великої Британії та США та їх відображення в англійському та американському посткейнсіанстві.

70. Вплив інформаційно-технологічної революції 60-х рр. XX–початку XXI ст. на розвиток господарства провідних країн світу.

71. Грошовий сектор економіки та економічна суть монетаризму. М. Фрідмен.

72. Теорії економіки пропозиції і раціональних очікувань та їх практичне використання.

73. Зміна ролі факторів економічного розвитку та еволюція інституціоналізму у другій половині XX – на початку XXI ст.

74. Зміна галузевої структури виробництва та становлення і розвиток теорії постіндустріального суспільства.

75. Теоретичні особливості нео- та нового інституціоналізму.

76. Трансакційний сектор економіки, теорія прав власності та трансакційних витрат. Теорема Р.Коуза.
77. Інтеграція Європи та особливості економічного розвитку в її умовах.
78. Становлення господарської системи радянського типу та теоретичне осмислення її засад в роботах українських економістів.
79. Основні етапи розвитку радянської господарської системи (1917–1991 рр.).
80. Політика «воєнного комунізму» та її відображення в дискусіях 20-х років ХХ ст.
81. Становлення адміністративно-командної системи та її теоретичне обґрунтування в українській економічній літературі 20-30-х років
82. Радянська індустріалізація, її джерела і соціально-економічні наслідки.
83. Спроби лібералізації адміністративно-командної системи господарства в період «хрущовської відлиги».
84. Обґрунтування необхідності та шляхів подальшого реформування радянської економіки у процесі теоретичних дискусій початку 60-х років. «Косигінська» реформа (1965 р.), її суть та реалізація в Україні.
85. Застійні явища в радянській економіці 70-х – першої половини 80-х років та проблеми вдосконалення господарського механізму в радянській економічній літературі.
86. «Горбачовська перебудова» як спроба трансформації радянської економічної системи.
87. Реформи 60–90-х років ХХ ст. як спроба вдосконалення радянської господарської системи.
88. Стан економіки України на момент проголошення незалежності.
89. Перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки та спроби його обґрунтування в економічній літературі.
90. Основні напрямки ринкових перетворень в економіці незалежної України на першому етапі незалежного розвитку (1991–1994 рр.).
91. Становлення та розвиток засад ринкової економічної системи в Україні (друга половина 90-х років).
92. Основні напрямки теоретичних досліджень в українській економічній літературі 90-х років ХХ ст.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОД ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ.....	6
1. Історія економіки та економічної думки як наукова та учбова дисципліна	6
2. Предмет навчальної дисципліни	8
3. Взаємозв'язок історії економіки та економічної думки	14
4. Періодизація історії господарського розвитку суспільства та історії економічної думки	15
Питання для самоконтролю.....	21
План семінарського заняття	21
Теми повідомлень.....	21
Тести	21
Список літератури	23
ТЕМА 2. ГОСПОДАРСТВО ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА І ЙОГО ЕВОЛЮЦІЇ НА ЕТАПІ РАННІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ.....	23
1. Формування первісного ладу у світі й на території сучасної України.....	23
2. Господарство країн Давнього Сходу	30
3. Економічна думка Давнього Сходу	34
Питання для самоконтролю.....	38
План семінарського заняття	38
Теми повідомлень.....	38
Тести	39
Список літератури	39
ТЕМА 3. ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ПЕРІОДУ ФОРМУВАННЯ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ (VIII ст. до н.е.–V ст. н.е.).....	40
1. «Осьовий час » і його роль у формуванні Східної й Західної цивілізації	40
2. Східна цивілізації і її характеристика в осьовий час	44
3. Західна цивілізація й господарський розвиток античних держав	49
Питання для самоконтролю.....	58
План семінарського заняття	59
Теми повідомлень.....	59
Тести	59
Список літератури	60

**ТЕМА 4. ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА
СУСПІЛЬСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ61**

1. Генезис та основні риси феодального господарства. Форми феодального землеволодіння	62
2. Середньовічне місце. Розвиток ремесла і торгівлі.....	65
3. Формування феодальних відносин у Київській Русі	68
4. Економічна думка епохи Середньовіччя.....	70
Питання для самоконтролю	73
План семінарського заняття.....	74
Теми повідомлень	74
Тести.....	74
Список літератури	75

**ТЕМА 5. ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ РИНКОВОЇ
ЕКОНОМІКИ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ
(XVI–перша половина xvii ст.)75**

1. Економічна передумови та наслідки великих географічних відкриттів.....	75
2. Первісне нагромадження капіталу	79
3. Еволюція аграрних відносин в Україні протягом козацько- гетьманського періоду.....	84
4. Меркантилізм – економічна ідеологія періоду первісного нагромадження капіталу	87
Питання для самоконтролю	91
План семінарського заняття.....	92
Теми повідомлень	92
Тести.....	92
Список літератури	93

**ТЕМА 6. РОЗВИТОК РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В ПЕРІОД
СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ
(друга половина XVII–перша половина XIX ст.).....94**

1. Утвердження ринкової економічної системи у країнах європейської цивілізації.....	94
2. Промисловий переворот, його наслідки і особливості у різних країнах	105
3. Економічна думка епохи промислового капіталізму	108
4. Економічне вчення марксизму	129
Питання для самоконтролю	138
План семінарського заняття.....	139
Теми повідомлень	139
Тести.....	139

Список літератури	142
-------------------------	-----

ТЕМА 7. РИНКОВЕ ГОСПОДАРСТВО КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД МОНОПОЛІСТИЧНОГО КАПІТАЛІЗМУ

1. Загальна характеристика розвитку господарств провідних країн західної цивілізації Європи та США наприкінці XIX – початку XX ст.	143
2. Методологія маржиналізму та його основні школи. Американська та кембриджська школи маржиналізму	148
3. Соціальний напрям у політичній економії як передумова появи інституціоналізму.	156
4. Інституціоналізм та його головні напрямки	158
Питання для самоконтролю	162
План семінарського заняття	163
Теми повідомлень	163
Тести	163
Список літератури	164

ТЕМА 8. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ (друга половина XIX ст.–початок XX ст.).....

1. Вплив промислового перевороту та аграрних реформ на становлення ринкового господарства.....	165
2. Розвиток ідей класичної політекономії, соціалізму та маржиналізму в Україні	171
Питання для самоконтролю	178
План семінарського заняття	178
Теми повідомлень	179
Тести	179
Список літератури	180

ТЕМА 9. ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА В ПЕРІОД ДЕРЖАВНО-МОНОПОЛІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (перша половина XX ст.)

1. Економічні наслідки Першої світової війни.....	181
2. Характерні риси розвитку господарств країн світу у 20-ті рр..	
План Ч. Дауеса	183
3. Світова економічна криза 1929–1933 рр.	185
4. Економічна теорія конкуренції Е. Чемберліна, Дж. Робінсон.....	190
5. Економічне вчення Дж. М. Кейнса.....	192
Питання для самоконтролю	196
План семінарського заняття	197

Теми повідомлень	197
Тести.....	197
Список літератури	199

ТЕМА 10. РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІК КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В СИСТЕМІ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА ПІД ВПЛИВОМ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (друга половина XX ст.)..... 199

1. Світова система господарства у другій половині XX ст.	200
2. Особливості економічних систем і форм господарювання провідних країн. Моделі національної економіки у світовій економічній системі	202
3. Економічний розвиток провідних національних економік у 50–70-х роках XX ст.	207
4. Напрями розвитку світової економічної думки у 50–70-х роках XX ст.: неокейнсіанство, неокласика, неолібералізм, інституціоналізм ..	210
Питання для самоконтролю	224
План семінарського заняття.....	225
Теми повідомлень	225
Тести.....	225
Список літератури	227

ТЕМА 11. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ НА ЕТАПІ ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (кіннець XX–початок XXI ст.)..... 227

1. Тенденції розвитку світового господарства останньої третини XX–початку XXI ст.....	228
2. Передумови виникнення та загальна характеристика посткейнсіанства та нового кейнсіанства	232
3. Вплив інформаційно-технологічної революції останньої третини XX–початку XXI ст. на розвиток економіки провідних країн світу	234
4. Сучасні неокласичні економічні концепції. Монетаризм	236
5. Еволюція інституціоналізму у другій половині XX–на початку XXI ст.	241
6. Неінституціоналізм та його основні напрямки	242
Питання для самоконтролю	246
План семінарського заняття.....	247
Теми повідомлень	247
Тести.....	247
Список літератури	249

ТЕМА 12. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ТА ЙОГО ТРАКТУВАННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ.....	250
1. Становлення радянської моделі господарювання та її відродження в економічній науці	250
2. Становлення адміністративно-командної системи і її відродження в українській економічній думці.....	258
3. Україна в умовах кризи радянської тоталітарної системи.. господарювання та спроб її реформування	268
Питання для самоконтролю.....	275
План семінарського заняття	276
Теми повідомлень.....	276
Тести	276
Список літератури	278
ТЕМА13. ФОРМУВАННЯ ЗАСАД РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ (90-ті роки ХХ ст.)	278
1. Стан економіки України на момент проголошення незалежності.....	278
2. Початок реформування національної економіки (1991–1994 рр.).....	280
3. Радикальні економічні перетворення другої половини 90-х років	284
4. Теоретичні дослідження українськими вченими проблем ринкового реформування економіки України	286
Питання для самоконтролю.....	290
План семінарського заняття	290
Теми повідомлень.....	290
Тести	290
Список літератури	292
 ДОДАТОК А. Термінологічний словник.....	293
 ДОДАТОК Б. Біографічні відомості вчених.....	310
 ДОДАТОК В. Тематика рефератів	319
 ДОДАТОК Г. Питання для підготовки до іспиту	326

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

АРХІЄРЕЄВ Сергій Ігоревич
АБРАМОВ Федір Володимирович
ВОЛОСНІКОВА Наталія Миколаївна
ДАВИДОВА Ірина Анатоліївна
ДВІНСЬКИХ Володимир Миколайович
ДЕМЬОХІНА Олена Олександрівна
ДЯЧЕНКО Тетяна Анатоліївна
ЛІСОВИЦЬКИЙ Володимир Миколайович
ПОПАДИНЕЦЬ Олена Василівна
РЕШЕТНЯК Наталя Борисівна
РЯБОВА Тетяна Веніаминівна
ШИПІЛОВА Марія Вікторівна

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Навчальний посібник
для студентів економічних спеціальностей

За ред. проф. С. І. Архієреєва, доц. Н. Б. Решетняк.

Роботу до друку рекомендував М. І. Погорелов

Відповідальний за випуск С. І. Архієреєв

Комп'ютерна верстка О. В. Біденко

План 2010, поз. 22

Підп. до друку Формат 60x84 1/16. Папір офсетн. № 2.
Riso-друк. Гарнитура Таймс. Ум. друк. арк. 19,8.
Обл.-вид. арк. 24,8. Наклад 300 прим. Зам № . Ціна договірна.

Видавничий центр НТУ «ХПІ».
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК №116 від 10.07.2000 р.
61002, м. Харків, вул. Фрунзе, 21

Друкарня НТУ «ХПІ», 61002, м. Харків, вул. Фрунзе, 21